

TOMISLAV JONJIĆ:

IV. HRVATSKA IZMEĐU SILA OSOVINE

(IV. poglavlje knjige: «Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.», Libar, Zagreb, 2000., str. 485.-636.)

Politika je sukob snaga, a ne sukob argumenata.

(A. J. P. Taylor)

"Hrvatska za vrijeme rata nije bila neko izdvojeno područje, na kome bi se dogodjaji odvijali izključivo prema unutarnjim političkim strujanjima u zemlji. Ne smije se zaboraviti, da je Hrvatska bila sastavni dio zaraćene Evrope i nuždom poviestnog razvitka saveznik Njemačkog Reicha i Italije."

(V. Vrančić, 1961.)

Temelji vanjske politike novostvorene hrvatske države definirani su okruženjem i trenutkom u kojem je stvorena. Neprijeporna težnja hrvatskog naroda da živi u svojoj nacionalnoj državi sudarala se s nezajajljivim ekspanzionizmom fašističke Italije. Nemajući drugog oslonca, hrvatsku vanjsku politiku u ovom razdoblju obilježava grčevito nastojanje da se talijanske težnje suzbiju naslonom na Treći Reich. Takva je politika od prvoga trenutka bila Damoklov mač: Njemačka se nije radi Hrvatske kanila zakavžiti s Italijom, pa je stalno išla niz dlaku Rimu.¹ Načelni sporazum o diobi jugoslavenskog teritorija s Italijom, postignut u travnju 1941. u Beču, Berlin ni na koji način nije htio dovesti u pitanje.² Svojedobne Hitlerove izjave, da će talijanska glad za teritorijalnim proširenjem dovesti Berlin u povoljan položaj arbitra u neizbježnom hrvatsko-talijanskom sporu, bile su prije izgovor pred njegovim prototalijanski nastrojenim generalima, negoli stvarno domišljena i odlučna taktika. Führer je znao, da samo fašistička Italija može biti na njegovoj strani. Svaka druga paktirat će protiv Njemačke. Budući da fašizma nema bez Mussolinija, a ovoga bez makar prividnih uspjeha Italije, Hitler će učiniti sve da se Ducea što dulje održi u sedlu.

Hrvatska je bila jedna od žrtava takve politike. Njezino je, pak, političko vodstvo bilo uglavnom svjesno, da se od Njemačke ipak ne smije očekivati pomoć u odnosu na Italiju i da, štoviše, hrvatsko utjecanje Njemačkoj kod Talijana samo povećava zavist i bojazan, te potiče agresivno nastupanje. Stoga se službeni Zagreb, iako mlako, obazirao za pomoći i na drugim stranama.

¹ Prema von Hasselovim zabilješkama iz svibnja 1941. Hitler je izjavio kako Talijani, da se ne bi odbili od suradnje, moraju dobiti sve što hoće, pa i onda kad to prelazi svaku mjeru! (Usp. V. Kazimirović, n. dj., 97.)

² Usp. negativan odgovor njemačkog ministarstva vanjskih poslova od 31. svibnja 1941. na zahtjev OKW-a u svezi s korekcijom njemačko-talijanske i njemačko-hrvatske granice, u: ADAP, D, XII/2, dok. 578, s. 777.

Ograničen izbor mogućih saveznika i zagovornika još je pogoršavala činjenica da se i u mađarskim političkim, vojnim i gospodarskim krugovima, nezadovoljnima neispunjenim ambicijama u pogledu Banata i savezničke Rumunjske, opetovano probudila težnja da se makar mršava zadovoljština pronade na račun oslabljene i već osakaćene Hrvatske.

Gubitak teritorija i manjak prestiža slabili su i unutarnji položaj režima. Odgovor je došao u obliku učvršćenja autoritarnog sustava, posvemašnje centralizacije i uvođenja strogih represivnih mjera. To će ohladiti prvotno oduševljenje hrvatskoga pučanstva. Istodobno će se dio Srba u Hrvatskoj, što zbog nepopustljivog nemirenja s uspostavom hrvatske države, što zbog poziva i huškanja inozemnih čimbenika, a što zbog straha od osveta i represalija, odmetnuti u šumu. Proplamsaji te pobune javljaju se odmah nakon proglašenja hrvatske države, još prije ikakvih ustaških ispada, a poprimaju obilježja organizirane akcije od ljeta 1941. Tako će Nezavisna Država Hrvatska od uzgrednog poprišta svjetskoga sukoba, ujedno postati poprištem hrvatsko-srpskoga rata, a od njemačkog napada na boljševički SSSR još i poprištem rata koji je imao jasan ideološki predznak i koji je trebao prerasti u boljševičku revoluciju.

S takvim su se teškoćama suočavale vlasti NDH, u kojima je neosporan odlučujući utjecaj imao sâm državni poglavar, predsjednik vlade, a do 9. lipnja 1941. i ministar vanjskih poslova NDH, dr. Ante Pavelić,

IV.1. Pavelićev posjet Hitleru i Ribbentropu; pristup Trojnom paktu

Ribbentrop je 17. svibnja 1941. poslao Kascheu odgovor na njegovu poruku od 9. svibnja o Pavelićevoj želji da posjeti Hitlera, najavivši mu kako će Führer Pavelića primiti uskoro, a daljnje naputke o nadnevku posjeta i uručanju poziva uslijedit će naknadno.³ Tri dana kasnije, hrvatski poslanik u Berlinu, dr. Benzon, razgovarao je s državnim tajnikom von Weizsäckerom. Taj razgovor predstavlja nastavak hrvatskih pokušaja da se pridobije njemačka pomoć u borbi protiv talijanskih težnji. Benzon nije krio nezadovoljstvo uglavcima hrvatsko-talijanskih ugovora, potpisanih prije dva dana u Rimu. Pokušao je njemačkoga diplomata uvjeriti u to, da Talijani imaju skrivene nakane i da je čak Duce pred Poglavlnikom u Rimu izražavao skepsu glede izgleda Osovine u tekućem ratu. Novoimenovanoga hrvatskog kralja Talijani planiraju postaviti i mađarskim kraljem, kako bi pripremili blok Rim - Zagreb - Budimpešta, kojemu bi na čelu bila Italija,⁴ a takav bi blok nesumnjivo imao protunjemačku notu.

Weizsäcker se, međutim, nije dao navući na tanak led. On je, doduše, ocijenio kako ne treba previše vjerovati Benzonovu izlaganju, prema kojemu se Mussolini Paveliću ne samo ispričavao zbog toga što iz unutarnjih razloga mora inzistirati na teškim uvjetima za Hrvate u pregovorima o granici i hrvatsko-talijanskim odnosima, nego mu je čak povjerio kako će Italija, u slučaju da osovinska kola krenu nizbrdo, preko svoje kraljevske kuće znati naći put i veze s protivnom stranom. Oprezni je njemački diplomat ponovio hrvatskomu poslaniku kako je Duceova vjernost Führeru točka izvan svake diskusije, te dometnuo da ne vjeruje u Mussolinijevu političku naivnost i njegovo tobožnje uzdanje u Englesku. Sve u svemu, von Weizsäcker drži kako je Benzonova tužaljka i optužba protiv Mussolinija samo

³ ADAP, D, XII/2, dok. 603, s. 813b.

⁴ ADAP, D, XII/2, dok. 539, s. 709.

"izljev jedne zabrinute hrvatske duše".⁵ Ipak, Ribbentropov se kabinet potanko raspitivao o pojedinostima razgovora između Pavelića i Benzona. Potonji je ustrajao u interpretaciji, da ga je Pavelić nedavno u Zagrebu pitao vjeruje li u njemačku pobjedu, jer da neki visoki njemački časnici, pa i sam Duce, u tom pogledu izražavaju skepsu. Duceova je skepsa i potakla Poglavnika, prema navodnim njegovim tvrdnjama, da prihvati kralja iz savojske kuće, jer je ovaj oženjen grčkom princezom, a time i u rodu s engleskom kraljevskom kućom. Stoga poraz Italije ne mora značiti i poraz savojske kuće. Benzon je na to odvratio Paveliću, da je Duce vjerojatno bio deprimiran unutarnjim događajima. Na Pavelićev upit, hoće li brzo doći do akcije protiv Rusije, poslanik je odgovorio kako u to ne vjeruje. Domećući kako je Benzon otklonio njegovu dvojbu da je Pavelić možda izmislio da Mussolinija more i takve misli, njemački diplomat zaključuje da hrvatski poslanik isključuje mogućnost da se Duce tako izrazio, pa sve treba držati mistifikacijom.⁶

Benzon je nastavio uvjeravati Nijemce u hrvatsku prototalijansku orijentaciju. Hrvatski narod, izjavio je on 24. svibnja državnom podtajniku u ministarstvu vanjskih poslova, Ernstu Woermannu, nikad ne će priznati Rimske ugovore, a Talijan na prijestolju nije nikakvo rješenje za Hrvatsku. Njegov pratitelj, Monti, bio je još radikalniji. On je nastupio revolucionarno, bilježi Woermann, a obojica su izražavali pouzdanje u Njemačku i Hitlera, te se zalagali za tješnji naslon Hrvatske na Njemačku, možda čak u obliku protektorata. Woermann je odbijao pristati na bilo kakav prototalijanski razgovor, pa je - u duhu službene njemačke politike - ponavljao kako Rimski ugovori osiguravaju hrvatsku neovisnost i veći državni teritorij nego ikada u povijesti.⁷ Državni je tajnik von Weizsäcker dobio nalog ukoriti hrvatskoga poslanika, pa je 28. svibnja Benzona kazao kako hrvatsko poslanstvo bježe glas da širi prototalijansku promičbu. Benzon se zahvalio na tom upozorenju.⁸

Iako je Berlin, dakako, zamjernu pozornost posvetio tvrdnji da Mussolini dvoji o njemačkoj konačnoj pobjedi, u njemačko-talijanskim odnosima nije bilo potresa. Nijemcima nije padalo na pamet dirati u raniju pogodbu o Hrvatskoj kao dijelu talijanske utjecajne sfere.⁹ Temeljna je Hitlerova želja glede Hrvatske bila, kako u poratnoj istrazi svjedoči S. Kasche, što ranije povući njemačke snage iz Hrvatske.¹⁰ To je 14. travnja u Mönichkirchenu otvoreno kazao generalu Glaiseu von Horstenau: Druga će armija uskoro biti potrebna na drugom mjestu, pa je jedini njemački cilj stabilizacija Hrvatske, pri čemu valja u obzir uzeti Italiju i njezine aspiracije. Glaise je u tom pitanju bio posve drugačijeg mišljenja, pa se u izvješću od 21. svibnja založio za ostanak njemačkih postrojbi u NDH. Međutim, njegovo mišljenje nije utjecalo na Führerovu odluku.

Hitler je dugo izbjegavao očita talijanska traženja za susretom dvojice vođa, a onda je 31. svibnja iznenada priopćio Duceu kako se želi s njime sastati. I sastali su se, u pratnji svojih ministara vanjskih poslova, 2. lipnja 1941. na Brenneru. Razmatrana je opća politička situacija, koja je ocijenjena povoljnom. Nakon što je kratko komentirao balkanski pohod

⁵ B. Krizman, I., 477.

⁶ ADAP, D, XII/2, dok. 579, s. 777-778.

⁷ B. Krizman, I., 477. Usp. ADAP, D, XII/2, dok. 539, bilj. 3., s. 709.

⁸ B. Krizman, I., 478.

⁹ Bormann je 24. svibnja 1941. potpisao okružnicu kojom se priopćuje da je Hitler, s obzirom na hrvatsku pripadnost talijanskoj sferi, odlučio odustati od slanja savjetnika u Hrvatsku, kao i od primanja Hrvata u škole NSDAP-a i njezinih odreda. Pokažu li slučajno Hrvati takvu želju, iz načelnih je razloga valja uljudno odbiti. (B. Krizman, I., 478.) Kasche se tako protivio i izobrazbi Hrvata u redovima SS-a, pa je Hitler iznimno dopustio da se 100 mladića diskretno obuču kod Waffen-SS-a. (Usp. L. Hory - M. Broszat, n. dj., 71.)

¹⁰ Usp. N. Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika*, 307.

(koji je bio neizvjestan, jer se nije znalo kako će teški tenkovi svladavati brdovita područja), Hitler se osvrnuo na nedavnu Matsuokinu diplomatsku turneju i izrazio nadu kako će SAD vjerojatno ostati izvan rata. Potom je manjak ustupaka učinjenih Italiji na račun Francuske počeo opravdavati time što su Francuzi dobro svjesni teškoća njemačkog položaja: ako Njemačka pritisne Francusku, postoji opasnost da sjevernoafričke kolonije stupe pod De Gaulleovu zastavu. Da je Španjolska stupila u rat i u siječnju odnosno veljači omogućila Njemačkoj da zauzme Gibraltar, takva dvolična politika francuske vlade ne bi bila moguća. U nastavku razgovora nije bilo riječi o Balkanu. Hitler je spomenuo kako Njemačka kani s Turskom sklopiti ugovor o nepovredivosti granica. Turskoj bi bio zajamčen posjed Dardanela, te ujedno obećani ispravci granica.¹¹

Führer je izbjegao priopćiti Duceu skori početak operacija protiv SSSR-a. Dok se Hitler i Mussolini nisu uopće dotakli Hrvatske, niti političkih prilika na području nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, odvojeni je ministarski razgovor o Hrvatskoj Ciano zabilježio ovako:

"Ribbentrop je izrazio njemačko zadovoljstvo i punu suglasnost s onim, što je urađeno u Hrvatskoj. Ponovio je da ta zemlja spada u talijansku sferu. On također drži, kako Hrvatska treba pristupiti Trojnom paktu pod našim okriljem, u jednome talijanskom gradu, tijekom idućega tjedna. Sporazumjeli smo se, da ću poduzeti mjere u tom pravcu."¹²

Iako je Pavelić već ranije Kascheu izrazio želju da Hrvatska pristupi Trojnom paktu pod njemačkim okriljem, službeni Zagreb o tome nije donio nikakvu formalnu odluku, kojom bi se prejudicirao stav saveznika. Stoga su Hitler i Mussolini na Brenneru odlučili uputiti mu takav poziv. Kako bi se naglasilo da Hrvatska spada u talijansku utjecajnu sferu, istodobno je određeno da će se hrvatski pristup Trojnom paktu održati pod talijanskim okriljem i na talijanskome teritoriju. Talijanski je otpravnik poslova u Berlinu, Gulefo Zamboni, već 4. lipnja posjetio podtajnika Woermana i priopćio mu kako je talijansko poslanstvo u Zagrebu dobilo naputke nadahnute brennerskim sastankom. Protokol o hrvatskom pristupu Trojnom paktu bit će sastavljen analogno onomu s Mađarskom i drugih država.¹³

U to je vrijeme Pavelić, željan afirmacije i iz vanjskopolitičkih i iz unutarnjopolitičkih razloga, ponavljao molbu da ga Hitler primi. To je 30. svibnja ponovio Kascheu, a ovaj molbu prosljedio svomu ministarstvu. Nakon što je utvrđena hrvatsko-talijanska granica, te se Hitler i Mussolini ponovno sastali, otklonjeni su razlozi za daljnje odgađanje ovog posjeta. Ribbentrop je stoga Kascheu odgovorio 2. lipnja, priopćujući mu da je Poglavnikov posjet Berghofu, gdje bi razgovarao najprije s Ribbentropom, a potom i s Hitlerom, predviđen za 6. lipnja. Kako je Pavelić prijedlog objeručke prihvatio, Kasche je već sutradan javio da će Poglavnika pratiti Artuković, Lorković, Laxa, Košak, Jagatić, Kren, Werner, Vrančić, Sabljak i još šest ustaša, a 4. lipnja je potanje opisao politički profil i težinu članova Pavelićeve pratnje.¹⁴

Kao što je istaknuto, do Pavelićeva posjeta Hitleru nije moglo doći prije nego što su uglavljene hrvatsko-talijanske granice i prije nego što je Hitler na Brenneru, 2. lipnja, ponovio izraze njemačke lojalnosti savezu s Italijom i utanačenoj podjeli utjecajnih sfera. U međuvremenu su razriješena i hrvatsko-njemačka granična pitanja, te su sklopljena dva trgovačko-gospodarska ugovora. Važan događaj u međusobnim odnosima bio je i dogovor o

¹¹ Bilješka o razgovorima Hitler-Mussolini objavljena je u ADAP, D, XII/2, dok. 584, s. 783-792. (Usp. A. Hillgruber, n. dj., 260-276.); Cianoova bilješka o razgovoru s Ribbentropom objavljena je u: *Tajni arhivi...*, 466-468. *L'Europa verso...*, 660-663. *Les archives...*, 451-453.

¹² Hrvatski prijevod u *Tajnim arhivima...*, 467., po običaju je neprecizan.

¹³ Usp. B. Krizman, I., 482.

¹⁴ Opš. B. Krizman, I., 479-481. Usp. ADAP, D, XII/2, dok. 603, s. 813b.

preseljavanju 175.000 Slovenaca iz Štajerske i dijela Kranjske u Hrvatsku, dok će Hrvatska iseliti približno isti broj Srba u Srbiju. Taj su sporazum 4. lipnja potpisali Slavko Kvaternik i Kasche.¹⁵

Kako bi zadobio Hitlerove simpatije i povjerenje, te tako lakše riješio još niz važnih i otvorenih pitanja, Pavelić je uoči posjeta Hitleru i Ribbentropu požurio donijeti još nekoliko protužidovskih propisa.¹⁶

U sklopu priprema za posjet, njemačka je strana priredila dokument s točkama za razgovor. U prvom dijelu tog dokumenta navedena su *granična pitanja*, pa je spomenuto kako je njemačka strana odustala od pripajanja Huma.¹⁷ Mađarska navodno odbija Hrvatskoj prepustiti Međimurje. U pogledu Zemuna postignut je sporazum,¹⁸ dok hrvatsko-srpska granica inače slijedi bivšu granicu Slavonije i Bosne sa Srbijom. Granicu s Crnom Gorom i Italijom, kao i želje u pogledu Sandžaka, Hrvati trebaju urediti s Italijom. Među *političkim pitanjima*, naglašeno je kako Hrvatska ima pristupiti Trojnom paktu idućeg tjedna u Veneciji. Tad će je priznati Japan, a priznanje je najavila i Španjolska. Hrvatska je pristala primiti 175.000 štajerskih Slovenaca, a isto toliko Srba će iseliti u Srbiju. Njemačka je spremna tijesno surađivati s Hrvatskom na gospodarskom polju, ali s obzirima koje nameće talijanski plan o carinskoj uniji.¹⁹ Potaknuto je i rješavanje još nekoliko manje važnih pitanja, uglavnom tehničke naravi.²⁰

Pavelić se 6. lipnja 1941. susreo s Ribbentropom u njegovu dvorcu Fuschl kod Salzburga. Nakon kurtoaznog uvoda i Pavelićevih zahvala Njemačkoj i Ribbentropovu izaslaniku Veessenmayeru, njemački je ministar izrazio zadovoljstvo što su raščišćena hrvatsko-talijanska pitanja. Pavelić je uzvratilo, rekavši da je bilo puno teškoća i da je bio pritisnut uza zid. Nije vidio drugoga izlaza, nego razgovarati s Duceom. U tom je uspio i otklonio te teškoće, iako mora priznati da ga novo razgraničenje ne čini sretnim. Ribbentrop je napomenuo kako su nove granice ipak povoljnije od onih, koje su bile planirane, te je podsjetio da je i sâm savjetovao ministru Cianu umjerenost, koja je i u talijanskom interesu.

Talijani su, nastavio je Pavelić, u početku inzistirali na personalnoj uniji, jer su se tako ranijih godina dogovarali s Mačekom. On na to nije mogao pristati iz političkih razloga i radi zaštite neovisnosti svoje zemlje. Ribbentrop se na to zanimalo za dolazak kralja, na što je Pavelić odvratio da ni on ne zna ništa potanje, jer prvo treba izgraditi upravu zemlje i državu

¹⁵ ZNOR, XII/2, dok. 58, s. 150-152.

¹⁶ *Zakonsku odredbu o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, Naredbu o promjeni židovskih prezimena i označavanju židova i židovskih tvrtki, Naredbu o ustrojstvu i djelokrugu rada rasnopolitičkog povjerenstva, te Zakonsku odredbu o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća, Zakonsku odredbu o sprečavanju prikriivanja židovskog imetka i Naredbu o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja*, s provedbenim propisima sve od 4. i 5. lipnja 1941. (*Narodne novine*, br. 44/CV, Zagreb, 5. lipnja 1941.

¹⁷ Unatoč sklopljenomu državnom ugovoru od 13. svibnja 1941., neka su pitanja u svezi s hrvatsko-njemačkom granicom još ostala otvorenima. Riječ je ponajprije o Humu na Sutli. Berlin je naknadno pristao na to, da ta općina ostane u sastavu NDH, s obzirom na posebnu njegovu simboličku važnost (Mihanović i hrvatska himna!). Službena predaja Huma Hrvatskoj uslijedila je 11. srpnja 1941. Hrvatska je, pak, javlja Kasche 5. lipnja, spremna prepustiti Njemačkoj uski obalni pojas na južnoj strani Drave kod Vinice, radi regulacije riječnoga toka. Treba, naime, imati na umu, da je partner za određivanje hrvatske granice prema Štajerskoj i Srbiji bio Treći Reich, za granicu prema Kranjskoj, Crnoj Gori i Sandžaku Italija, a za granicu prema Mađarskoj, mađarska vlada. Ima podataka, da je Pavelić naložio prikupljanje podataka, radi kasnijega postavljanja zahtjeva za korekciju granice prema Trećem Reichu (Sloveniji).

¹⁸ Misli se na hrvatsko-njemačke razgovore u Zagrebu, 4. lipnja 1941.

¹⁹ Usp. protokol o gospodarskim pitanjima u: ADAP, D, XII/2, dok. 526, s. 692-693.

²⁰ Usp. B. Krizman, I., 481.

očistiti od neprikladnih elemenata. Na Ribbentropov upit o milijunu i pol Srba, Pavelić je počeo objašnjavati kako srpsko pitanje prije šest-sedam desetljeća nije ni postojalo. Riječ je o pravoslavnima koji su pod utjecajem srpskih svećenika postali Srbima. Hrvatska će rado prepuštiti sve Srbe, i umjesto njih primiti Slovence, kako je to sugerirala njemačka strana.

U pogledu Židova, Pavelić je naglasio kako je donesen niz odgovarajućih propisa, pa će Židovi u budućnosti biti sve više isključivani s utjecajnih mjesta, koja su prije u velikoj mjeri zauzimali (u industriji čak 70 posto). Što se Mačeka tiče, on je, prema Pavelićevu sudu, zakazao u prijelomnim trenucima, ali su njegovi suradnici danas uz Pavelića.

Ribbentrop se zanimao, kakav će biti unutarnji poredak, pa mu je Pavelić rekao da će postojati samo jedna, ustaška stranka, u koju će ući sve ostale skupine. Na vjerskom planu, od muslimana ne treba očekivati teškoće. Katolički je kler uz Pavelića, dok se to za visoki kler, na čelu s nadbiskupom Stepincem, ne može reći, ali ne zbog njihove vezanosti uza Srbe, nego zbog međunarodne orijentacije katolištva.

Na Ribbentropovo pitanje o suradnji s talijanskom vojskom, Pavelić je izjavio da postoji tek suradnja glavnih stožera: Hrvati su dobri vojnici i ne trebaju im talijanski instruktori. Na vojnom polju, dakle, ta suradnja i ne dolazi do izražaja. Gospodarski je sporazum s Italijom dobar. Pavelić je iskoristio prigodu, te Ribbentropu izrazio hrvatske želje glede Novog Pazara i Sandžaka.

Nakon što je njemački ministar opisao razloge njemačke navale na Jugoslavije, te u ružičastim bojama ocrtao sadašnji položaj, ponovno je naglasio kako je Njemačka spremna pomoći Hrvatskoj, s tim da je njemačko-talijansko savezništvo čvrsto i neupitno, a Hrvatska se nalazi na području na kojem Italija uživa primat. Stoga Treći Reich želi da se i između Italije i Hrvatske uspostavi klima suradnje i povjerenja.

Odgovarajući na Pavelićev upit, hoće li novu hrvatsku granicu odrediti aktom vlade ili jednostavnim priopćenjem, Ribbentropu se prva mogućnost učinila prikladnijom, ali je zatražio još vremena za razmišljanje.²¹

Istoga popodneva, Pavelića je primio Hitler. Odmah na početku, Führer je istaknuo kako ga je najnovija povijest učinila nehotičnim instrumentom hrvatskoga oslobođenja, jer on zapravo nije kanio nastupati protiv Jugoslavije. Sada mladu hrvatsku državu očekuje veliko djelo izgradnje, a Njemačka je posebno zainteresirana za gospodarsku suradnju.

I Pavelić je izrazio hrvatsku želju za gospodarskom suradnjom s Trećim Reichom, dodajući kako su Hrvati vrlo ljubomorni na svoju slobodu i neovisnost. Radi toga se u posljednja dva mjeseca i nije dogodilo ništa, što bi političku ili gospodarsku neovisnost Hrvatske moglo dovesti u pitanje. Budući da povijest ne pozna primjera da bi se mali narod oslobodio bez pomoći velike države, hrvatska zahvalnost Führeru i njemačkom narodu, koji su pomogli Hrvatima, osigurana je. Oni su poslovično vjerni i nikad ne će smetnuti s uma pomoć koju im je pružila Osovina. Podsjećajući na to da su muslimani sastavni, i to najčistiji dio hrvatskog naroda, Pavelić je ponovio hrvatske želje u pogledu Novog Pazara i Sandžaka. S obzirom na to da se hrvatski interes u pogledu jačanja istočnog dijela države podudara s njemačkim, Hrvatska će podpredsjedništvo vlade i dio državnog aparata preseliti u Banja Luku. Glede srpskog je pitanja Pavelić ponovio iste misli, koje je izrekao Ribbentropu, naglašavajući da većinu tzv. Srba predstavljaju zapravo pravoslavni Hrvati.

Hitler je na to uzvratio raspravom o preseljenjima i o "nacionalno netolerantnoj politici", koju Hrvatska mora voditi bar pedeset godina, ako želi biti sasvim solidnom. Komentirajući Pavelićevu misao da je Dalmacija predstavljala najteže pitanje, Hitler je

²¹ Usp. isto, 483-487.

izrazio zadovoljstvo pametnim rješenjem koje je postignuto u hrvatsko-talijanskim pregovorima. Nije propustio opširno podsjetiti na čvrstoću talijansko-njemačkog saveza i na osobnu odanost, koju osjeća prema Mussoliniju.

U raspravi o dobrome hrvatskom odnosu prema njemačkoj narodnoj skupini, Pavelić je izložio tezu da su Hrvati gotškoga podrijetla. Ponovno se dotakao pitanja hrvatsko-talijanske granice i spomenuo kako nije mogao sačuvati Kotor, iako mu u svjetlu nove situacije na Jadranu nije jasno koji su to strateški razlozi tjerali Italiju na prisvajanje kotorskoga zaljeva. Otvoreno je još i pitanje Međimurja, koje Madžari svojataju, a sa židovsko-madžarske strane sve će se staviti u pokret, kako bi to područje pripalo Mađarskoj.

Hitler je na to smirivao Pavelića, odvrćući kako namjesnik Horthy nije želio Međimurje, nego slobodan pristup Jadranu. Ribbentrop je tada dometnuo kako vjeruje da će to pitanje biti uskoro riješeno.

I Hitleru je Pavelić ponovio kako je bio prisiljen otkloniti talijanski zahtjev za stvaranjem personalne unije, a ovaj je dodao kako bi bilo bolje da Hrvatska ima male, ali zato dobro uvježbane trupe, nego veliku i slabo oboružanu vojsku. Pavelić se opet potužio na Stepinčevo držanje i na nepriznavanje NDH od strane Sv. Stolice. U posljednjem dijelu sastanka raspravljalo se općenito o gospodarskoj suradnji.²²

Istog dana kad se Pavelić iz Salzburga vraćao u Zagreb, 7. lipnja, Ciano je izvijestio Ribbentropa kako je talijanska vlada pripremila pristup NDH Trojnom paktu u Veneciji, 15. lipnja, pa talijanski ministar poziva svoga njemačkoga kolegu.

Savjetnik njemačkoga veleposlanstva u Rimu, knez Bismarck, 10. lipnja je izvijestio Berlin kako Talijani pripremaju protokol o pristupu Hrvatske Trojnom paktu posve po uzoru na protokol o mađarskom pristupu: tamo gdje je stajalo "Mađarska", stajat će "Hrvatska".²³ Pavelić je, međutim, oklijevao otputovati u Italiju radi pristupa Trojnom paktu. Kasche je 14. lipnja javljao Ribbentropu kako on drži da šef države ne mora ići baš na sve pregovore o ugovorima.²⁴ Ipak, nakon snažnoga talijanskog pritiska, i tek kad su ga uvjerali da će u Veneciji biti nazočan i Duce, Pavelić je popustio. Maršal Kvaternik bi, napominje Kasche, tom prigodom htio posjetiti ministra Ribbentropa, kako bi mu se zahvalio i ujedno zamolio za svoj posjet Njemačkoj.²⁵ Vrančić ističe, kako je Pavelić popustio pod talijanskim navaljivanjima dobrim dijelom i zbog toga što je na umu imao otvoreno pitanje granice s Crnom Gorom i Kranjskom.²⁶

General Glaise je 14. lipnja izvijestio Keitela o stanju u Hrvatskoj. Jednodušna je ocjena o tome da je u tijeku svojevrsna opća talijanska ofenziva sa svrhom postizanja odlučnog utjecaja u Hrvatskoj. Već odavno je to vidljivo na gospodarskom polju, a iznenadno upućivanje vojne misije pod vodstvom brigadnoga generala Oxilije novi je korak u tom pravcu. Na jučerašnjoj proslavi (Antunova, op. T. J.), Hrvati su napadno klicali Njemačkoj. Talijani su, naprotiv, dočekani s otvorenom odbojnošću. Zbog toga je na ručku koji je priredio ministar Lorković, general Ambrosio oćutio potrebu istaknuti budućega kralja i posebno uske talijansko-hrvatske odnose. Napominjući kako je on tom prigodom šutio,

²² ADAP, D, XII/2, dok. 603, s. 813-816. Usp. V. Vrančić, II., 29-33.

²³ B. Krizman, I., 501-502.

²⁴ Pristup Trojnom paktu u tom trenutku nije bio "bilo kakav" ugovor. Očito je Pavelić - koji se sad opet drži šefom države, a ne samo predsjednikom vlade - zazirao od puta u Italiju, radi toga što je htio izbjeći političke i simboličke posljedice pristupa Paktu pod talijanskim okriljem.

²⁵ B. Krizman, I., 502.

²⁶ V. Vrančić, II., 35b.

Glaise domeće da u Zagrebu iz dana u dan izvanredno raste broj talijanskih časnika. Danas ga je vojskovođa Kvaternik izvijestio u upadima bandi iz Crne Gore u hrvatsku Hercegovinu. Ako je točno da iza njih stoje Talijani, onda bi se moglo raditi o ostvarenju talijanskog plana za osvajanje ne samo Hercegovine, nego i hrvatske obale između Splita i Kotora. Hrvati su skloni Mussolinija držati umjerenim, u odnosu na Ciana i druge krugove zainteresirane za Sredozemlje. Uslijed svega toga, simpatije prema Njemačkoj rastu, nesumnjivo jače nego u bilo kojoj zemlji koja je došla u njemačko utjecajno područje.²⁷

Pavelić je s pratnjom 14. lipnja 1941. oputovao u Veneciju. Tamo je sutradan u podne započela svečanost potpisivanja zapisnika o pristupu Hrvatske Trojnom paktu. Zapisnik, sastavljen na četiri jezika, potpisali su Pavelić, Ciano, Ribbentrop i japanski veleposlanik u Rimu, Z. Horikiri.²⁸

Pristup NDH Trojnom paktu u tom je trenutku, unatoč nizu negativnih posljedica, koje će uskoro doći do izražaja, predstavljao nesumnjivo snažan instrument učvršćenja države u tadašnjem međunarodnom poretku.²⁹ Iako je do pristupa došlo pod talijanskim okriljem, on je kao demonstracija lojalnosti ujedno predstavljao polugu za približavanje Njemačkoj, koja je i dalje bila jedini mogući ozbiljni štit pred talijanskim pretenzijama.³⁰ Pokušaji u pravcu pridobivanja njemačkih sklonosti, nastavljeni su nesmanjenim intenzitetom. Ministar Ribbentrop je u Veneciji načelno prihvatio molbu vojskovođe Kvaternika u svezi s posjetom Njemačkoj. Međutim, nadnevak posjeta nije uglavljen. Ribbentrop je 23. lipnja javio Kascheu kako zbog poznatih događaja, tj. napada na SSSR, još uvijek ne može precizirati taj nadnevak. Na hrvatskoj će se, pak, strani, njemački napadaj na SSSR učiniti kao nova prigoda da se demonstrira hrvatsko-njemačko prijateljstvo.

IV.2. Pokušaji pribavljanja priznanja od strane neutralnih država

NDH je *de iure* priznao niz država. Sve su one, međutim, pripadale Trojnomu odnosno Antikominternskom paktu, što znači da nije bilo pribavljeno diplomatsko priznanje od strane neutralnih država ili država koje su se nalazile u ratu s Njemačkom, Italijom, Japanom i njihovim saveznicima. Vremenom je NDH ipak uspostavila određene odnose nekim neutralnim državama, te je 1942. postala članicom Svjetskoga poštanskog saveza, a 1943. i članicom Međunarodnoga crvenoga križa.

Kao što je spomenuto, prva država, koja je priznala NDH, bila je Mađarska. Bilo je to već 10. travnja. Kako se radilo o proglašenju mađarskom narodu, što je bila izlika za napad

²⁷ Usp. B. Krizman, II., 51-52. Postoji niz svjedočanstava, da je Pavelić bio uvjeren kako su mnogi ispadi talijanske vojske u Hrvatskoj posljedica neposlušnosti prema Mussoliniju odnosno nepridržavanja njegovih smjernica. Takvo mišljenje dijeli i Vrančić, koji ističe kako je talijanska kamarila iskoristila hrvatske pogreške i unutarnje poteškoće radi sprječavanja povlačenja talijanske vojske iz Hrvatske. (Usp. V. Vrančić, *Talijanska i njemačka politika...*, (I), 36.). Dido Kvaternik, pak, tvrdi kako mu je Anfuso pred kraj rata izjavio: "U pitanju Hrvatske postojala je samo jedna politika, diktirana odozgo od samog Duce-a." (Usp. E. D. Kvaternik, *Talijanska politika...*, n. dj., 163.)

²⁸ Tekst zapisnika v. u: NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 89-94. Usp. B. Krizman, I., 502-503.

²⁹ S pozicije Osovine, dakako, taj je događaj u političkom smislu bio ravan ničtici. (G. Ciano, *Tagebücher*, 335., 15. VI. 1941.)

³⁰ U izjavi za tisak, danoj po povratku u Zagreb, 16. lipnja, ministar vanjskih poslova M. Lorković, upozorio je na to, da pristup Trojnom paktu ne predstavlja samo jamstvo granica, nego i jamstvo opstanka države. (Usp. *Hrvatski narod*, br. 123/III., Zagreb, 17. lipnja 1941.)

na Jugoslaviju, Pavelić je 16. travnja i službeno zatražio formalno mađarsko priznanje, pa je Horthy 22. travnja odgovorio kako je priznanje podijeljeno već 10. travnja. Mađarski je poslanik Ferencz Marossy de Marossymelyoso stigao u Zagreb 3. lipnja i već sutradan predao vjerodajnice. Ostao je poslanikom u Hrvatskoj sve do prevrata u Mađarskoj 1944. Hrvatsko-mađarske odnose kvarila je ponajprije mađarska okupacija, a kasnije i aneksija Međimurja. Neki pisci drže, da su i srdačni hrvatsko-slovački odnosi dolijevali ulje na tu vatru. Ipak, zbog Međimurja, Hrvatska u Mađarsku u prvo vrijeme nije htjela odaslati poslanika, pa je hrvatske interese od lipnja 1941. tamo zastupao Ivo pl. Gaj u svojstvu otpravnika poslova. Kasnije je Gaj imenovan poslanikom, pa je 10. ožujka 1942. predao vjerodajnice. Naslijedio ga je dr. Benzon, bivši poslanik u Berlinu. Potom je, u listopadu 1942., poslanikom postao dr. Vladimir Košak, a posljednji hrvatski poslanik u Budimpešti bio je Hakija Hadžić.³¹

Njemačka i Italija priznale su Hrvatsku, kao što je opisano, 15. travnja. Njemački je poslanik Siegfried Kasche vjerodajnice predao 21. travnja. Pavelić je već 18. travnja poslao pismo Hitleru i Ribbentropu, moleći suglasnost za hrvatskoga poslanika, dr. Benzona. Benzona je 3. svibnja primio ministar Ribbentrop, a 8. svibnja je predao vjerodajnice Hitleru. Bio je opozvan 20. listopada 1941., te ga je naslijedio dotadašnji ministar bogoštovlja i nastave, dr. Mile Budak, koji je vjerodajnice predao 14. veljače 1942. Budak je 3. svibnja 1943. imenovan ministrom vanjskih poslova, pa ga je na mjestu poslanika naslijedio dr. Stjepan Ratković. Ratkovića je, pak, nakon diplomatskog incidenta s Njemačkom ("nota Sambugnach" u travnju 1944.) naslijedio dr. Vladimir Košak.

Hrvatska je u Njemačkoj imala i druga predstavništva: generalni konzulat u Beču (kojemu se na čelu, redom, bili dr. Andrija Karčić, dr. Ivo Hühn), konzulat, a potom generalni konzulat u Münchenu (dr. Mehmed Alajbegović, dr. Nikola Rušinović, pukovnik Jakov Machiedo de Palilo), te konzulate u Grazu i Essenu (kasnije preselio u Coburg). Djelovao je i hrvatski konzulat u češkome protektoratu, smješten u Pragu, te hrvatski konzularni ured u Nedićevoj Srbiji, u Beogradu.

Niz država imao je svoje poslanike u Hrvatskoj. Talijanski je poslanik Casertano vjerodajnice predao tek 3. srpnja, čitav mjesec dana nakon što je to učinio hrvatski poslanik u Italiji, dr. Stijepo Perić. Perić je svoje vjerodajnice talijanskomu kralju predao 3. lipnja 1941. Nakon pada ministra Lorkovića, u travnju 1943., Perića je naslijedio dr. Ante Nikšić. Nakon pada Italije, poslanstvom, koje seli najprije u Veneciju, a potom u Bellaggio na jezeru Como, upravljaju otpravnici poslova, i to najprije dr. Bogoslav Pavlović, a potom dr. Ante Sugja. Casertano je, pak, ostao u Zagrebu do 30. lipnja 1943., a 12. srpnja zamijenio ga je bivši generalni konzul u Münchenu, Luigi Petrucci. Italija je u Sarajevu imala generalni konzulat, a u Dubrovniku konzulat, dok je NDH otvorila generalni konzulat u Milanu (Miho Kisić, a kasnije dr. Zeno Svilokos), koji je kasnije spušten na rang konzulata, a potom i vicekonzulata. Hrvatska je imala i konzulate u Zadru, Rijeci, te Ljubljani, kao i konzularnu agenciju u Firenzi.

Prije Njemačke i Italije, Hrvatsku je priznala Slovačka, i to 12. travnja. Kako nije bilo izravnih brzojavnih veza, priznanje je sa zakašnjenjem došlo u Zagreb, tek 17. travnja. Pavelić se sutradan brzojavno zahvalio. Prvi slovački poslanik u Hrvatskoj bio je Karol Murgaš, a nakon nekoliko mjeseci zamijenio ga je dr. Jozef Cieker, koji je vjerodajnice

³¹ Uz već spominjanu raspravu dr. M. Blažekovića, *Dokumenti o priznanju Nezavisne Države Hrvatske*, opš. o priznanjima i sastavu stranih diplomatskih predstavništava u Hrvatskoj, kao i hrvatskih diplomatsko-konzularnih predstavništava, v: I. Omrcanin, *Hrvatska 1941*, I., 352-431. i 435-492. Popis poslanstava i konzulata v. u: F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 95b., a sastav osoblja i podatke o predaji vjerodajnica v. u: V. Vrančić, II., 16-17.

predao 4. prosinca 1941. Ciekera je u veljači 1944. zamijenio dr. Viktor Bečka. Hrvatskim poslanikom u Bratislavi imenovan je dr. Dragutin Toth, koji je vjerodajnice predao 1. kolovoza 1941. Naslijedio ga je dr. Josip Berković, koji je vjerodajnice predao 19. prosinca 1941. Nakon Berkovića, do ulaska sovjetskih trupa u Slovačku na mjestu hrvatskog poslanika bio je Blaž Lorković.

U razgovoru s bugarskim poslanikom u Berlinu, Ribbentrop je već 8. travnja potegao pitanje prekida diplomatskih odnosa s Jugoslavijom. Sofija je odgovorila 15. travnja, najavljujući kako će taj korak biti sutra priopćen tisku.³² O uspostavi NDH Pavelić je 18. travnja brzojavno izvijestio bugarskog cara Borisa i zamolio ga za priznanje. Njemački je poslanik 24. lipnja dostavio Borisov odgovor, kojim se Zagreb izvješćuje da je bugarska kraljevska vlada 21. travnja priznala NDH. Bugarski poslanik Mečkarov predao je vjerodajnice 14. srpnja 1941. Hrvatskim poslanikom u Sofiji imenovan je dr. Vladimir Židovec, koji je vjerodajnice predao 6. kolovoza 1941. Ostao je u Sofiji do 18. kolovoza 1943. Tada je, do dolaska novog poslanika, dr. S. Perića, poslanstvom nakratko, kao otpravnik poslova *ad interim*, upravljao Stipe Mosner. Kad je Perić postao ministrom vanjskih poslova, naslijedio ga je admiral Gjuro Jakčin. Nakon Jakčinove smrti, poslanikom je postao dotadašnji generalni konzul u Münchenu, dr. Nikola Rušinović.

Pavelić je 16. travnja uputio generalu Antonescuu brzojav o proglašenju NDH, te ga zamolio za priznanje. Rumunji su nešto otezali s priznanjem, prethodno provjeravajući kod Nijemaca, ima li zapreka za priznavanje. Kad je Berlin 4. svibnja odvratio da takvih zapreka nema, Rumunjska je Hrvatsku priznala 6. svibnja. Rumunjskim je poslanikom imenovan dotadašnji savjetnik rumunjskog poslanstva u Rimu, Demeter Buzdugan, koji je je vjerodajnice predao 4. lipnja. U ožujku 1944. naslijedio ga je Mihail Mitilineu. Prvi hrvatski poslanik u Bukureštu bio je dr. Edo Bulat. On je vjerodajnice kralju Karolu predao 11. kolovoza 1941. Nakon pola godine naslijedio ga je Benzon, a kad je ovaj otišao u Budimpeštu, početkom travnja 1944. u Bukureštu je mjesto poslanika preuzeo general Miroslav Friedrich Navratil, bivši ministar oružanih snaga.

Japan je Hrvatsku priznao 7. lipnja 1941., a otpravnikom poslova postao je tajnik veleposlanstva u Berlinu, Kazuichi Miura. On je zastupao i Mandžukuo, koji je Hrvatsku priznao 2. kolovoza 1941..

Službenu obavijest o uspostavi NDH, španjolskoj je vladi tek 14. lipnja 1941. poslao ministar Lorković. Pet dana nakon toga, u Zagreb su prispjela dva dopisa, koja je 12. lipnja iz Sušaka uputio španjolski konzul Marchese del Castañar. Konzul je javljao kako je Madrid spreman priznati NDH. Nekoliko dana kasnije, konzul je 25. lipnja javio da je španjolska vlada, posredovanjem talijanskoga veleposlanstva u Madridu, i formalno priznala Hrvatsku. Do toga je došlo i prije nego što je hrvatska molba stigla u Madrid. Akt o priznanju izdan je 27. lipnja, a u Zagrebu je primljen 4. srpnja. Nešto kasnije, u Zagreb je stigao i španjolski poslanik Don Vincente Gonzales Arnau y Arnau, conte de Torillos, koji je svoje vjerodajnice predao 6. listopada. Hrvatskim poslanikom u Madridu imenovan je grof Pejačević. Poslanik Pejačević predao je vjerodajnice Francu 14. prosinca 1941.³³ Ostao je na tom mjestu do siječnja 1945., kad ga je naslijedio otpravnik poslova Dragičević. Pored poslanstva u Madridu, Hrvatska je otvorila i konzulat u Barceloni.

³² ADAP, D, XII/2, dok. 312, s. 428.

³³ *Nedjeljne vijesti*, god. I., br 2, Zagreb, 15. prosinca 1943. Pozivajući se na *Spomen knjigu*, Vrančić i Omrčanin tvrde, da je Pejačević vjerodajnice predao 12. prosinca 1941. (V. Vrančić, II., 16. I. Omrčanin, n. dj., I., 470.)

Zbog nepostojanja izravnih veza s Finskom, hrvatski je ministar vanjskih poslova u lipnju 1941. htio posredovanjem njemačke diplomacije notificirati Helsinkiju uspostavu hrvatske države i zatražiti priznanje. Želeći i na taj način demonstrirati kako NDH spada u talijansko interesno područje, Nijemci su ga, međutim, uputili da za posredovanje zatraži talijansku (sic!) pomoć. Notifikaciju je u Rim 21. lipnja osobno ponio državni tajnik Vrančić. Talijanski poslanik Casertano priopćio je 9. srpnja da je finska vlada talijanskoj dostavila brzojav, kojim se priopćuje da je na sjednici vlade, održanoj 3. srpnja, Finska odlučila priznati Hrvatsku. Kako proizlazi iz dopisa finskoga ministra vanjskih poslova od 31. srpnja, dan ranije, 2. srpnja, *de iure* priznanje NDH izrekao je finski predsjednik republike. Finskim poslanikom u NDH imenovan je poslanik u Rimu, Onni Talas, koji je vjerodajnice predao 23. rujna 1941. Od jeseni 1942. u Zagrebu je boravio posebni otpravnik poslova, Amas Yontillo. Hrvatskim je poslanikom u Helsinkiju imenovan osječki odvjetnik i pristaša HSS-a, dr. Ferdo Bošnjaković. On je vjerodajnice predao 14. siječnja 1942.

Posredovanjem njemačkog poslanstva u Zagrebu, ministar Lorković je 17. lipnja vladi Kraljevine Danske poslao brzojav, kojim notificira uspostavu NDH i moli priznanje. Danski ministar vanjskih poslova Erich Scavenius odgovorio je 31. srpnja, javljajući kako je 10. srpnja njegova vlada odlučila *de iure* priznati Hrvatsku i njezinu vladu. Kraljevinu Dansku u Hrvatskoj je nastavio predstavljati i zastupati konzul.

Dvije godine nakon uspostave NDH, hrvatsku je državu 27. travnja 1943. priznao i Thailand.

NDH je također podijelila nekoliko priznanja *de iure*, priznavši 1. srpnja 1941. Narodnu Kinu (čiji se ministar vanjskih poslova 5. srpnja zahvalio, prešutno izjavljujući da njegova zemlja priznaje NDH *de iure*), 7. kolovoza iste godine Burmu, 16. listopada 1943. Republiku Filipine, a 20. studenoga Slobodnu Indiju.

Posebno pitanje jest pitanje uspostave i priznanja Talijanske Socijalne Republike u jesen 1943. od strane NDH, te pitanje razmjene diplomatskih predstavnika. Riječ je o višemjesečnom diplomatsko-političkom natezanju, u kojemu je Hrvatska, primajući 20. rujna 1943. "na znanje, da je Benito Mussolini imenovao talijansku republikansku fašističku vladu", priopćila kako priznaje tu vladu kao "jedinu zakonsku zastupnicu talijanske države". Međutim, do dolaska novoga talijanskog poslanika u Zagreb nije došlo, zbog napetosti koje su nastale hrvatskim raskidom Rimskih ugovora. Ta epizoda, koja se, prema jednoj hrvatskoj noti i po imenu imenovanog poslanika, nerijetko naziva "notom Tamburini", prilično pouzdano potvrđuje najmanje dvije bitne činjenice. Prva je, da prije 10. travnja 1941. nije bilo nikakvih pogodbi između Pavelića i Mussolinija, jer se Mussolini ni sada nije pozivao na takav sporazum, očito zbog toga, što se na nj nije mogao pozvati. I drugo, da je u jesen 1943., kad Mussolini više nije bio tako jak i utjecajan kao u proljeće 1941., hrvatska vlada i mogla i htjela nastupati odlučnije, ponašajući se u odnosima prema Italiji kao posve suverena država. Unatoč njezine važnosti, na ovome se mjestu u tu raspravu ne ćemo potanje upuštati.

Zanimljivije je skrenuti pozornost na nastojanja hrvatske vlade da se pribavi priznanje neutralnih država, te se na taj način pripomogne osiguranju opstanka hrvatske države neovisno o rezultatima rata.³⁴

³⁴ Pred kraj rata u hrvatskim se intelektualnim i političkim krugovima raspravljalo, je li formalno priznanje nužno za postojanje i opstanak države. Usp. članak dr. Tihomila Drezge, *Postanak i priznanje Nezavisne Države Hrvatske. Obstoynost Hrvatske Države nije u neskladu s međunarodnim pravom, nego bi njezino niekanje značilo povredu toga prava*, Spremnost, br. 163.-164/IV, Zagreb, Uzkrš 1945. Taj je članak kasnije pretiskivan i u emigraciji, a

Veći je dio vodstva NDH od samoga početka rata bio duboko uvjeren u pobjedu Njemačke. Ti krugovi već zbog toga svog uvjerenja nisu uviđali potrebu da se pokuša uspostaviti veza i na drugoj strani, ili bar tu potrebu nisu držali akutnom. Tako je, prema svjedočenju pukovnika I. Babića, Slavko Kvaternik odbio "ignorantski" prijedlog da se, nakon što su Bugarska i Španjolska priznale NDH, u te zemlje upute sposobni vojni izaslanici da bi dobili uvid u događaje na drugoj strani, budući da su ove dvije države održavale diplomatske odnose i sa zapadnim Saveznicima.³⁵ Ipak, na pitanje koliko se u prvo vrijeme uopće razmišljalo o uspostavi određenih dodira s državama, koje su bile u neprijateljstvu s Osovinom, ne može se dati takav odgovor. Danas je moguće dokumentirati kako su neki pokušaji postojali, pa se daje zaključiti da se usporedno kušalo dobiti diplomatsko priznanje od strane neutralnih država, kao i uspostaviti stanovite faktične odnose s državama, koje su se bilo formalno, bilo stvarno, nalazile "na drugoj strani barikada". Nema nikakve dvojbe, da je težnja za priznanjem od strane neutralnih država manje ili više jasno uključivala težnju da se sličan status makar prešutno priskrbi kod država s kojima se Osovina nalazila u ratu.

Jugoslavenska je diplomacija nastavila djelovati i nakon kapitulacije jugoslavenske vojske. Osim vladine djelatnosti u Londonu, Washingtonu i na Bliskom Istoku, Jugoslavija je imala veleposlanstvo u Turskoj, poslanstva u Argentini, Velikoj Britaniji, Kanadi, Čileu, Egiptu, SAD-u, Švicarskoj, Švedskoj, SSSR-u, Brazilu, Portugalu, Španjolskoj i Francuskoj. U kolovozu 1943. otvorena su i poslanstva u Havani i Oslu.³⁶ Valja imati na umu, da su stare veze, simpatije i poznanstva i dalje funkcionirale. I u političkim vrhovima zemalja, koje su bile saveznice Osovine i koje su *de iure* priznale NDH, bilo je istaknutih osoba, koje nikako nisu mogle prežaliti slom Jugoslavije. To se moralo osjećati u svakodnevnome životu, a imalo je i dalekosežnih posljedica, tako što je otežavan rad mladoj hrvatskoj diplomaciji ili tako, što je trpljeno javno ili tajno djelovanje jugoslavenske diplomacije.³⁷

Iako je to nastojanje unaprijed bilo osuđen na neuspjeh, posebnu važnost polagalo se na pokušaje dobivanja priznanja od strane Sjedinjenih Američkih Država. Ti će pokušaji biti opisani u nastavku, u sklopu prikaza o ulasku NDH u rat protiv Velike Britanije i SAD, dok je ovdje težište na opisu težnji da se opstanak države osigura priznanjem neutralnih država.

uvršten je i u zbornik: *Ante Pavelić - 100 godina*, ur. Višnja Pavelić, I. izd. pod naslovom *Poviest: zbornik*, objavljeno u Madridu, 1989., a II. u Zagrebu, 1995. u nakladi Naklade Starčević i Libra. U istom je zborniku objavljen i popis sklopljenih te potvrđenih međunarodnih ugovora NDH.

³⁵ Usp. I. Babić, *Moja misija kod Saveznika godine 1944.*, n, dj., 248.

³⁶ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivvrječnosti na političkoj pozornici drugog svjetskog rata*, IRO Narodna knjiga-Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1982., 36b. Popis konzulata, generalnih i počasnih konzulata v. na istom mjestu, 37b.

³⁷ Španjolska je nastavila održavati diplomatske odnose s Kraljevinom Jugoslavijom. Iz jednoga brzojava otpravnika poslova Lj. Višackoga ministru Milanoviću od 31. kolovoza 1941. proizlazi da je Madrid odlučio ne prekinuti "diplomatske odnose sa Vladama okupiranih zemalja", ali "ako bi Nemci učinili vrlo energičnu presiju, Španija bi bila primorana da to učini i protiv svoje volje". (Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti*. Priredio Bogdan Krizman (dalje: JVD, I.), Arhiv Jugoslavije-Globus, Zagreb, Zagreb, 1981., dok. 72, s. 201-203.) Donekle je sličan primjer Rumunjske. Izaslanik za novinstvo i kulturne veze pri hrvatskome poslanstvu u Bukureštu, E. Bauer, tvrdi kako je imao "čak dokaza, da je u isto vrijeme, kad je započelo radom naše Poslanstvo u Bukureštu, tamo tajno boravila također jedna delegacija jugoslavenske emigrantske vlade u Londonu". (E. Bauer, *Život je kratak san*, 107.)

Od neutralnih država, u središtu pozornosti bile su Sveta Stolica i Švicarska. Bit će također potrebno istražiti, je li se pokušavalo pribaviti priznanje južnoameričkih država.³⁸

a) *Sveta Stolica*. Činilo se da za uspostavu diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, ili bar za stjecanje priznanja *de iure* postoje povoljne okolnosti. Budući da je neuspjela ratifikacija konkordata u Stojadinovićevo doba posvjedočila neravnopravnost katolika u Kraljevini Jugoslaviji i presudno utjecala na prekid s jugoslavenskom iluzijom u redovima katoličkoga svećenstva, najveći dio nižeg svećenstva, pa i hijerarhije, s radošću je pozdravio uspostavu NDH.³⁹ I najpovršniji pregled katoličkog tiska iz prvih mjeseci nakon uspostave NDH, ne ostavlja nikakve dvojbe o tome. Ne izriču se, štoviše, nikakve rezerve ni u pogledu potpore novomu državnom poglavaru, iako se u nekim istupima, pogotovo onima nadbiskupa zagrebačkoga, dr. Alojzija Stepinca, dadu zamijetiti upozorenja, da su opstanak države, te sreća i mir njezinih državljana nužno povezani s poštivanjem Božjih i ljudskih zakona, te bezuvjetnim uvažavanjem ljudskoga dostojanstva.

Prvi broj službenoga *Katoličkog lista*, koji se pojavio nakon uspostave NDH, jasno je priopćio kako su neovisnu Hrvatsku "kao ideal stoljećima nosili u svojim dušama naši pređi, dok ju nije Svemoguća Providnost ostvarila u godini velikog narodnog jubileja". Katolička crkva, nastavlja se, "koja je 1300 godina duhovno vodila hrvatski narod u svim njegovim teškim i bolnim, bolnim i radosnim danima, prati s veseljem i radošću hrvatski narod u ovim danima njegovog podizanja i obnavljanja državne nezavisnosti".⁴⁰ Tijekom travnja, čestitke Paveliću uputili su i biskup splitsko-dalmatinski Kvirin Klement Bonefačić, biskup krčki Josip Srebrnič i senjski Viktor Burić. Nakon susreta s Pavelićem, Stepinac je u svoj dnevnik zapisao: "Ako taj čovjek bude upravljao Hrvatskom deset godina, kako mi je pripovijedao, Hrvatska će biti raj".⁴¹ U okružnici od 28. travnja 1941. nadbiskup Stepinac je govorio o "davno sanjanom i željkovanom idealu". Pozivajući svećenike da svuda upozoravaju i uče, "da sveti zanos i plemenito oduešvljenje u izgrađivanju temelja mlade Države Hrvatske bude nadahnut strahom Božjim i ljubavlju za Božji zakon i njegove zapovijedi", nadbiskup je izrazio uvjerenje kako se u njezinu postanku razabire "Božja ruka na djelu", te je apelirao na svećenstvo da ispuni "svoju dužnost prema mladoj Državi Hrvatskoj".⁴² Biskup đakovačko-srijemski, Antun Akšamović, u uskrsoj je propovijedi 1941. slavio "i Uskrs naše Države Hrvatske", hvaleći dr. Pavelića kao "Poglavnika i Vođu Hrvatskog Naroda".⁴³ Akšamović je i 22. travnja u "poklonstvenoj adresi biskupske konzistorije" zahvalio "na divnom daru u

³⁸ U Zagrebu je nastavio djelovati argentinski konzulat, a znatnu ulogu u tome mogli su imati hrvatski iseljenici, koji su Paveliću i nakon uspostave države izrazili potporu, a on im se – početkom prosinca 1941. – zahvalio na brzojavu potpore poslanom u ime 200.000 Hrvata.

³⁹ Makar Vladeta Milićević ne bio pouzdan svjedok, zanimljivo je njegovo izvješće o ustaškoj emigraciji, podneseno 15. srpnja 1941. predsjedniku jugoslavenske izbjegličke vlade. U njemu Milićević govori o narastanju domovinskoga ustaškog pokreta pred početak rata, domećući: "Svakog časa otkrivali smo ćelije Pavelića među mlađim svećenicima, specijalno u Dalmaciji i u Zagrebu, pa smo sa pribavljenim materijalom više puta intervenisali preko našeg Gospodina Poslanika pri Sv. Stolicu kod Pape i drugih ali slučajevi su se ponavljali i izgleda da i ove intervencije nisu pomogle". (B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 2. sv., Globus, Zagreb, 1983., (dalje: B. Krizman, III/2), str. 389.)

⁴⁰ *Katolički list*, br. 16, Zagreb, 21. travnja 1941., 186.

⁴¹ Navedeno prema A. Benigar, n. dj., 357. Usp. J. Krišto, n. dj., I., 80-82.

⁴² *Katolički list*, br. 17, Zagreb, 29. travnja 1941., 197-198. Tekst je otisnut i u: A. Benigar, n. dj., 358-360., te u J. Krišto, n. dj., *Knjiga druga: Dokumenti*, dok. 10, s. 34-36.

⁴³ *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske*, br. 7-8, Đakovo, 15. i 30. travnja 1941., 70.

Svetoj Godini Hrvatskog Naroda: Uskrsnuću Nezavisne Države Hrvatske".⁴⁴ *Katolički list* je isticao kako je "misao na hrvatsku državnu samostalnost, ostvarena u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, bila uvijek budna u redovima hrvatskog svećenstva", pa je stoga i bilo moguće "u prvom broju nakon uskrisenja hrvatske državne samostalnosti, s iskrenim veseljem i radošću pozdraviti osnivanje Nezavisne Države Hrvatske. Pozdravili smo Nezavisnu Državu Hrvatsku kao sinovi hrvatskog naroda, koji nije nikada prestao težiti za svojom suverenom državom". "Naša zahvalnost", nastavlja se dalje, "ide, napose, onim požrtvovnim borcima, koji su pod vodstvom ustaškog Poglavnika dra Ante Pavelića neposredno spremili veliki korak proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Naše se zahvalne misli zaustavljaju na dvanaestogodišnjem napornom, punom žrtava i pregaranja radu Poglavnika, koji je neslomivom vjerom išao ususret danu, za kojim je čeznulo punih 8 stoljeća, i koji je točno shvatio razvoj dinamike novog evropskog poretka, te tako omogućio povijesni Veliki četvrtak 1941."⁴⁵ Krčko-senjski biskup, dr. Viktor Burić, okružnicom je pozvao "svećenstvo i puk na svečanu zahvalnicu za udijeljenu slobodu", ističući kako je "nakon mnogih borbi i trpljenja neodoljiva narodna težnja za slobodom, pravdom i zadovoljnim životom okrunjena (je) konačno uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske. Domovini našoj sinuše bolji dani, i u svakom hrvatskom srcu porodi se vedra nada u sretnu budućnost".⁴⁶ Mostarski biskup fra Alojzije Mišić zahvalio je 9. svibnja Bogu što, eto, "imamo narodnu slobodu, Hrvatsku neovisnu", a 21. srpnja izrazio je pohvalu "našoj dragoj Nezavisnoj Državi" zbog zabrane psovke i kletve.⁴⁷

S obzirom na takvo raspoloženje svećenstva, hrvatske su državne vlasti nesumnjivo očekivale priznanje od strane Svete Stolice. Ona se nije nalazila u lagodnu položaju. Britansko je veleposlanstvo već 7. travnja zatražilo da Sveta Stolica osudi njemački napad na Jugoslaviju i Grčku,⁴⁸ pa se sličan pritisak mogao očekivati i u pogledu možebitnoga priznanja NDH. Nadbiskup Stepinac je krajem travnja priopćio Paveliću, da je poduzeo korake kako bi došlo do prvog dodira između Hrvatske i Svete Stolice. Papa je uzvatio da poticaj za uspostavu diplomatskih odnosa treba doći s hrvatske strane.⁴⁹ Jugoslavenski poslanik u Londonu, Ivan Subbotić, izvijestio je sredinom svibnja svoje ministarstvo vanjskih poslova, koje se tada još nalazilo u Jeruzalemu, kako su u London doprle vijesti da je Vatikan sklon samostalnoj Hrvatskoj, pa bi uskoro moglo doći do diplomatskog priznanja.⁵⁰ Međutim, Sveta Stolica se o tome nije izjašnjavala, a pri njoj je nastavilo djelovati jugoslavensko poslanstvo, kojemu je na čelu bio poslanik, Korčulanin Niko Mirošević-Sorgo. Već iz toga je bilo jasno da Sveta Stolica u dogledno vrijeme, u takvim okolnostima, i formalno priznati da je Kraljevina Jugoslavija prestala postojati.

U hrvatskoj se historiografiji i publicistici, opterećenoj posebnim "talijanskim kompleksom", redovito previdala potpora koju je Italija u proljeće 1941. pružala hrvatskoj

⁴⁴ Isto, 80.

⁴⁵ *Katolički list*, br. 21-22, Zagreb, 3. lipnja 1941., 245-246.

⁴⁶ *Katolički tjednik*, br. 24, Sarajevo, 24. lipnja 1941.

⁴⁷ *Kršćanska obitelj*, 1941., 165-166., 250-251. Usp. Fra Andrija Nikić, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942.-1945.*, Izd. Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, Mostar, 1998., 70.

⁴⁸ *Actes et documents du Saint Siege relatifs á la Seconde guerre mondiale*, (dalje: ADSS), vol. 4, dok. 313, s. 447

⁴⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1994., 111. Izvor za ovu Matkovićevu tvrdnju nije poznat. Američki diplomat Phillips javio je 7. svibnja 1941. svomu državnom tajniku, da je Vatikan izjavio kako "nema namjeru poduzimati korake o priznanju novostvorene Države Hrvatske". (J. Krišto, II., dok. 13, s. 38.)

⁵⁰ Usp. HDIIV, I., 11b.

diplomaciji u pokušajima da pribavi priznanje Svete Stolice. Talijanski su potezi, međutim, bilo od velikog značenja. Rim je već sredinom travnja, još i prije priznanja NDH, zatražio od jugoslavenskog poslanstva pri Svetoj Stolicu da preseli u Vatikan, a idućih je tjedana posredovao između hrvatske i vatikanske diplomacije. Pripremajući ustanovljenje hrvatskoga poslanstva u Rimu, kojemu će na čelu biti dr. S. Perić, Pavelić je pozvao dr. N. Rušinića, kojega je prvotno kanio poslati za poslanika u Slovačkoj. Kazao mu je, da ga kani poslati za savjetnika poslanstva u Rimu, sa svrhom da se posebno pozabavi vatikanskom problematikom, jer: "mi ćemo morati uprijeti svim silama da nas Vatikan prizna".⁵¹ Istodobno je Pavelić odlučio iskoristiti već prvi posjet Rimu, da potakne pitanje priznanja NDH od strane Svete Stolice. Prije polaska u Rim, na potpisivanje Rimskih ugovora, on je papi Piju XII. uputio pismo, u kojem moli pomoć Svete Stolice Hrvatskoj. Takvom pomoću, piše Pavelić, "smatram ponajprije to, da Tvoja Svetost vrhovnim Svojim Apostolskim ugledom prizna našu državu, zatim da se udostoji što prije mi poslati Svojega zamjenika, koji će mi pomagati Tvojim očinskim savjetima, te napokon da meni i narodu mojem udijeli Apostolski blagoslov."⁵²

Posredovanjem talijanske diplomacije, koja je taj zahtjev žustro poduprla, Pavelić je ujedno zamolio papu za audijenciju. "Najveća jamstva i najtoplije preporuke" dobio je i od ljubljanskog biskupa Gregorija Rožmana.⁵³ Pio XII. je na koncu ipak prihvatio primiti Pavelića, ali samo u privatnoj audijenciji, naglašavajući to u poruci talijanskom veleposlanstvu, te dodajući kako je stajalište Svete Stolice jasno: dok traje rat, ona se uzdržava od svega što može sličiti političkom izjašnjanju, te se uzdržava od poduzimanja konačnih mjera.⁵⁴ Tako je 18. svibnja 1941. ovaj, u pratnji krilnog pobočnika Adolfa Sabljaka i dvojice talijanskih časnika, posjetio vatikanskoga državnog tajnika, kardinala Luigija Maglionea, koji je Poglavnika predveo u privatnu audijenciju papi Piju XII. Audijencija je trajala pola sata. Papa je želio da mu budu predstavljeni članovi hrvatskog izaslanstva, pa je u 19,30 katoličke članove izaslanstva papi predveo pomoćni biskup zagrebački, dr. Salis-Sewis. U privatni je, odvojeni posjet, papa primio i vojvodu od Spoleta.⁵⁵

Jugoslavensko je poslanstvo uoči Pavelićeva dolaska prosvjedovalo kod Svete Stolice zbog proglašenja NDH.⁵⁶ Državno je tajništvo Svete Stolice, svjesno mogućih međunarodnih reperkusija, već 18. svibnja svim nuncijima i apostolskim delegatima uputilo posebnu okružnicu, u kojoj se objašnjavaju razlozi Pavelićeve audijencije. Primjerak te okružnice uručen je i jugoslavenskom poslaniku.⁵⁷ Jugoslavenski poslanik u Bernu prenio je 26. svibnja

⁵¹ N. Rušinić, n. dj., 103-104. Rušinićev odlazak u Bratislavu otpao je, jer su Nijemci, navodno, u prvo vrijeme željeli "da bi hrvatski poslanik u Berlinu istodobno mogao zastupati Hrvatsku u Slovačkoj". Pavelić je tom zahtjevu u samom početku očito popustio.

⁵² Usp. A. Vojinović, *Ante Pavelić*, 130.

⁵³ Usp. bilješku mons. Tardinija od 17. svibnja 1941. u: ADSS, 4, dok. 348, s. 491-492., dok. 351, s. 493-495.

⁵⁴ ADSS, 4, dok. 352, s. 495-496.

⁵⁵ ADSS, 4, dok. 357, s. 499., dok. 358, s. 500. i dok. 359, s. 500-501. Usp. *Hrvatski narod*, br. 96/III., Zagreb, 19. svibnja 1941. Usp. V. Vrančić, I., 317. Pavelić je Papi izjavio da kani "izvesti slobodan plebiscit", javlja 4. srpnja izbjegličkoj vladi Mirošević-Sorgo. (JDV, I., dok. 42, s. 159-161. HDIIV, I., 18.) Nije posve jasno, o kojem je pitanju kanio provesti plebiscit, ali je izjava očito ostavila stanovit dojam na Pija XII.

⁵⁶ ADSS, 4, dok. 354, s. 497.

⁵⁷ ADSS, 4, dok. 361, s. 502-503., a Maglione je 19. svibnja dopunio da kardinal državni tajnik nije ni primio ni posjetio Pavelića i vojvodu od Spoleta. (ADSS, 4, dok. 364, s. 505.) Usp. Stevan K. Pavlović, "Il caso Mirošević".

Miroševićevu poruku, da je sukladno nalogu posjetio kardinala Maglionea u povodu Papina primanja Pavelića i vojvode od Spoleta u odvojene posjete. Nakon Miroševićeva prosvjeda, kardinal je istaknuo kako je riječ o primanju običnih vjernika i kako se upravo protokolarnom formom htjelo izbjeći pridavanje političkog značenja ovim posjetima. Talijanski je tisak, inače, javlja Mirošević, očito po nalogu prešutio ove posjete.⁵⁸

Švicarski poslanik u Rimu, Paul Rüeegger, javlja 19. svibnja, da je Sveta Stolica, unatoč simpatijama prema vojvodi od Spoleta, zauzela krajnje suzdržano držanje (*une attitude d'extreme réserve*) u pogledu njegova preuzimanja hrvatskog prijestolja. Državni tajnik, kardinal Maglione, ovako je ocrtao liniju, koju će Vatikan slijediti: u subotu, 17. svibnja, talijanski je veleposlanik kod Svete Stolice zamolio da Papa primi vojvodu u službenu audijenciju istoga dana, kad mu kruna bude ponuđena. Kardinal je bez oklijevanja otklonio takvu mogućnost, napominjući kako političke implikacije audijencije na taj dan ne bi bilo moguće izbjeći. Istodobno, Papa može primiti vojvodu kao nositelja plemićkog naslova i kao kršćanina, ali ne kao suverena jedne nove države. I pitanje posjeta šefa hrvatske države, Pavelića, "čija je prošlost notorna", bilo je vrlo delikatno. Kako je ovaj zatražio da ga se primi kao kršćanina, Papa to nije mogao odbiti, pa ga je primio, kao što je primio von Ribbentropa i ostale. Naglašeno je, da audijencija ima strogo privatni značaj. Istodobno je zamoljen talijanski tisak, da ovim posjetima ne pridaje značaj, koji oni nemaju. Izvješćujući švicarskog poslanika, kardinal Maglione izražava želju da i švicarski tisak postupi na sličan način, ne upuštajući se u neprikladne komentare.⁵⁹

Papinski legat u Washingtonu izvijestio je 29. svibnja kako je američkoj diplomaciji još 19. svibnja uputio promemoriju o Papinoj audijenciji za Pavelića i vojvodu od Spoleta. Ujedno dodaje da u tamošnjem tisku nije bilo kritika na taj korak Svete Stolice.⁶⁰ Američki veleposlanik u Rimu, Phillips, prenio je State Departmentu 19. svibnja izvješće američkog izaslanika kod Svete Stolice, Harolda H. Tittmanna, koji je, čuvši od britanskoga kolege da je Papa, na zahtjev japanskoga veleposlanika kod Svete Stolice, 17. svibnja primio vojvodu od Spoleta u službeni posjet, telefonom razgovarao s msgr. Montinijem. Montini mu je priopćio da Sveta Stolica ne može odbiti takve zahtjeve katolika, ali je riječ o privatnu posjetu. I samom je vojvodi, kao i talijanskoj vladi, rečeno da će Papa primiti vojvodu prije nego što mu kruna bude ponuđena, i da se ne može razgovarati o njegovu budućem položaju, niti o odnosu Svete Stolice prema Hrvatskoj. Montini je američkog izaslanika uvjeravao kako pitanje priznanja novog režima u Hrvatskoj od strane Svete Stolice ne će biti razmatrano sve do mirovnih pregovora nakon rata. (Slično je Montini kazao i britanskom poslaniku, napominje Tittmann.) Doduše, tijekom razgovora Montini je napomenuo kako je njegov dojam, da su od svih osvojenih naroda (*conquered peoples*) Hrvati jedini, kojima je poraz donio zadovoljavajuće rješenje, naime stjecanje vlastite neovisnosti. Dometnuo je, doduše, kako se Nijemci spremaju za sebe osigurati glavninu gospodarskog bogatstva zemlje.⁶¹ Tittmann je 26. svibnja javljao kako prikaz u listu *Osservatore Romano* ima svrhu naglasiti privatni značaj audijencije, u koju je Papa primio Pavelića, ali i vojvodu od Spoleta. Međutim, u povjerljivu dijelu izvješća Tittman napominje kako je *Journal de Genève* objavio

L'expulsion du ministre de Yougoslavie au Vatican par le gouvernement fasciste en 1941, *Balkan Studies* 19, 1, Solun, 1978, nav. prema: B. Krizman, II., 138-139.

⁵⁸ JVD, I., dok. 28, s. 139. Usp. ADSS, 4, dok. 366, s. 505. i dok. 369, s. 508.

⁵⁹ BAR, 2300 Rom. Bd. 1941. Politische Berichte 1941. R. P. 22. Rome, le 19 Mai 1941.

⁶⁰ ADSS, 4, dok. 379, s. 520-521.

⁶¹ I. Omrčanin, *Angloamerican Croatian Rapprochement*, 106-107.

drugačije intonirani tekst, iz čega se može zaključiti da talijanska vlada bar u inozemstvu hoće stvoriti dojam o službenoj naravi audijencije.⁶²

Iako je jugoslavenska izbjeglička vlada zbog toga bila više nego zabrinuta, pa je zatražila da se ponovno prosvjeduje,⁶³ Mirošević-Sorgo je preko poslanstva u Bernu 31. svibnja javio kako od predstavnika Vatikana doznaje da privatna audijencija vojvode od Spoleta i Pavelića ništa ne govori o njihovu budućem položaju, niti o odnosima Vatikana s Hrvatskom "bar do kraja rata".⁶⁴

Posjet papi nije značio korak bliže prema diplomatskom priznanju. Odlučna ne prihvatiti državopravne promjene tijekom rata, Sveta Stolica je nastavila održavati diplomatske odnose s Kraljevinom Jugoslavijom. Poslanik Mirošević-Sorgo je 17. svibnja prosvjedovao verbalnom notom i zatražio od Svete Stolice da se zauzme protiv ustaških zločina.⁶⁵ Također je posredovanjem Svete Stolice kušao izbaviti jugoslavensko diplomatsko i konzularno osoblje internirano u Njemačkoj. Jugoslavensko je poslanstvo nastavilo djelovati na talijanskome državnom teritoriju sve do 25. srpnja 1941., kad su talijanske vlasti zatražile od poslanika da napusti Italiju. Kad je Mirošević-Sorgo htio prijeći u Vatikan, talijansko se redarstvo suprotstavilo, pa se 31. srpnja sklonio u Švicarsku. Nu, Sveta je Stolica i nadalje nastavila održavati diplomatske odnose s jugoslavenskom vladom, koja je poslanstvo smjestila unutar vatikanskih zidina.⁶⁶

Kad mu je postalo jasno da Sveta Stolica ne će priznati NDH, Pavelić je bio kivan. Kasche je 21. svibnja izvijestio Berlin, kako mu je Poglavnik ispriopovjedio da je na papino odbijanje molbe za priznanjem odvratio da će Hrvatska živjeti i bez takvoga priznanja. Dometnuo je još, kako ustaška Hrvatska ne želi s nadbiskupom Stepincem uspostaviti političke veze.⁶⁷ Ipak je *Katolički list* 22. svibnja pisao: "Držimo, da se ne varamo, kad ovoj audijenciji (Pavelićevoj kod pape, op. T. J.) pripisujemo veće značenje nego je samo čin vanjskog poštovanja prema suverenu koji boravi u vatikanskom gradu. Na drugoj strani, topli primitak poglavnika i hrvatske državne delegacije kod Svetog Oca Pia XII. pokazuje, koliko međunarodno značenje pridaje crkva predstavnicima naše narodne države, kad ih tako brzo i tako lijepo prima i dočekuje".⁶⁸

Unatoč naglom zahlađenju odnosa, na crkvenoj se strani osjećala potreba za nekakvim oblikom predstavljanja Svete Stolice u Hrvatskoj. Nadbiskup Štepinac je, također, želio da se uspostave "neki odnošaji" između NDH i Svete Stolice, pa je s tom svrhom 3.

⁶² Isto, 102-104. Kako se i u nekim drugim švicarskim, te francuskim novinama nagađalo da se razgovaralo o priznanju NDH i sklapanju konkordata, jugoslavenski je poslanik 21. svibnja zamolio da *Osservatore Romano* demantira te vijesti. (ADSS, 4, dok. 369, s. 508.)

⁶³ Usp. zapisnik sjednice vlade od 27. svibnja 1941. i Ninčičev brzojav poslanstvu u Bernu od 28. svibnja 1941. (JVD, I., dok. 29 i 30, s. 139-144.)

⁶⁴ HDIIV, I., 17b.

⁶⁵ ADSS, 4, dok. 355, s. 498. Sličan je apel papi i Rooseveltu uputio kralj Petar II. 6. lipnja 1941. (Usp. JVD, I., dok. 35, s. 151-152.) Nova promemorija o stradanju Srba Papi je upućena 31. listopada, a Foreign Officeu 6. studenoga 1941.

⁶⁶ A. Benigar, n. dj., 343-345. Usp. B. Krizman, II., 138., 140., 142-143. JVD, I., dok. n56, s. 171-172. HDIIV, I., 50. Na čelu poslanstva ostao je savjetnik mons. Nikola Moscatello, koji je krajem 1942. imenovan otpravnikom poslova.

⁶⁷ B. Krizman, I., 476-477. Isti, II., 38-39. J. Krišto, n. dj., 87. Jednako kao i Miroševića-Sorga, Kaschea Krišto pogriješno naziva "veleposlanikom".

⁶⁸ Ovaj će pasus slobodni zidar Ive Mihovilović posebno istaknuti na str. 36-37. pamfleta *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH"*, koji je bez oznake auktora objavljen 1952. u Biblioteci Društva novinara Hrvatske, kao dokaz da je Sveta Stolica išla za priznanjem NDH.

lipnja 1941. bez ikakva publiciteta otputovao u Rim.⁶⁹ To je bila središnja tema Papine audijencije za Stepinca, 7. lipnja. Tada je Pio XII. obećao u Hrvatsku poslati svog predstavnika kao apostolskog vizitatora.⁷⁰ Dan nakon što je talijanski veleposlanik u Vatikanu priopćio kako je Pavelić bijesan zbog toga što Sveta Stolica ne šalje nuncija u Zagreb i tretira Hrvatsku gore od Slovačke,⁷¹ papa Pio XII. imenovao je 14. lipnja 1941. opata Giuseppea Ramira Marconea apostolskim izaslanikom kod hrvatskog episkopata.⁷² Kasche je 25. lipnja javljao kako ga je Lorković izvijestio da je Sveta Stolica preko opunomoćenika nadbiskupa Stepinca priopćila hrvatskoj vladi da će uskoro u Zagreb poslati apostolskog vizitatora, što je gesta koja, doduše, ne predstavlja priznanje, ali uzima u obzir činjenicu proglašenja nove države. Pavelić je ljut zbog takve odluke, te izjavljuje kako želi priznanje. U protivnome, spriječit će dolazak toga apostolskog vizitatora na hrvatsko tlo. Takva njegova izjava izaziva zabrinutost u nadbiskupijskoj upravi. Kasche domeće kako Talijani računaju s utjecajem Katoličke crkve, pa je poslanik Casertano prvi posjet učinio nadbiskupu Stepincu.⁷³

Hrvatski pokušaj da se isforsira diplomatsko priznanje nije uspio. Povodom njegova izvješća od 14. lipnja, kardinal Maglione je 11. srpnja pisao nadbiskupu Stepincu i o pitanju priznanja NDH, pozivajući se na ustaljeni običaj, da se države nastale u toku ili kao posljedica rata, ne priznaju prije njegova završetka i održane mirovne konferencije. Hrvatska trenutno nije zaraćena ni s jednom velesilom, ali se poput plamena širi sukob koji će odlučiti o ustrojavanju Europe. U takvim okolnostima podupiranje države iza koje stoji samo jedna od sukobljenih strana moglo bi se shvatiti svojevrsnom moralnom intervencijom, što Sveta Stolica mora izbjeći. S druge strane, ona time ne ignorira zasluge hrvatskog naroda u obrani katoličke vjere. Skoro upućivanje apostolskog vizitatora posvjedočit će iznova očinsku skrb Kristova namjesnika za hrvatski episkopat i hrvatski narod.⁷⁴

Jugoslavenska diplomacija je ipak strahovala da će doći do priznanja NDH, pa je stalno vršila pritisak protiv toga.⁷⁵ Međutim, Sveta Stolica je iz načelnih razloga odbijala primiti bilo kakvoga hrvatskog diplomatskog predstavnika.⁷⁶ Stoga je Pavelić pokušao prodrijeti do Pape uz pomoć papinskoga tajnoga komornika, kneza Erweina Karla Lobkowitza. U tome je dijelom i uspio. Lobkowitza je 20. srpnja 1941. Pio XII. primio u

⁶⁹ *Alojzije Stepinac: Dnevnik* (prir. Lj. Boban), Danas, Zagreb, 28. kolovoza 1990.

⁷⁰ A. Benigar, n. dj., 344.

⁷¹ ADSS, 4, dok. 400, s. 547-548.

⁷² Kako se u literaturi javlja i drugi nadnevak tog imenovanja, 13. lipanj, u srpskoj se pamfletistici isticalo kako nije slučajno da je ono uslijedilo baš 13. lipnja, na Antunovo, koje se slavilo kao Starčevićev, Radićev (Ante) i Pavelićev imendan. Inače se to imenovanje bez ikakva temelja nazivalo "vaticanskim priznanjem NDH" (S. Simić, *Tuđinske kombinacije...*, 110.)

⁷³ B. Krizman, II., 141.

⁷⁴ ADSS, 5, dok. 9, s. 81-82.

⁷⁵ Usp. Jurišićev brzojav od 4. srpnja 1941. u: JVD, I., dok. 42, s. 159-161.

⁷⁶ Rušinović tvrdi, da mu je msgr. Eduard Prettner Cippico tijekom lipnja 1941. izjavio kako je "Vatikan voljan primiti hrvatskog opunomoćenika kod Vatikana, ali da ta misija, ma tko je bude vodio, mora ostati tajnom, jer će biti strogo privatnog karaktera. To se ne smije tumačiti kao neko priznanje države. Vatikan to ne čini s državama nastalim za vrijeme rata, ako ne budu i međunarodno priznate". Rušinović je o tome izvijestio Pavelića, kad je ovaj *incognito* došao u Firenzu. Iznenadio ga je dojam da je Pavelić već obaviješten o takvu stavu Svete Stolice, ali je dodao da se ne može zadovoljiti "ni sa čim, osim priznanjem *de iure*". Pavelić je također dometnuo kako takav hrvatski promatrač u Rimu već postoji u Rušinovićevoj osobi, pa ga je uputio da ode u Zagreb i potanje se dogovori s Lorkovićem o formalnim pitanjima. Međutim, Lorković je - prema Rušinoviću - bio potpuno nezainteresiran za vaticansko priznanje, jer je bio tvrdo uvjeren u njemačku pobjedu, a moguće je, da je na njegovu nezainteresiranost utjecao njegov liberalni svjetonazor. (N. Rušinović, n. dj., 113.)

privatnu audijenciju. Tada je on i papi i državnomu tajniku, kardinalu Maglioneu, koji ga je primio sutradan, 21. srpnja, ponovio Pavelićevu molbu za priznanjem. Maglioneu je otvoreno kazao kako su u Zagrebu ljuti zbog imenovanja vizitatora, pa je kardinal dva dana kasnije pozvao Lobkowitza i priopćio mu kako će opat Marcone otputovati u Zagreb bez ikakve titule (iako će se u vatikanskim dokumentima i dalje nazivati apostolskim vizitatorom).⁷⁷

Protiv odašiljanja vizitatora, dakako iz drugih razloga, strahujući od toga da je ono uvod u možebitno priznanje Hrvatske, uz znatnu se britansku potporu borila i jugoslavenska diplomacija.⁷⁸ Nakon što je talijanski tisak već 6. lipnja objavio - dakako netočnu - vijest da je Sveta Stolica prihvatila molbu hrvatske vlade da u Zagreb pošalje svoga diplomatskog predstavnika, osim jugoslavenske, opovrgnuće tih vijesti tražila je i britanska diplomacija.⁷⁹ Mirošević-Sorgo javlja 2. kolovoza kako su se on i njegov britanski kolega suprotstavili zamisli Pija XII. o odašiljanju vizitatora, ističući kako se uloga vizitatora "može poveriti jednom našem biskupu". Odgovoreno im je, međutim, kako je posrijedi "interna stvar crkve".⁸⁰

Kardinal Maglione je 25. srpnja najavio Stepincu Marconeov dolazak, svrha kojega je uvjeriti se o posebnim vjerskim potrebama hrvatskog naroda i o tome izvijestiti Svetu Stolicu.⁸¹ Dva dana nakon što ga je Pio XI. primio u posebnu audijenciju, Marcone je otputovao u Hrvatsku 30. srpnja, sa zadaćom "čuvati vjerske interese jednoga plemenitog naroda". U Zagreb je, u pratnji tajnika Giuseppea Masuccija *incognito* doputovao 3. kolovoza 1941. i već sutradan dva puta razgovarao s nadbiskupom Stepincem. Potankosti o tijeku njihova razgovora nisu poznate, ali je zanimljivo da u svome dnevniku nadbiskup ocjenjuje kako je dolazak papinskoga delegata zapravo faktično priznanje NDH od strane Svete Stolice, dok priznanje *de iure* "još nije" uslijedilo.⁸²

⁷⁷ ADSS, 5, dok. 17, s. 90-91. I beogradski je nadbiskup Josip Ujčić zamolio Svetu Stolicu, da u Hrvatsku pošalje jednoga dostojanstvenika bez diplomatskih atributa, koji će izvijestiti o zločinima protiv Srba, te preporučiti hrvatskoj vladi umjerenost, jer protusrpska politika režima u Hrvatskoj znatno otežava položaj katolika u Srbiji. (ADSS, 5, dok. 20, s. 104-105.)

⁷⁸ Usp. Tardinijevu bilješku o jugoslavenskom prosvjedu povodom vijesti o imenovanju apostolskog legata za Hrvatsku, u: ADSS, 4, dok. 385, s. 529.

⁷⁹ S. K. Pavlović, n. dj., 111.

⁸⁰ JVD, I., dok. 55, s. 171. HDIIV., I., 49. Nakon Miroševićeva odlaska u Švicarsku, Papa je primio njegovu ženu. Kad mu je ona, ponosno 11. kolovoza 1941. javlja Mirošević ministarstvu vanjskih poslova, napomenula kako Pavelić Miroševića drži glavnom preprekom vatikanskom priznanju NDH, Pio XII. je odgovorio: "Ja ne mogu nikako priznati Hrvatsku, jer se rat još nije svršio". (JVD, I., dok. 63, s. 182.)

⁸¹ ADSS, 5, dok. 21, s. 106.

⁸² *Tajni dokumenti o odnosima...*, 37. A. Vojinović, *Ante Pavelić*, 172. Tim više je zanimljivo nategnuto današnje raspedanje da je Stepinac bio izrazito protivan tadašnjoj ustaškoj Hrvatskoj. Te natege imaju jasne političke konotacije, a temelje se na Stepinčevu protivljenju zločinima počinjenima u ime NDH. Iz toga se konstruira kako je nadbiskup bio načelno za hrvatsku državu, ali je bio protiv konkretne NDH. To očito ne stoji, jer, ako je suditi po zapamćenjima suvremenika i njegovim istupima odnosno zabilješcima i govorima, Stepinac nije bio načelno ni protiv ustaštva (bar ne prije 10. travnja), a ni protiv Pavelićeve Hrvatske, nego je bio protiv umorstava, nasilja i nereda. (Potanje o tome v.: I. Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Split, 1991.)

Benigar piše: "Nadbiskup ipak nije nosio u svom srcu nikakve odvratnosti prema Paveliću. Kad je kasnije u Krašiću doznao da je na njega u Argentini izvršen atentat, kazao je župniku Vranekoviću:

- Žao bi mi bilo da mu se zlo dogodi, makar se nismo u mnogome slagali i makar mi je zadavao mnogo briga. Bog sam može ga prosuditi. Ja ga više puta nisam mogao razumjeti. Kad sam mu prigovorio, znao je reći: Moja je savjest čista pred historijom.

Stepinac mu je priznavao dobru volju da pomogne Hrvatskom Narodu. U mnogim stvarima ga je ispričavao, jer je bilo ratno stanje, država se rodila u najtežim danima, strane su vojske preplavile Hrvatsku, a u samoj je zemlji bjesnio partizanski rat, pa je bilo nemoguće mirno držati nadzor nad ljudima i događajima. On nije

Dan kasnije, 5. kolovoza 1941. Marcone je posjetio Pavelića. Prema Masucciju, ovome je bilo drago zbog njihova dolaska, te se zahvalio papi. Sutradan su posjetili talijanskoga poslanika. Ne mogavši sakriti talijanski imperijalizam, Casertano je stanje u Hrvatskoj opisao neveselim bojama. Unutrašnje smirenje nije sigurno, pa kralj ne može doći. Pavelić se pravi neovisnim, a u stvari ga nadziru Nijemci. Njemačko-austrofilski elementi vratili su se na utjecajna mjesta. Državnoga poglavara okružuju slobodni zidari, a ministar vanjskih poslova vjenčan je samo građanski i tijesno povezan s Nijemcima. Njemačka hoće zemlju pretvoriti u svoj protektorat. Italija se tome odupire, ali uzalud.⁸³ Sredinom kolovoza Marcone je posjetio još i S. Kvaternika, Budaka i Artukovića. Papina je izlasnika, pak, 17. kolovoza posjetio don Kerubin Šegvić, koji je domaćinu opisao povijesnu utemeljenost uspostave NDH.⁸⁴

Pred kraj kolovoza, Pavelić je Šegvića pozvao radi naročite misije, puta u Italiju. Iako je ključna svrha tog poslanja bila povezana s designiranim kraljem, Marcone je po Šegviću poslao i preporučeno pismo za državnog tajnika, kardinala Maglionea. Prigodom njegova "poslanja u Italiju", Šegvić je 13. rujna posjetio uredništvo lista *Osservatore Romano*. Tu je razgovarao s urednikom don Mario Böhmom. On ga je upozorio na klevetničke glasove, koji Hrvate prikazuju kao "čopor barbara i ljudoždera", a na Šegvićev upit, zašto Sveta Stolica nije priznala NDH, odvratio je kako ona mora postupati polako, odmjereno i neutralno: "Neka vas priznade samo jedna oveća neutralna država, papa će to odmah učiniti. Brazilija ili Argentina mogu učiniti prvi korak. Morate se vi, Hrvati, okrenuti stvoriti razpoloženje za vas povoljno." Na Šegvićevu opasku da će uskoro uslijediti španjolsko priznanje, Böhm je odvratio kako to nije dovoljno, jer Španjolska nije neutralna.⁸⁵

Staroga je hrvatskog svećenika 14. rujna 1941. na pola sata primio i Papa. Iako izravnih političkih razgovora nije bilo, Šegvić je iz toga razgovora, kao i iz razgovora s državnim tajnikom msgr. Tardinijem, stekao dojam "da bi Sveta Stolica odmah priznala i de iure Nezavisnu Državu Hrvatsku, čim bi to učinila koja neutralna i to baš američka, latinska država".⁸⁶ Više je nego dvojbeno, je li taj dojam odgovarao pravomu stanju stvari.⁸⁷ Način na

gledao na Pavelićevo strančarstvo, na ustaštvo, niti se na to kod drugih javnih radnika obazirao, jer je poštivao uvjerenje pojedinaca. Pazio je samo na to jesu li načela po kojima rade u skladu s istinama sv. vjere i kršćanskog ćudoređa. U načelu je Pavelić zastupao i branio neosporno pravo Hrvatskog Naroda na vlastitu samostalnu državu, i to je nadbiskup Stepinac držao njegovom najvećom pozitivnom crtom". (A. Benigar, n. dj., 361-362.)

U posljednje se vrijeme javljaju i teze, da je sam vrh ustaške države pripremao atentat na nadbiskupa. Rušinović svjedoči kako mu je vojskovođa Kvaternik u veljači 1942., prigodom posjeta Rimu, priopćio da se Pavelić i Dido Kvaternik spremaju izvesti Stepinca pred sud, radi neke urote. Rušinović je na to otputovao u Zagreb, gdje je razgovarao i s Pavelićem i sa Stepincem. Pavelić je za takve glasine već bio čuo, ali je - iako kritičan prema nadbiskupu zbog njegova "dogmatična držanja" - naglasio da s njime ne želi nikakve sukobe. Stepinac je, pak, bio tužan zbog teških prilika u državi i pozivao na primjenu oštrih zakonskih mjera protiv prijestupnika iz hrvatskih redova. Rušinović prihvaća mišljenje S. Kvaternika, koje je dijelio i S. Perić, da Nijemci (uz pomoć Dide Kvaternika) vrše pritisak na Pavelića da poduzme korake protiv Stepinca, a ovaj stvar nastoji otežati. (Usp. N. Rušinović, n. dj., 120-127.)

⁸³ G. Masucci, n. dj., 32. Usp. ADSS, 5, dok. 36, s. 131.

⁸⁴ G. Masucci, n. dj., 36-40.

⁸⁵ Kerubin Šegvić, *U prvim mjesecima stvaranja N. D. H. Moje poslanje u Italiju 7.IX.-24.IX.1941.*, Dnevnik. Tiskano kao rukopis. Zagreb, 1943., 17-18. Opš. izvratke s prikladnim pamfletističkim komentarom donose i *Tajni dokumenti...*, 38-41. O Šegvićevu boravku u Rimu usp. i: N. Rušinović, n. dj., 114

⁸⁶ K. Šegvić, n. dj., 20-21.

⁸⁷ U razgovoru s kulturnim izaslanikom pri hrvatskom poslanstvu u Rimu, Antunom Nizeteom, nuncij u Italiji F. Duca Borgongini je krajem kolovoza ponovio odlučan stav Svete Stolice, da tijekom rata ne može doći ni do faktičnoga ni do formalnog priznanja. (ADSS, 8, dok. 138, s. 259-260.)

koji je Sveta Stolica otklonila preinake crkveno-pravnog statusa Međimurja,⁸⁸ govorio bi protiv toga.

Unatoč ranijem odbijanju, hrvatska strana nije digla ruke od priznanja. Papinski nuncij u Jugoslaviji, mons. Ettore Felici, prenio je 21. studenoga 1941. vatikanskomu Državnom tajništvu Pavelićevu želju da imenuje jednoga diplomatskog agenta, koji bi poveo pregovore o priznanju. Posavjetovavši se s Piom XII., kardinal Maglione je priopćio kako Sveta Stolica pristaje, ali najviše na privatnog posrednika, koji ne će imati službeno ili poluslužbeno svojstvo. Hrvatska je vlada požurila protumačiti takav odgovor kao prihvat, pa je 1. veljače Državno tajništvo posjetio savjetnik poslanstva u Rimu, dr. Rušinović, moleći da bude predstavljen državnom tajniku u svojstvu otpravnika poslova NDH pri Svetoj Stolici. Međutim, Državno je tajništvo taj zahtjev odbilo, s obrazloženjem da se ne može raditi ni o službenoj, ni o neslužbenoj misiji.⁸⁹ Prema Rušinoviću, omalovažavajući odnos, koji je prema njemu i odnosima sa Svetom Stolicom gajio ministar Lorković, naglo se promijenio početkom veljače 1942. Tada je obaviješten da će ga, nakon Lorkovićeva pisma, primiti državni tajnik kardinal Maglione. Maglione mu je 4. veljače rekao kako će njegova, Rušinovićeva misija u Vatikanu "biti od posebnog značenja", iako ne će biti akreditiran kod Svete Stolice, "jer Hrvatska nije 'de iure' priznata, što sv. Otac, kao i on sam, jako žali". Dometnuo je kako je riječ o stavu Svete Stolice starom stotinu godina, da se politička stanja nastala tijekom rata ne priznaju, pa još nije priznato pripajanje Abesinije Italiji. Ujedno je otklonio Rušinovićev zahtjev da ga Papa primi, ali je istodobno izrazio spremnost da ga on primi uvijek kad to Rušinović zatraži.⁹⁰

Odmah početkom veljače, Maglione je i britanskom veleposlaniku i ministru Lorkoviću priopćio kako je Rušinovićeva misija isključivo privatne naravi.⁹¹ Američki veleposlanik u Bernu, Huddle, javljao je 13. veljače 1942. kako je Sveta Stolica prihvatila zahtjev hrvatske vlade da ova u Vatikan pošalje privatnu osobu (*private individual*), koja bi povremeno s kardinalom državnim tajnikom raspravljala o crkvenim stvarima. Međutim, kardinal Montini ponavlja uvjerenja da to nipošto ne znači promjenu vatikanske politike, koja je odlučna da ni stvarno ni pravo ne prizna teritorijalne promjene prije okončanja rata.⁹²

Očito je, da ključni uzrok nepriznavanja NDH od strane Svete Stolice počiva u njezinu načelnom stavu, da se prije poratne mirovne konferencije ne priznaju promjene nastale tijekom rata. Pio XII. je, doduše, kardinalu Spellmanu izjavio kako je protivnik uskrsavanja Jugoslavije. Na taj je njegov stav utjecala konkordatska borba,⁹³ ali unatoč takvoj privatnoj papinoj ocjeni, na službenoj razni Sveta Stolica nije htjela poduzeti korake koji bi u pitanje doveli njezinu neutralnost. Drugi po važnosti razlog bio je pritisak britanske i jugoslavenske diplomacije. Rušinović je 26. ožujka 1942. pisao o brigama koje Sveta Stolica ima zbog kampanje "koja se podigla u anglosaksonskom novinstvu protiv uspostavljanja diplomatskih odnosa između Japana i Svete Stolice. (...) Osim toga, evo već i

⁸⁸ Usp. ADSS, 8, dok. 139, s. 261-262.

⁸⁹ ADSS, 5, dok. 233, s. 401-402. Usp. B. Krizman, II., 389-390.

⁹⁰ J. Krišto, n. dj., I., 151-152. Usp. *Tajni dokumenti...*, n. dj., 56-57. N. Rušinović, n. dj., 116. B. Krizman, II., 390.

⁹¹ ADSS, 5, dok. 242, s. 409-410. i dok. 244, s. 411-412.

⁹² I. Omrčanin, *Angloamerican Croatian Rapprochement*, 109-110.

⁹³ Ivan Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, n. dj., 200b. Navodno je Pio XII. u travnju 1943. kazao Davidu Sinčiću, da Italija traži mirovno rješenje, te je taj put preporučio i Hrvatskoj. (N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 64.)

strana štampa počinje pisati o odnosima između Hrvatske i Svete Stolice. Neprijateljima ništa ne izbjegne, kao što nije izbjegla ni moja dosadašnja prisutnost kod Vatikana."⁹⁴ Povodom vijesti da će Pavelić ponovno posjetiti Rim, britanska je diplomacija u jesen 1942. opet preventivno intervenirala protiv njegove možebitne audijencije kod Pape.⁹⁵

Uz ove, korisno je skrenuti pozornost i na okolnosti koje su remetile uzajamne odnose, a dijelom i bile refleks nepostojanja međusobnih diplomatskih odnosa, ali nisu neposredno utjecale na odluku o nepriznavanju. Tu su u prvom redu otpor Svete Stolice protiv svakog pačanja državnih vlasti u unutarcrkvene stvari. Tako je početkom lipnja 1941. došlo do napetosti zbog imenovanja mostarskoga i križevačkog biskupa.⁹⁶ Stepinac se već 4. kolovoza tužio Marconeu kako postoje pokušaji da se crkva podloži državi, a Masucci je u to vrijeme bilježio kako i kod Pavelića postoji nezadovoljstvo zbog ponašanja (đakovačkog) biskupa i tamošnjih svećenika.⁹⁷ Na drugo mjesto dolazi činjenica da je među istaknutim i utjecajnim crkvenim ljudima u Rimu bilo i onih, koji su bez posebnoga razloga bili izrazito neskloni Hrvatima. Tu su nesklonost podupirale i pojačavale vijesti o neredima u Hrvatskoj i o hrvatskim zločinima nad Srbima, makar je te vijesti dobrim dijelom fabricirala Druga armija, a uvelike ju je širila talijanska propaganda. Rušinović je 4. ožujka pisao o razgovoru s kardinalom Montinijem, koji ga je pitao za istinitost vijesti o lošem postupanju s "internircima". Kad je ovaj te vijesti pripisao neprijateljskoj propagandi, Montini mu je kazao da svojoj vladi i vodećim krugovima preporuči blagost, "a što se tiče naših odnosa, sve će biti dobro, samo vi radite dobro, a forma u odnosima već će doći".⁹⁸ Nešto kasnije, 9. svibnja 1942., Rušinović javlja Lorkoviću o protuhrvatskoj propagandi: "Čujem, da je već sakupljeno 8.000 fotografija, kao dokumenata izvršenih zvjerstava nad srpskim pučanstvom od strane ustaša. Dakako o zločinstvima četnika i komunista nema ni jedne fotografije. Sve ono što su četnici napravili fotografirano je, a nama neprijateljska promičba inkriminira kao zlodjela. Spremaju to i čuvaju naši neprijatelji, da nas uzmognu napadati u odlučnim momentima. (...) Savjetovano mi je od prijatelja, pa i onih iz Vatikana da sakupljamo točne podatke, fotografije i ostale dokumente o zločinačkom djelovanju četničko-komunističkih elemenata nad našim življem".⁹⁹

U izvješću Paveliću od 5. svibnja 1942. Lorković je pisao kako Rušinović javlja da Sveta Stolica pokazuje sve više sklonosti prema Hrvatskoj. Kani u Hrvatskoj imenovati nekoliko biskupa, o čemu će preko Marconeja obavijestiti Poglavnika. Najaktualnije je pitanje

⁹⁴ *Tajni dokumenti...*, n. dj., 59. Rušinović je još 8. veljače 1942. pisao Lorkoviću: "Čujem da je već bilo protesta i radi ove moje misije, koja je inače privatne forme i javnosti nepoznata". (Isto, 44.)

⁹⁵ S obzirom na to da je on kraljoubojica i da stoji na čelu režima koji je pobio 600.000 Srba, britanski poslanik naglasio je kako britanska javnost ne bi shvatila argumentaciju i običaje Svete Stolice. Na to mu je Tardini odvratio kako njegov posao nije objašnjavati Svetoj Stolici što Britanci ne razumiju, nego objasniti Englezima ono što on sam, poslanik, razumije. (ADSS, 5, dok. 498, s. 736. Usp. J. Krišto, n. dj., 145-146.)

⁹⁶ Kasche je 13. lipnja javljao kako ga je Lorković izvijestio o incidentu. Pavelić ne priječi crkveno djelovanje biskupa Čule i Šimraka, ali drži da se Sveta Stolica s njima trebala konzultirati, jednako kao što je to činila s Jugoslavijom. (Usp. B. Krizman, II., 389.) *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH"* također obuhvaćaju izvatke iz nekih Rušinovićevih izvješća, koja se dotiču slučaja imenovanja biskupa.

⁹⁷ G. Masucci, n. dj., 32., 41. J. Krišto, n. dj., I., 85-86.

⁹⁸ *Tajni dokumenti...*, n. dj., 62-63. Izvješćujući o razgovoru s papinskim tajnikom mons. Tardinijem, koji je Hrvatskoj preporučivao tješnji naslon na Italiju, Rušinović piše kako se na svakom koraku osjeća "da su oni svi Talijani". (Isto, 66.) Neki podatci otkriveni 1996. u Washingtonu, govorili bi da je kardinal Montini, kasniji papa Pavao VI., već 1942. uspostavio stanovite veze s američkim obavještajcima. (Inoslav Bešker, *Obavještajna djelatnost bivšega pape*, Vjesnik, Zagreb, 3. lipnja 1996.)

⁹⁹ *Tajni dokumenti...*, n. dj., 58-59. Moguće je, da je i ovo pismo potaklo pripremu poznate *Sive knjige* hrvatskoga ministarstva vanjskih poslova.

đakovačkog biskupa, dok bi se dubrovačka biskupska stolica zasad ostavila po strani. U pogledu mostarskoga, očekuje neprotivljenje hrvatske vlade biskupu koji nije fratar. Inače, nadbiskup Stepinac da je u Rim donio pismeno izvješće o stanju u Hrvatskoj, koje je takvo da bi ga i Poglavlak mogao potpisati. U tom se izvješću opširno dokazuje da je krivica za pobunu na političkim razlozima. Opširno se opisuju četnička zlodjela, te se ukazuje na odgovornost talijanske vojske koja je spriječila da veliki broj pravoslavnih pod najčasnijim okolnostima prijeđe na katolištvo.¹⁰⁰

Željna priznanja, hrvatska je strana počesto prenaplaćavala simboličke poteze i vijesti. Tako je Rušinović 20. ožujka 1942. skoro slavodobitno javio kako je *L'Osservatore Romano*, povodom treće obljetnice izbora Pija XII., donio vijest, "da je među ostalim ličnostima čestitao Svetom Ocu i Ante Pavelić, šef hrvatske države. To je sitna vijest, ali toliko značajna, da me istoga dana poslijepodneve potražio Nuncij Felici i pitao da li me ta vijest veseli i kako ja to tumačim. On kaže, da je za onoga tko pozna vatikansku politiku, to već stanovito priznanje N. D. Hrvatske".¹⁰¹

Kad je krajem srpnja 1942. Pio XII. u privatnu audijenciju primio Rušinovića u svojstvu "diplomatskog agenta", malo prije nego što je ovaj napustio Rim radi preuzimanja mjesta općega upravnog povjerenika pri Drugoj armiji, Papa je tom prigodom Rušinoviću izjavio kako mu Hrvatska "leži na srcu".¹⁰² Nakon Rušinovićeve odlaska, mjesto hrvatskog predstavnika preuzeo je knez Lobkowitz, koji je također imao značaj isključivo privatnog izaslanika.¹⁰³ On je 5. listopada 1942. mons. Montiniju predao pismo ministra Lorkovića u kojem ga se imenuje "izvanrednim poslanikom i opunomoćenim ministrom", ali je Montini odmah primijetio kako da je takav naslov neprihvatljiv: između NDH i Svete Stolice nisu uspostavljeni formalni odnosi, a vatikanski je tiskovni ured opovrgnuo pisanje hrvatskog tiska, da je u tim odnosima došlo do bilo kakvih promjena.¹⁰⁴

Lobkowitz je 9. listopada 1942. pisao Lorkoviću o osnivanju Ureda izvanrednog opunomoćenika NDH u Rimu, koji bi bio "formalno i stvarno neovisan od poslanstva NDH". Da, međutim, to formalno odvajanje od poslanstva u Rimu nije značilo korak dalje u diplomatskim odnosima sa Svetom Stolicom, potvrđuje nastavak Lobkowitzeva pisma, po kojem "može se naći način da se u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova izhodi da osoblje Ureda uživa prerogative diplomatskog zbora".¹⁰⁵ Uostalom, i kardinal Maglione je 16. listopada 1942. izvijestio hrvatskog ministra vanjskih poslova, da prima na znanje izmjenu osoba, pa će i Lobkowitzu on biti na raspolaganju da ga kao privatna osoba (*a titre privé*) izvješćuje o okolnostima u svezi s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj.¹⁰⁶ I prigodom prvoga susreta s Lobkowitzem, 12. listopada, Maglione je podvukao da ga prima u strogo privatnom svojstvu.¹⁰⁷

¹⁰⁰ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 153.

¹⁰¹ *Tajni dokumenti...*, n. dj., 47-48.

¹⁰² N. Rušinović, n. dj., 130.

¹⁰³ Kasche je 14. kolovoza 1942. javljao kako će Rušinovića naslijediti knez Lobkowitz, koji je izabran kao papin tajni komornik, pa ima pristup svim vatikanskim službama. Bit će akreditiran u Vatikanu neslužbeno, posebnim pismom. Ne će biti u sastavu hrvatskog poslanstva u Rimu, nego će djelovati posve samostalno. (B. Krizman, II., 390.)

¹⁰⁴ ADSS, 5, dok. 501, s. 743b. J. Krišto, n. dj., I., 153.

¹⁰⁵ *Tajni dokumenti*, n. dj., 43.

¹⁰⁶ Isto, 60.

¹⁰⁷ Isto.

Za razliku od Rušinovića, koji nije uspio izboriti audijenciju kod Pija XII., Papa je Lobkowitza primio 22. listopada 1942., naglašavajući, javlja ovaj, da ga "prima kao svog tajnog komornika, i da se nada da će uskoro biti drugačije".¹⁰⁸ Iako su ga, radi uzajamnosti u odnosu na tretiranje Marconea u Zagrebu, početkom 1943. pri Svetoj Stolici počeli faktično tretirati "kao sve ostale priznate diplomatske predstavnike",¹⁰⁹ hrvatski je izaslanik trajno ostao privatnom osobom, makar ga se u internoj korespondenciji hrvatskih državnih vlasti nazivalo "delegatom hrvatske državne vlade kod Sv. Stolice".¹¹⁰ Vatikanska diplomacija ni na koji način nije htjela prejudicirati rješenje koje je trebala donijeti tek poratna mirovna konferencija.

b) *Švicarska*. Diplomatskom priznanju Nezavisne Države Hrvatske od strane Švicarske Konfederacije u službenom se Zagrebu posvećivala velika pozornost.¹¹¹ Švicarsko je priznanje za Hrvatsku imalo posebnu važnost zbog niza razloga, od kojih vrijedi istaknuti neke: a) Švicarska je kao neutralna država uživala poseban ugled, pa je njezino priznanje moglo predstavljati važan pokazatelj prihvaćenosti hrvatske države i izvan kruga Osovine; b) švicarsko bi priznanje, po svemu sudeći, bitno olakšalo i priznanje od strane Svete Stolice, koja je kao uvjet priznanja u vrijeme rata postavljala priznanje od strane neke druge neutralne države; c) Švicarska je bila sjedištem niza međunarodnih organizacija, uključenje u koje je predstavljalo afirmaciju hrvatske državnosti; d) zbog položaja i uloge Švicarske u međunarodnome novčarskom poslovanju, njezino je priznanje, uz političke, trebalo imati i važne gospodarske reperkusije na položaj NDH; e) kao neutralna zemlja smještena u srcu Europe, Švicarska je po logici stvari bila stjecištem obavještajnih službi, pa je Hrvatskoj i u obavještajnome pogledu bilo važno priskrbiti mogućnost slobodnijeg djelovanja u toj zemlji.

Njemački napad na Jugoslaviju u Švicarskoj je pojačao simpatije za tu zemlju. Te su se simpatije hranile sjećanjem na "junački otpor srpskog naroda tijekom Prvoga svjetskog rata". Protunjemačka kampanja u švicarskom tisku navela je Berlin da zbog toga i službeno prosvjeduje. Međutim, to nije promijenilo raspoloženje. Razbijanje Jugoslavije plašilo je Bern, jer se strahovalo da bi na sličan način mogla biti razbijena još jedna višenacionalna država – Švicarska.¹¹²

U opširnome godišnjem izvješću za 1941., sastavljenom 28. veljače 1942. švicarski konzul u Zagrebu Friedrich Kaestli opisuje kako je konzulat nastavio djelovati i nakon proglašenja NDH.¹¹³ Od jutra 6. travnja, podsjeća Kaestli, bile su prekinute sve telefonske i

¹⁰⁸ Isto, 49. Kardinal Maglione je 16. listopada najavio Marconeu da će Papa Lobkowitza primiti samo i jedino kao privatnu osobu. (ADSS, 5, dok. 501, s. 743.)

¹⁰⁹ Isto, 71-72.

¹¹⁰ Tako u dopisu ministarstva vanjskih poslova poslanstvu u Rimu od 18. svibnja 1943., gdje se navodi popis država s kojima NDH ima diplomatske i faktične odnose. (Usp. Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 1. (dalje: B. Krizman, III/1), 11b.)

¹¹¹ Na temelju prilično bogate i veoma zanimljive dostupne građe švicarskoga konzulata u Zagrebu, pohranjene u bernskome Švicarskom saveznom arhivu, pripremam raspravu o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iz švicarske perspektive. Rasprava bi, s opsežnim izborom dokumenata u prilogu, trebala biti uskoro tiskana. Jedan njezin dio, upravo onaj o nastojanjima da se pribavi švicarsko priznanje NDH, u nešto opširnijoj verziji od ovdašnje, objavljen je u *Časopisu za suvremenu povijest*, god. 31/1999, br. 2, Zagreb, 1999., 261-278.

¹¹² Edgar Bonjour, *Geschichte der schweizerischen Neutralität. Vier Jahrhunderte eidgenössischen Aussenpolitik*, Bd. V, 2. Aufl. Helbing & Lichtenhahn, Basel-Stuttgart, 1976, 48-49., 229-231., 254.

¹¹³ Zanimljiva je njegova tvrdnja da razlog "neobična naziva" hrvatske države treba tražiti u diktatorskim "krsnim kumovima", koji nisu dopustili oznaku Hrvatske kao republike. Istodobno je Nijemcima bilo "strano" uspostavljanje

telegrafske veze s inozemstvom, pa je konzulatu jedini izvor obavijesti bio radio. Nakon njemačkog napada na Jugoslaviju, Reich je zastupanje svojih interesa u Jugoslaviji povjerio Švicarskoj. Stoga je švicarski konzul 9. travnja, bez posebna naputka iz Berna, na vlastitu inicijativu posjetio svoga njemačkoga kolegu i ponudio mu svaku moguću pomoć. Freundt se zahvalio i napomenuo kako se stvari odvijaju normalno. Pokušaj provale u (njemački) konzulat spriječen je u zametku. Taj kontakt od 9. travnja, ističe Kaestli, pomogao je da švicarski konzulat i njegov šef budu dobro gledani u njemačkim očima.

Nakon proglašenja NDH, Kaestliju je bilo jasno da će se odmah postaviti pitanje kako će se Švicarska postaviti prema novoj tvorevini. Otegotnu je okolnost predstavljala činjenica da se to pitanje javlja prvi put baš u trenutku kad je Osovina najmoćnija. Nemajući nikakvih naputaka ni mogućnosti dodira s Bernom, Kaestli se vodio općim načelima švicarske vanjske politike, računajući na to, da će Bern slijediti načelo neutralnosti i ne će žuriti s odlukom. Ipak, uspostavljanje "pozitivnog odnosa" s Hrvatskom ukazivalo se potrebnim, kako radi zaštite najprije dvjestotinjak, a kasnije kojih šezdesetak švicarskih državljana na području NDH, tako i radi zaštite švicarskih gospodarskih interesa. Na tu je potrebu konzul upozorio Savezni politički odjel i Savezni odjel za narodno gospodarstvo, čim mu se ukazala prva prigoda da tekličem pošalje poruku u Bern.¹¹⁴ Drugačiji oblici komunikacije nisu bili mogući, jer su njemačke vojne vlasti u Zagrebu, Beču i Berlinu nadzirale pismovne pošiljke, a brzoglasni je promet bio nesiguran, jer konzulat nije raspolagao šifrom. To razdoblje puno nejasnoća i nepostojećih naputaka trajalo je oko tri mjeseca.¹¹⁵ U međuvremenu je u Hrvatskoj, izvješćuje Kaestli, vladalo općenito uvjerenje, da je švicarski konzulat nakon odlaska britanskoga konzula i kasnijega protjerivanja američkog, preuzeo zaštitu interesa ovih dviju zemalja. Kaestli je tu zaštitu otklonio, pozivajući se na nepostojanje službenog naloga iz Berna.¹¹⁶

Jugoslavenski je poslanik u Bernu, Momčilo Jurišić, 18. lipnja 1941. javljao svomu ministarstvu vanjskih poslova kako ima razloga vjerovati da će uskoro biti postavljeno pitanje švicarskog priznanja Hrvatske. U razgovorima s mjerodavnim švicarskim dužnosnicima stekao je dojam da se Bern već bavi tim problemom. Jurišić ocjenjuje kako će Švicarska pod njemačkim i talijanskim pritiskom morati i formalno priznati Hrvatsku, čim to od nje bude zatraženo.¹¹⁷

Do travanjskog prevrata, švicarski se konzulat u Zagrebu nije posebno bavio gospodarskim pitanjima, jer je to područje djelatnosti bilo u prvom redu pridržano švicarskom poslanstvu u Beogradu. Međutim, odmah nakon normalizacije prilika i uspostave pismovnog prometa, švicarski su poslovni ljudi počeli ispitivati mogućnosti poslovanja s Hrvatskom. Zbog neriješenog pitanja priznanja odnosno naravi međudržavnih odnosa,

kraljevstva, a naziv "slobodna država" (*Freistaat*) nije dolazio u obzir zbog značenja, koje je imao u doba weimarske Njemačke.

¹¹⁴ Švicarska Konfederacija nije imala ministarstvo vanjskih poslova, nego Savezni politički odjel (*Eidgenössisches Politisches Departement*), u sklopu kojega se nalazilo Odjeljenje za vanjske poslove (*Abteilung für Auswärtiges*).

¹¹⁵ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4. Geschäftsbericht 1941, 1-5.

¹¹⁶ Isto, 75-76. Do preuzimanja zaštite britanskih i američkih interesa od strane švicarskoga konzula došlo je tek početkom 1942., a i tada je, s obzirom na to da su između Hrvatske i Švicarske postojali samo faktični odnosi, to zastupanje bilo ograničeno. Opš. o tome govori švicarski generalni konzul u poslovnom izvješću za 1942.-1943. (BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 69-75.) Zanimljivo je, da je švicarska diplomacija bez oklijevanja htjela preuzeti zastupanje jugoslavenskih interesa u Njemačkoj, Italiji, Rumunjskoj i Bugarskoj, ali vlade ovih zemalja to nisu prihvatile. (Usp. V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, n. dj., 26.)

¹¹⁷ JVD, I., dok. 37, s. 155.

konzulat je te upite u početku otklanjao kao preuranjene. Ipak, početkom lipnja 1941. prvi su hrvatski poslovni ljudi počeli putovati u Švicarsku.¹¹⁸ Računajući na to, da će Švicarska imati posebnih gospodarskih interesa za uspostavljanje odnosa s Hrvatskom, hrvatska je strana u prvim dodirima naglašavala da se NDH smatra državom, te se na tom temelju mogu voditi pregovori o robnom i plaćevnom prometu.

Švicarska je strana doista već krajem svibnja i početkom lipnja 1941. donijela načelnu odluku, da se ispitaju mogućnosti gospodarske suradnje s Hrvatskom. Samim time se postavilo pitanje državopravnoga i institucionalnog okvira suradnje. Savezno vijeće u Bernu donijelo je 13. svibnja odluku, da se sav novčani promet s područjima, koja su pripadala bivšoj Kraljevini Jugoslaviji, ima odvijati preko Švicarske obračunske službe u Zürichu, na temelju jugoslavensko-švicarskoga plaćevnog sporazuma. Međutim, švicarska odluka o zamrzavanju jugoslavenske (time i hrvatske) imovine, izazivala je nezadovoljstvo ne samo jugoslavenske vlade, nego i nezadovoljstvo Hrvatske, budući da je Hrvatskoj dotok slobodnih deviza time bio ograničen samo na izvoz. Kako se, pak, unutar Osovine, pogotovo u odnosima s Njemačkom, Italijom i Mađarskom, trgovina odvijala po klirinškom načelu, Hrvatska će, radi stjecanja deviza potrebnih za otvaranje diplomatsko-konzularnih predstavništava i svaku ozbiljniju komunikaciju s inozemstvom, u odnosima s Konfederacijom biti prisiljena na popuštanje.¹¹⁹

Jugoslavenska je vlada od Velike Britanije zatražila da iskoristi svoj utjecaj na Švicarsku, kako ne bi došlo do priznanja NDH. Jurišić je 24. lipnja javio ministru Ninčiću kako je britanski poslanik u Bernu, nakon intervencije jugoslavenske vlade, "dobio nalog od svoje vlade ispitati da li postoji neposredna opasnost da Švajcarska prizna Hrvatsku. Ako utvrdi da postoji opasnost, onda ima izjaviti švajcarskoj vladi da će engleska vlada smatrati da Švajcarska tim činom napušta politiku neutralnosti i opredeljuje se za politiku neprijateljsku Engleskoj".¹²⁰

Krajem lipnja 1941. švicarski je konzul u Zagrebu dobio nalog svoje vlade, da dođe u Bern radi konzultacija.¹²¹ Po dolasku u Bern, nastavlja on u svome godišnjem izvješću, Kaestli je mogao sa zadovoljstvom izvijestiti kako svojim ponašanjem u Zagrebu ni na koji način nije prejudicirao odluku svoje vlade glede odnosa s Hrvatskom. Njegovi službeni dodiri s hrvatskim ministarstvom vanjskih poslova svodili su se na zaštitu švicarskih interesa. Odobrivši njegove dosadašnje korake, šef Političkog odjela Marcel Pilet-Golaz iscrpno je Kaestliju izložio razloge koji priječe diplomatsko priznanje Hrvatske. Istodobno mu je naložio da pokuša naći načina kako bi se hrvatsku stranu navelo da ne traži priznanje, uz napomenu da je moguće sklapanje gospodarskoga i plaćevnog ugovora. Nakon kraćeg razgovora s dr. Hansom Ebrardom, nadležnim za trgovačke ugovore, Kaestli se vratio u Zagreb. Tamo su ga čekale pogoršane prilike. Službeni je Zagreb bio razočaran time što je Vatikan odbio priznati Hrvatsku, pa je hrvatsko ministarstvo vanjskih poslova odlučilo pribaviti švicarsko priznanje, kako bi se time Vatikan podvrgnuo dodatnom pritisku.

¹¹⁸ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 17.

¹¹⁹ Ravatelj trgovačke komore u Zürichu priopćio je u ljeto 1941. jugoslavenskomu generalnom konzulu Đuričiću da u dogledno vrijeme ne treba očekivati opsežniju trgovačku razmjenu s Hrvatskom, jer Hrvati žele svoju robu prodati za čvrsti švicarski franak, dok se švicarska gospodarska politika u odnosima s balkanskim zemljama bazira na klirinškom tečaju. (HDIIV, I., 82.)

¹²⁰ JVD, I., dok. 38, s. 155-156. HDIIV, I., 45.

¹²¹ Dostupni podatci ne dopuštaju sigurniji zaključak o tome, je li njegov put u Švicarsku izravna posljedica britanskog pritiska, ili je riječ o posve autonomnom koraku švicarskoga Političkog odjela.

Osim komunikacije s državnim tajnikom u ministarstvu vanjskih poslova, dr. Lorkovićem, Kaestli se odlučio poslužiti neizravnim, a opet djelotvornim putem. Obratio se dr. Vinku Kriškoviću. Izbor nije bio slučajan. Kriškovića je, napominje Kaestli, Pavelić po povratku u domovinu izabrao prvim osobnim savjetnikom, a sâm je Krišković bio čvrst i oduševljen prijatelj demokratske Švicarske. Imajući razumijevanja za težak položaj Konfederacije, Krišković je preuzeo zadaću posredovati u prilog švicarskome poimanju stvari kod državnog poglavara i ministra vanjskih poslova. U tu je svrhu Krišković putovao i u Švicarsku, u Zürich, gdje se sastao i s bivšim švicarskim poslanikom u Beogradu, dr. Steinerom.¹²²

Prema jednom izvješću švicarskoga Saveznog odjela za narodno gospodarstvo od 17. srpnja 1941., švicarska je strana jednomu predstavniku hrvatske vlade skrenula pozornost na to, da je Konfederacija spremna sve učiniti kako bi došlo do normalizacije trgovačkog prometa, ali da pregovori o tome mogu biti zametnuti samo ako se pritom ne poteže pitanje priznanja Hrvatske kao neovisne države (*wenn die Frage der Anerkennung Kroatiens als selbstständiger Staat nicht berührt wird*).¹²³

Jurišić je 24. srpnja izvijestio o razgovorima u svezi s mogućim švicarskim priznanjem NDH, koje je britanski poslanik imao u Bernu. Švicarski su mu politički predstavnici izjavili kako još nema nikakva pritiska izvana, ali švicarski trgovački krugovi inzistiraju na tome, zbog teškoća s opskrbom. Švicarska vlada raspolaže podacima da Njemačka vrši pritisak na Švedsku u pravcu priznanja NDH. Na to je britanski poslanik priopćio kako će njegova vlada, prizna li Švicarska Hrvatsku, držati da se Švicarska time svrstala na stranu Osovine. Jurišić domeće kako je britanskom poslaniku kazao, da je ovih dana kroz Švicarsku prošao američki konzul iz Zagreba, te mu je izjavio da se u Bernu susreo sa švicarskim konzulom u Zagrebu, F. Kaestlijem. Kaestli je američkom kolegi priopćio kako je u Švicarsku doputovao po Pavelićevoj želji, s ciljem da izbori švicarsko priznanje Hrvatske.¹²⁴

Nakon prvih koraka, u kojima je posredovao dr. Krišković, već tijekom kolovoza 1941. bilo je jasno, da će hrvatska strana pristati na faktične odnose, ne uvjetujući ih formalnim priznanjem. Radi delikatnosti stvari, kompromis je postignut usmeno, te - prema izričitoj napomeni konzula Kaestlija - nije došlo do izmjene bilo kakvih pisanih dokumenata. Švicarska je držala kako bi pisani dokumenti Konfederaciju doveli u nezgodnu situaciju, a na hrvatskoj bi strani bili doživljeni kao uvreda. Radi toga se od razmjene nota i bilo kakve protokolarne forme prešutno odustalo.¹²⁵ Radi potvrde sporazuma, švicarski je konzul zatražio audijenciju kod ministra vanjskih poslova, dr. Mladena Lorkovića. Njegovu susretu s ministrom bio je nazočan i "zamjenik ministra" (državni tajnik, dr. Vjekoslav Vrančić, op. T. J.). Nema podatka, kad je došlo do te audijencije, ali je nesumnjivo da se ona zbila u drugoj polovici kolovoza, svakako prije početka gospodarskih pregovora. O toj je audijenciji konzul naknadno, 9. rujna, dan uoči potpisivanja sporazuma o robnome i plaćevnom prometu, opširno izvijestio Bern.

Odmah na početku razgovora, javlja on, svoje je hrvatske sugovornike upozorio na to, da Švicarska nema posebnih vanjskopolitičkih interesa i da se njezina vanjska politika temelji na dva načela: neovisnosti i neutralnosti. O tome su narod i vladi posve suglasni. Savezno

¹²² BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 7-8. Isto, Geschäftsbericht 1942-1943, 43.

¹²³ BAR, 2200 Zagreb 2, Bd. 2. Dopis od 17. srpnja 1941.

¹²⁴ JVD, I., dok. 50, s. 168.

¹²⁵ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 42.

vijeće bi došlo u nemoguću suprotnost prema parlamentu i narodu, kad bi napustilo tu političku predaju. Istodobno bi kod velikih sila bilo ugroženo povjerenje u iskrenost švicarske politike neutralnosti. Švicarska je imala simpatija prema Hrvatskoj i onda kad je ova bila u Jugoslaviji. Nakon što je stekla slobodu, postoji samo više, a ne manje razloga, da se ta simpatija očuva i njeguje. Međutim, time što švicarskoj strani iz ozbiljnih razloga nije moguće udovoljiti razumljivoj želji hrvatske vlade za priznanjem, hrvatska vlada može biti sigurna da Švicarska izražava svoje žaljenje i da time ni na koji način ne dovodi u pitanje svoje simpatije. Kad rat svrši i nastupi mir, Švicarska će s radošću napraviti korak, od kojega se sad mora ustegnuti.

Međutim, pozdravila bi, ako bi dvije države (*beide Staaten*) stupile u praktične pozitivne odnose, što ponajprije vrijedi za trgovački i plaćevni promet. Ako hrvatskoj strani to odgovara, jedno bi švicarsko izaslanstvo radi pregovora doputovalo u Zagreb. Mogao bi se uspostaviti odnos, koji bi mogao zadovoljiti obje strane, svojevrsno faktično stanje (*de facto Zustand*), a bolje je "da se djetetu ne nadjene nikakvo ime". Ako je Hrvatskoj potrebno da iz stanovitih promičbenih razloga izvuče korist iz toga, Švicarska se ne će protiviti. Pritom, dakako, očekuje da iz toga za Švicarsku ne nastanu nikakve međunarodne komplikacije.

Lorković je na to odvratio, da ga je prof. Krišković već okvirno uputio u shvaćanja švicarske vlade glede odnosa s Hrvatskom. Zahvalio se konzulu na iscrpnu obrazloženju razloga zbog kojih Konfederacija ne može udovoljiti hrvatskoj želji. Za Hrvatsku je to bolno razočaranje, ali će ga preboljeti u nadi da će na gospodarskom području doći do praktičnih odnosa. Međutim, da bi se taj promet mogao valjano odvijati, Hrvatskoj je potrebno neko predstavništvo u Švicarskoj. Ono bi, pa makar se radilo samo o trgovačkom agentu, moralo imati i stanovita konzularna ovlaštenja, pogotovo u pogledu putovnica i viza.

Na Lorkovićevo pitanje, kako bi švicarska vlada gledala na to rješenje, konzul je oprezno odvratio da će Bern to pitanje najsusretljivije razmotriti i naći zadovoljavajuće rješenje.

Na to je Lorković nastavio, da se Švicarska ne treba pribojavati propagandnih istupa do kojih će doći nakon stupanja u faktične odnose. Švicarska je težnja u tom pogledu shvatljiva, a hrvatska strana nipošto ne teži tomu, da se Švicarska svrsta na neku od zaraćenih strana.

Na kraju razgovora, Lorković se još jednom zahvalio švicarskom konzulu na iscrpnu izlaganju, domećući mu kako već sad može priopćiti švicarskoj vladi da se Hrvatska pomirila s odustankom od traženja priznanja. Ipak moli, da mu se dopusti zatražiti konačno Poglavnikovo stanovište u tom pogledu. On vjeruje da će se Pavelić suglasiti s njegovim mišljenjem. Također se nada da će švicarsko predstavništvo u Zagrebu u svim pitanjima iskreno surađivati s ministarstvom vanjskih poslova; njegova vrata švicarskom konzulu stoje uvijek otvorena, čak i onda, kad se možda ne bi radilo o veselim stvarima.

Nakon toga se Kaestli s Vrančićem povukao u njegov kabinet. Vrančić mu je čestitao na uspješnu nastupu kod ministra i izrazio zadovoljstvo, što je pozitivno nastupio u delikatnoj stvari priznanja. Potom su prešli na tehničke stvari u svezi s predstojećim trgovačkim pregovorima. Kaestli je spomenuo okvirni nadnevak dolaska švicarskog izaslanstva, te Vrančiću priočio njegov sastav, ne propuštajući - kako sâm ističe - naglasiti da je riječ o prvoj garnituri.¹²⁶

Nekoliko dana kasnije, nastavlja Kaestli, obaviješten je o tome, da je Poglavnik potvrdio postignuti dogovor. Time je preskočena najkrupnija prepreka: Švicarska ne će *de*

¹²⁶ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4. Geschäftsbericht 1941, 8-10.

iure priznati NDH, a doći će do uspostave faktičnih odnosa na obostranu korist. Unatoč svim poteškoćama, obostrano obvezujući dogovor postignut je iz razumljivih razloga u usmenu obliku. I konzulat i hrvatsko ministarstvo vanjskih poslova izbjegavali su sve što bi na bilo koji način moglo ugroziti tako stvorene odnose.¹²⁷ Čim je otklonjeno pitanje formalnog priznanja, započeta je praktična suradnja. Hrvatsko se Ministarstvo vanjskih poslova 28. rujna 1941. zahvalilo švicarskom konzulatu u Zagrebu na obavijesti od 23. rujna, kojom se potvrđuje da između dviju država postoji mogućnost uzajamnog pružanja pravne pomoći. Takav je odgovor konzulat dao na temelju mišljenja Saveznoga političkog odjela u Bernu, kojemu se konzulat - na molbu hrvatske strane - formalno obratio 3. lipnja.¹²⁸

Dvostrani su gospodarsko-trgovački pregovori započeli u Zagrebu 29. kolovoza. Švicarsko je izaslanstvo predvodio dr. Hans Ebrard, a hrvatsko dr. Josip Cabas. Kako je on morao otputovati u inozemstvo, zamijenio ga je dr. Josip Butorac. Pregovori su, zahvaljujući dobroj pripremljenosti i susretljivosti obiju strana, brzo napredovali.¹²⁹

Đuričić je početkom rujna 1941. javljao kako je dr. Hans Ebrard, koji je 1940. predvodio švicarsko trgovačko izaslanstvo na pregovorima s Jugoslavijom, sada otputovao na čelu izaslanstva za pregovore s Hrvatskom. Prije polaska ovog izaslanstva u Zagreb, hrvatsko je ministarstvo vanjskih poslova preko konzula Kaestlija zatražilo da Švicarska *de iure* prizna Hrvatsku. Švicarci, međutim, to pitanje žele ostaviti postrance, a zanimaju ih neki oblici trgovačke razmjene. Inače, predsjednik trgovačke komore u Zürichu od mogućega trgovačkog sporazuma s Hrvatskom ne očekuje nikakav rezultat.¹³⁰

Hrvatsko-švicarski pregovori uspješno su okončani 10. rujna. U tisku i u gospodarskim krugovima, javlja Kaestli, popraćeni su sa simpatijama. Sporazum o robnom i plaćevnom prometu između NDH i Švicarske Konfederacije potpisan je u Zagrebu 10. rujna 1941.¹³¹ Sporazum je na snagu stupio istog dana, a predviđen je jednogodišnji rok trajanja i mogućnost njegova produljenja.¹³² Uz sporazum je sklopljen i tajni protokol o vrstama i količinama robe. Ukupna vrijednost kontingenata za uvoz odnosno izvoz dosegala je oko pola milijarde kuna, tj. 45 milijuna švicarskih franaka. Švicarska je vlada sporazum potvrdila 22. rujna, dok na hrvatskoj strani, unatoč odredbi čl. 18., koja je predviđala ratifikaciju nije došlo do formalne potvrde (zbog poštovanja "načela vođe", kako je Kaestliju objašnjeno), ali je hrvatska strana izjavila da će lojalno obdržavati ugovorne odredbe.

Temeljem ugovora o carinskoj uniji, sklopljenoga između Švicarske Konfederacije i Kneževine Liechtenstein 29. ožujka 1923., važenje ovog ugovora u cijelosti se proteglo i na Kneževinu Liechtenstein.

Krajem rujna 1941. Jurišić je izvijestio jugoslavensko ministarstvo vanjskih poslova kako je od svoga britanskog kolege doznao da je hrvatsko izaslanstvo na trgovačkim pregovorima u Zagrebu pokrenulo pitanje diplomatskog priznanja Hrvatske. Švicarska je to zasad otklonila. Britanski poslanik je dodao kako će Bern možda svoj konzulat u Zagrebu podići na rang generalnoga konzulata, te mu na čelo postaviti nekoga generalnoga konzula geranda, kako bi se izbjeglo pitanje nove egzekviture. Budući da hrvatske vlasti pravljenjem

¹²⁷ Isto, 10-11.

¹²⁸ BAR, 2200 Zagreb 2, Bd. 1. Dopis EPD-a od 18. kolovoza 1941. Dopis MVP NDH od 28. rujna 1941.

¹²⁹ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 19-20.

¹³⁰ HDIIV, I., 83.

¹³¹ Sporazum su potpisali Josip Butorac i Hans Ebrard. Usp. NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 171-180. *Schweizerisches Handelsamtsblatt*, Nr. 1865/LIX, Bern, 23. 9. 1941.

¹³² Aneks ugovora, koji se odnosi na turistički promet, po sudu generalnoga konzula Đuričića, svjedoči o tome kako bar na hrvatskoj strani postoji uvjerenje da će NDH postojati i nakon rata. (HDIIV, 84-85.)

sve većih poteškoća oko izdavanja viza švicarskim državljanima zapravo vrše pritisak na Švicarsku, moguće je da se Bern odluči na dopuštenje za otvaranje "kakvog bilo hrvatskog servisa". Da se to ne bi protumačilo kao diplomatsko priznanje, taj servis ne mora biti u Bernu, nego u nekome drugom švicarskom gradu. Prije nego što je izvijestio London, britanski je poslanik o ovoj stvari htio čuti mišljenje svoga jugoslavenskoga kolege. Jurišić mu je stoga uzvratio da sve upućuje na to, da se na Švicarsku vrši pritisak radi priznanja Hrvatske. Zaključenje trgovačkog sporazuma, podizanje konzulata u rang generalnoga konzulata, a na koncu i primanje nekakvoga hrvatskog servisa, sve više primiče trenutak formalnog priznanja. Nazočnost hrvatskog predstavnika u Švicarskoj štetno će se odraziti na jugoslavensku "koloniju" (iseljenišvo, op. T. J.), koja je pretežno hrvatska, a stvorit će i dojam o švicarskom diplomatskom priznanju Hrvatske. Istodobno će se u Švicarskoj pojačati neprijateljska djelatnost. Britanski je poslanik ponovio oštre prijetnje Londona švicarskoj vladi, u slučaju da se ova odluči na priznanje Hrvatske.¹³³

Hrvatske su vlasti švicarski konzulat u Zagrebu stvarno tretirale kao diplomatsko predstavništvo. Kaestli napominje, da to izjednačavanje ima i svojih granica, budući da Švicarska u ratno doba i u ovakvim prilikama bez štete za vlastite interese može odustati od različitih diplomatskih priredbi i manifestacija političke naravi. Ipak je - tražeći za to uvijek poseban, konkretan povod - već tijekom 1941. posjetio mnoge ministre i visoke državne dužnosnike, kao i nadbiskupa Stepinca.¹³⁴

Posebno je pitanje, je li otvaranje Stalnoga trgovinskog predstavništva u Zürichu u pregovorima iz kolovoza 1941. predložila hrvatska strana, ili je prijedlog kao kompromisno rješenje potekao od Švicaraca. Čini se logičnim, da je riječ o hrvatskom zahtjevu, budući da je interes za to postojao samo na hrvatskoj strani. Iz spomenutoga opisa razgovora s Lorkovićem i Vrančićem, koji je priložen godišnjem izvješću za 1941., proizlazilo bi, da je to pitanje potakao Lorković, rekavši da Hrvatska bolno doživljava švicarsku odluku o nepriznavanju, ali se nada da će je preboljeti zahvaljujući razvoju gospodarske suradnje. Kako bi do te suradnje došlo, hrvatskoj je potrebno predstavništvo u Švicarskoj, a ono bi trebalo imati i stanovite konzularne ovlasti.¹³⁵

U poslovnom izvješću za 1942.-1943. Kaestli ne odgovara izravno na to pitanje, nego piše: "Švicarski je konzul u Zagrebu usmeno priopćio hrvatskoj vladi kako će njezinu predstavništvo u Švicarskoj biti priznata ista prava, koja ima švicarski konzulat u Zagrebu; dakle, pravo na obavljanje konzularnih funkcija, na korištenje tekliča, na vođenje telefonskih razgovora na svome jeziku, te pravo na uporabu tajne šifre. Nadalje mu se jamče uobičajene olakšice u pogledu zakonodavstva koje regulira položaj stranaca, te carinske i porezne olakšice".¹³⁶ Kako iz svega proizlazi, da je otvaranje Stalnoga trgovačkog predstavništva u Švicarskoj posljedica hrvatske diplomatske akcije, ono se, posebno s obzirom na tada vladajuće prilike, može ocijeniti krupnim uspjehom.

Pitanje uzajamnosti zastupanja riješeno je razmjenom nota u studenome 1941., i to sukladno švicarskim željama. Usprkos utrnuću jugoslavenske egzekviture, švicarski konzulat

¹³³ JVD, I., dok. 79, s. 208. HDIIV, I., 46.

¹³⁴ U listopadu 1941. jugoslavenstvo je poslanstvo u Bernu dobilo zadaću uspostaviti obavještajnu vezu s Ljubljanom, Zagrebom i Beogradom. Glavnu ulogu u tome trebao je imati švicarski konzulat u Trstu. (V. Đuretić, n. dj., 64b.)

¹³⁵ Nizetteo tvrdi kako je poslanik Perić iz Rima u više navrata putovao u Švicarsku, a tomu nisu bili "samo razlozi financijske naravi". (V. Nikolić, *Pred vratima domovine*, n. dj., I., 49-50.) O tim navodnim Perićevim putovanjima u Švicarsku nema dostupnih drugih podataka.

¹³⁶ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 45.

u Zagrebu nastavlja nesmetano djelovati, a s druge se strane u Švicarskoj uspostavlja hrvatsko predstavništvo, u obliku koji je za Kraljevinu Jugoslaviju i savezničke velevlasti podnošljivo. NDH će u Zürichu uspostaviti Stalno trgovinsko predstavništvo, na čelu kojega će biti generalni konzul dr. Peroslav Paskijević. To će predstavništvo imati ista prava i ovlasti, koje u Zagrebu ima konzulat Švicarske Konfederacije. Bit će posebno korisno to, što će posredovati u gospodarskoj razmjeni, te izdavati hrvatske vize. Zürich je izabran kao gospodarska metropola, a time se ujedno lakše izbjegavaju konflikti s jugoslavenskim poslanstvom u Bernu.¹³⁷

Đuričić je 13. listopada javljao iz Züricha kako je prije nekoliko dana u Zürichu boravilo hrvatsko gospodarsko izaslanstvo predvođeno Slavkom Kolarom. Dio izaslanstva produžit će put u Dansku, a dio u Francusku, s kojom Hrvatska nema trgovačkog ugovora, ali su pregovori o njemu već u tijeku.¹³⁸

Jurišić je 27. studenoga ponovno javljao kako se na Švicarsku vrši pritisak radi priznanja Hrvatske. Glavnu ulogu u tome ima švicarski konzul u Zagrebu, koji je veliki germanofil. Nastavi li se s pritiscima, švicarska će vlada morati primiti nekoga hrvatskog agenta "tobože zbog trgovačkih poslova i viza pasoša, ali nikako da bude ovde akreditovan. Ovakav presedan stvorila je švajcarska vlada u svoje vreme sa Frankom, te ni sada ne može drukčije postupiti. Međutim, taj agent ne bi pripadao diplomatskom koru, niti imao diplomatske prerogative".¹³⁹

Švicarski konzulat u Zagrebu je, osim provedbe sporazuma o robnom i plaćevnom prometu, intenzivno pokušavao zaštititi švicarske interese. Uz pomoć Švicaraca u Hrvatskoj pokrenuta je potraga za švicarskom robom, koja se tijekom travanjskog rata zatekla na području NDH. U isto vrijeme nastojalo se spriječiti ili bar olakšati posljedice podržavljenja, odnosno uvođenja povjerenika u neka poduzeća, koja su se nalazila u švicarskom vlasništvu. Radi zaštite te imovine hrvatskoj se strani 10. rujna posebnom promemorijom obratio i šef švicarskog trgovačkog izaslanstva, dr. Ebrard. Opširnu i dosta oštro sročenu verbalnu notu povodom okapanja oko *Nasičke tvornice tanina i parnih pila* uputio je 17. prosinca, a onda i 23. siječnja 1942. i konzulat.¹⁴⁰ Nastojanje da se švicarska imovina izuzme od restriktivnih hrvatskih propisa, javlja konzul Kaestli u dopisu od 6. ožujka 1942., priloženom godišnjemu izvješću, donijelo je ploda, makar se tome protivio ministar financija Košak. Za promjenu državne politike u smjeru "punog priznanja švicarskih interesa" posebno su se založili vojskovođa Kvaternik, ministar Toth i državni tajnik dr. Lamer.¹⁴¹

Sporazum o robnom i plaćevnom prometu, sklopljen 10. rujna 1941. u početku je šepao, što je za ugovore takve vrste zapravo uobičajeno. Ipak, švicarska je strana u proljeće 1942. ocijenila kako je vrijeme poduzeti korake da se to stanje popravi. S tim u svezi je bila pripremljena nota. U to je vrijeme državni tajnik dr. Mirko Lamer u pratnji ing. Kokotovića putovao u Vichy preko Berna. To je iskorišteno za nove razgovore. Švicarci ipak nisu bili zadovoljni hrvatskim isporukama, pa je notom od 3. lipnja 1942. konzulat upozorio hrvatsku vladu na hrvatsku tendenciju da u švicarsku izveze više nego što je uglavljeno, a iz nje uveze manje nego što je uglavljeno. Kako nije bilo krupnijih pomaka, 31. kolovoza je konzulat uputio novu prosvjednu notu, a u Bernu se već počelo razmišljati o otkazivanju ugovora.¹⁴²

¹³⁷ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 12.

¹³⁸ HDIIV, I., 89.

¹³⁹ HDIIV, I., 57-58.

¹⁴⁰ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 33-57.

¹⁴¹ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941. Nachtrag, XI.

¹⁴² BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 81-84.

Naime, prema statistici švicarske carinske službe, od 1. siječnja do 30. lipnja 1942. Švicarska je u Hrvatsku izvezla robe u vrijednosti 847.000 švicarskih franaka, a iz Hrvatske je uvezla robe u vrijednosti 3.203.000 franaka.¹⁴³ Želeći prekinuti takvu praksu, švicarska je vlada u srpnju 1942. poslala svog izaslanika u Zagreb. Unatoč tomu što se novi krug razgovora u Bernu ocjenjivao korisnim, Švicarska nije kanila prije 30. rujna 1942. zametnuti formalne razgovore o obnovi sporazuma o robnom i plaćevnom prometu. Švicarski je konzul dobio nalog notom predložiti hrvatskoj strani produljenje važenja starog sporazuma najprije do 31. rujna 1942., a potom do 31. ožujka 1943.¹⁴⁴

To privremeno stanje pokazalo se uglavnom djelotvornim, iako je Švicarska i dalje držala kako je iz bilateralnih gospodarskih odnosa puno veća ona korist koju crpi Hrvatska. Švicarska je 1942. u Hrvatsku izvezla ratnog tvoriva u vrijednosti od svega 4.000 švicarskih franaka. Iduće se godine vrijednost popela na samo 5.000, a 1944. na 14.000 Sfr.¹⁴⁵

Početak 1943. započeo je novi krug razgovora, a formalni su pregovori održani u Bernu, 19. ožujka 1943. Istog je dana postignut i novi sporazum o robnom i plaćevnom prometu. Iako nosi taj nadnevak, kad ga je Ebrard potpisao,¹⁴⁶ potpise na ugovor je hrvatska strana stavila naknadno, i to u Zagrebu. Generalni konzul Kaestli izvješćuje kako je hrvatsko izaslanstvo u Bernu izjavilo da nije ovlašteno pristati na naslov i oblik potpisa, koji je predlagala švicarska strana. Naime, umjesto ranije formule, u kojoj se ugovor naziva *Sporazumom o robnom i plaćevnom prometu između Švicarske i Hrvatske*, švicarska je strana predložila naziv *Sporazum o hrvatsko-švicarskom robnome i plaćevnom prometu*. Jednako tako, umjesto potpisa "u ime vlada" Hrvatske odnosno Švicarske, novi su ugovor trebali potpisati predsjednici hrvatskoga odnosno švicarskog izaslanstva. Švicarska je ujedno zahtijevala nešto drugačiju redakciju dviju glava sporazuma. Kako zbog otpora hrvatskog izaslanstva nije došlo do potpisivanja, švicarski je konzulat dobio nalog tu stvar urediti naknadno. Iako je bilo nešto iskrica, piše Kaestli, svega nekoliko dana potom pošlo mu je za rukom javiti u Bern da su švicarski zahtjevi u cijelosti prihvaćeni. Ministar Lorković mu je preko dr. Digovića poručio, da bez njegova osobnog zalaganja stvar ne bi lako prošla. Tako je ugovor potpisan i s hrvatske strane, a do razmjene isprava došlo je 17. travnja 1943.¹⁴⁷

U sklopu pregovora održanih 19. ožujka 1943. u Bernu raspravljeno je i pitanje švicarskih tražbina prema hrvatskim dužnicima. Prema švicarskoj evidenciji, tih je tražbina bilo oko 120, a 70% je likvidirano do kraja 1942., zahvaljujući - ističe Kaestli - urednu obdržavanju ugovora od strane Hrvatske državne banke. Kako je među dužnicima bio i veći broj Židova i Srba, pojavilo se pitanje naplate tražbina od nasljednika, ali i pitanje sudbine onih tražbina, koje su postojale prema osobama, kojima se više nije moglo ući u trag. Potonje su tražbine prijavljene hrvatskim tijelima, koja su upravljala podržavljenim imetkom. Naplativost tih tražbina početkom 1944. bila je neizvjesna.¹⁴⁸

Unatoč obnovi sporazuma o robnome i plaćevnom prometu, ipak do kraja rata nije došlo do formalnog priznanja. Takvo je držanje švicarske vlade posljedica švicarske politike neutralnosti, ali i znatnoga političkog pritiska Velike Britanije, koja se oštro suprotstavljala

¹⁴³ Isto, 84-85.

¹⁴⁴ Isto, 86-89.

¹⁴⁵ *Documents diplomatique suisses* (dalje: DDS), Vol. 15, dok. 432, s. 1078-1085.

¹⁴⁶ Taj su sporazum potpisali Josip Cabas i Hans Ebrard. (NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1943*, 137-148. Eidgenössisches Gesetzsammlung, Bd. 59, Jahrgang 1943, Bern, 1944, 302-307.)

¹⁴⁷ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 89-90.

¹⁴⁸ Isto, 112.

bilo kakvom priznanju NDH.¹⁴⁹ Uvažavajući hrvatski pritisak, Švicarska je konzula Friedricha Kaestlija u ožujku 1943. promakla u generalnoga konzula, dok konzulat u Zagrebu nije postao generalnim konzulatom, iako su mu se hrvatske vlasti kao takvom obraćale već od jeseni 1941.¹⁵⁰ Povodom hrvatske molbe da se dade suglasnost za dr. Paskijevića kao šefa Stalnoga hrvatskog trgovačkog izaslanstva u Zürichu, konzul Kaestli se 20. studenoga 1941. obratio ministru Lorkoviću dopisom, u kojemu napominje da je dr. Vrančić prigodom trgovačkih razgovora s dr. Ebrardom zamolio ovoga da švicarskoj vladi prenese želju hrvatske strane, da iz razloga unutarnjopolitičkog prestiža švicarski konzulat bude podignut na rang generalnoga konzulata. Kaestlija se takvim već naziva, a voditelj hrvatskoga izaslanstva, prof. Butorac, već mu je spomenuo kako se u hrvatskome ministarstvu vanjskih poslova s podignućem ranga već računa. Uz opširno i diplomatskim jezikom sročeno objašnjenje, Kaestli podsjeća Lorkovića da mu je već jednom, povodom izjava koje su pale prigodom Kaestlijeva puta u Bern, priopćio kako je teško očekivati, da bi švicarska vlada poduzela takav korak.¹⁵¹ Istog dana, 20. studenoga 1941. Kaestli je, naime, u Bern proslijedio verbalnu notu hrvatskoga ministarstva vanjskih poslova, kojom se ponovno poteže pitanje podizanja ranga konzulata. Napominje da mu se Vrančić potužio na švicarsko otezanje i dodao da je Poglavnik spreman pristati na koncesije Konfederaciji. I inače, domeće Kaestli, švicarski konzulat već sada ima veće značenje od francuskoga i argentinskoga generalnoga konzulata.¹⁵²

Paskijević je svoju dužnost u Zürichu preuzeo 21. veljače 1942. Priznat mu je naslov i rang generalnoga konzula, a švicarska je strana na temelju načela uzajamnosti dala suglasnost da Stalno trgovinsko predstavništvo NDH ima još i jednoga tajnika, jednog suradnika za poljodjelska pitanja i jednu brzopisačicu.¹⁵³ Đuričić je 6. ožujka 1942. izvijestio kako je u Zürich stigao hrvatski generalni konzul Peroslav Paskijević-Čikara, koji je tajništvu trgovačke komore najavio otvaranje službene hrvatske trgovačko-konzularne agencije. Ona će, napominje Đuričić, u stvari biti hrvatski generalni konzulat. U Švicarsku uskoro, 8. ožujka, ima doputovati hrvatsko trgovačko izaslanstvo na čelu s Mirkom Lamerom.¹⁵⁴ U izvješću od 17. ožujka Đuričić govori o razlozima, koji su doveli do otvaranja hrvatskog predstavništva u Zürichu. Glavnu ulogu, drži Đuričić, odigrao je švicarski generalni konzul Kaestli. Budući da se Hrvati nisu pokazali susretljivima kod izdavanja viza švicarskim državljanima, "a i zbog nekih ličnih motiva", Kaestli je Bernu preporučio da dopusti otvaranje nekoga hrvatskog predstavništva. Iako nije došlo do diplomatskog priznanja, funkcije koje u Zürichu obavlja hrvatsko predstavništvo, stvarno su funkcije hrvatskoga generalnog konzulata. To ima krupan negativan odjek među jugoslavenskim iseljenicima u Švicarskoj, a valja napomenuti i to, da kantonalna policija jednako priznaje i jugoslavanske i hrvatske putovnice.¹⁵⁵

U izvješću od 9. travnja, švicarski je konzul u Zagrebu javljao kako je prigodom zasjedanja Sabora ministar vanjskih poslova Lorković, u svome referatu koji je redigirao dr.

¹⁴⁹ I Talijani su osuđivali hrvatsku "megalomansku politiku sa Švicarskom, Portugalom, Finskom", kako se Lorkoviću 22. svibnja 1942. potužio poslanik Casertano. (N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković...*, n. dj., 172.)

¹⁵⁰ Omrčanin krivo tvrdi da su taj konzulat "Švicari podigli na generalni konzulat". (I. Omrčanin, *Hrvatska 1941*, I., 417., 475.)

¹⁵¹ BAR, 2200 Zagreb 1, SK 1923-1941. Dopis od 20. studenoga 1941.

¹⁵² BAR, 2200 Zagreb 1, Bd. 5, Umwandlung des Konsulats in ein Generalkonsulat.

¹⁵³ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 45-46.

¹⁵⁴ HDIIV, I., 96.

¹⁵⁵ HDIIV, I., 97-99.

Krišković, spomenuo i Švicarsku, navodeći kako se sklapanje gospodarskog sporazuma od 10. rujna može smatrati faktičnim priznanjem, što znači da je Nezavisnu Državu Hrvatsku dosad *de iure* priznalo 12, a *de facto* još jedna država. O spomenutom se sporazumu pozitivno očitovao i ministar trgovine, dr. Toth. Valja napomenuti, naglašava Kaestli, da se Hrvatska ne zadovoljava faktičnim priznanjem, nego to rješenje djelatno primjenjuje u svojoj vanjskoj politici. Tako, primjerice, u odnosima s Francuskom ukazuje na švicarsko-hrvatski odnos kao model.¹⁵⁶

Uz izravno obraćanje Švicarskoj, službeni je Zagreb komunicirao i sa švicarskom vladom kao depozitarom multilateralnih međunarodnih sporazuma. Državni tajnik u hrvatskome Ministarstvu vanjskih poslova, M. Lorković, notificirao je 26. svibnja 1941. švicarskoj vladi proglašenje NDH, napominjući da su je priznale sve susjedne države. Stoga se moli Savezni politički odjel da sve potpisnice Svjetske poštanske konvencije, potpisane 23. svibnja 1939. u Buenos Airesu, izvijesti o pristupu NDH Svjetskomu poštanskom savezu.¹⁵⁷ Odgovor na to traženje došao je tek 22. travnja 1942., kad je švicarski konzulat u Zagrebu izvijestio da je švicarski Savezni politički odjel okružnicom izvijestio članice Svjetskoga poštanskog saveza o pristupu NDH s danom 7. travnja 1942.¹⁵⁸ To zatezanje bilo je izravno povezano s oklijevanjem švicarske vlade da prizna Hrvatsku. Naime, u dopisu konzulatu od 7. travnja 1942., u prilogu kojega dostavlja obavijest za hrvatsku vladu o pristupu Svjetskomu poštanskom savezu, švicarski je Savezni politički odjel radi osobnog informiranja konzula, naglasio kako spomenuta notifikacija ni na koji način ne znači priznanje nove hrvatske države, budući da je Švicarska ovdje sudjelovala samo kao posrednik.¹⁵⁹

Da raspolaže podacima kako Švicarska ne će priznati NDH, unatoč pritiscima s različitih strana, potvrdio je Jurišić u brzojavu jugoslavenskomu ministarstvu vanjskih poslova od 30. travnja 1942. Jedino na što će Bern možda pristati, jest podizanje konzulata na rang generalnoga konzulata, na čelu s generalnim konzulom.¹⁶⁰ Ipak, Đuričić je 12. svibnja ocjenjivao kako Švicarska više drži do faktičnih odnosa s NDH, nego do formalnih, diplomatskih odnosa s Jugoslavijom,¹⁶¹ a dva tjedna kasnije, 26. svibnja, negodovao je zbog toga što hrvatski športaši u Švicarskoj nastupaju pod hrvatskom zastavom, koja se priznaje kao državna zastava. Povrh toga, hrvatskomu generalnom konzulatu (sic!), otvorenom 1. travnja 1942. priznata je eksteritorijalnost. Od toga do formalnog, *de iure* priznanja Hrvatske, samo je mali korak.¹⁶²

¹⁵⁶ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 6. Politische Berichte 1941-1942. Izvješće od 9. travnja 1942.

¹⁵⁷ NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 65-67. Iz dokumentacije Švicarskoga saveznog arhiva proizlazi da je hrvatski zahtjev za pristup Svjetskome poštanskom savezu upućen u obliku notifikacije švicarskom konzulatu pod br. 31 od 20. svibnja 1941., što slijedi iz verbalne note Konzularnog odjela Ministarstva vanjskih poslova br. Pr. 124/41 od 25. studenoga 1941. Potpisao ga je V. Vrančić. (BAR, 2200 Zagreb 2, Bd. 1. 60.1. Beitritt Kroatiens zum Weltpostverein.)

¹⁵⁸ Isto, 67-70.

¹⁵⁹ BAR, 2200 Zagreb 2. Bd. 1. Dopis EDP od 7. travnja 1942.

¹⁶⁰ HDIIV, I., 63.

¹⁶¹ HDIIV, I., 103.

¹⁶² HDIIV, I., 105-106. U izvješću od 24. kolovoza 1942. naveo je kako iznad ulaza hrvatskoga Stalnog trgovinskog izaslanstva, protivno međunarodnom pravu, stoji natpis "Konzularni odjel" (Konsularabteilung). (HDIIV, I., 112.)

Konzul Kaestli imenovan je generalnim konzulom tek 5. ožujka 1943.¹⁶³ Njegov kolega u Zürichu, hrvatski generalni konzul i šef trgovačkog izaslanstva, Peroslav Paskijević, bio je slabije sreće. Prema Kestlijevoj tvrdnji, svega nekoliko mjeseci po dolasku u Švicarsku, pokušao je na svoju ruku pritisnuti Bern da prizna Hrvatsku. Time je izazvao reakciju i hrvatske strane. Hrvatsko ministarstvo vanjskih poslova izjavilo je kako s Paskijevićevom akcijom nema ništa, pa je ovaj povučen iz Züricha.¹⁶⁴ Na drugome mjestu, međutim, Kaestli tvrdi kako je Paskijević Svjetskomu poštanskom savezu uputio dugu pritužbu zbog toga što su poštanski brojevi mjesta u Međimurju uvršteni u službeni popis poštanskih brojeva u Mađarskoj. Do tog je prosvjeda, napominje Kaestli, došlo upravo u trenutku kad je nastupilo razdoblje hrvatsko-mađarskoga popuštanja i u jeku bilateralnih pregovora. Zbog toga je Paskijević 31. listopada 1942. morao napustiti svoju dužnost, a otpravljanje poslova privremeno je preuzeo tajnik Predstavništva, dr. Vučak.¹⁶⁵ U međuvremenu se, izvješćuje Kaestli, pojačao Poglavnikov interes za Švicarsku. Dao je znati da hrvatsko trgovinsko predstavništvo u Zürichu želi izgraditi kao promatračnicu (*Beobachtungsposten*). Ta bi promatračnica motrila zbivanja u međunarodnoj politici, ali i djelovanje hrvatskih pripadnika jugoslavenske emigracije. Budući da je vjerojatno trebalo težiti i lakšem ispunjenju osobnih želja hrvatskoga državnog poglavara, krajem 1942. Paskijević se nasljednik tražio u krugu najbližih Poglavnikovih suradnika. Izbor je pao na 31-godišnjega Josipa Milkovića, koji je u emigraciji dugo bio Pavelićev osobni tajnik. Milković je kao zaprisegnuti ustaša prvotno bio šef promičbe u predsjedničkom uredu, slijedom čega je imao naslov ministra i rang poslanika drugog razreda. Početkom ljeta 1942. premješten je u ministarstvo vanjskih poslova, kao nasljednik bivšega državnog tajnika, dr. Vrančića.¹⁶⁶

Švicarska strana, koja je hrvatsko predstavništvo u Zürichu kanila što dulje zadržati pod provizornim vodstvom, nije bila oduševljena Milkovićevim imenovanjem. Njegovo zvanje i visoka zaduženja u hrvatskome upravnom aparatu stavljali su Konfederaciju u delikatnu poziciju. Milkovićevo je imenovanje govorilo o tome, da hrvatska strana ima krupnih planova sa Švicarskom.¹⁶⁷ I sâm je švicarski konzul zapažao kako njegova, Kaestlijeva riječ kod hrvatskih vlasti, uključujući i državnoga poglavara, iz dana u dan vrijedi sve više. To očito nije bila posljedica samo činjenice, da se konzul pokazao vrlo susretljivim, pomažući svojim hrvatskim kolegama u Zürichu da se uključe u društvo i upoznaju važne političke i gospodarske čimbenike u tom gradu.

Stoga je Kaestli dobio nalog sondirati u ministarstvu vanjskih poslova, postoji li mogućnost da se hrvatska vlada odluči za koju drugu osobu. Takva sugestija ostala je, međutim, bez uspjeha. Svjestan da bi uskraćivanje suglasnosti za Milkovića dalo povoda za spor sa samim Pavelićem, švicarski je Politički odjel morao zagristi u tu "kiselu jabuku". Zle slutnje ubrzo su se obistinile. Malo nakon što je 22. veljače 1943. preuzeo dužnost, Milković

¹⁶³ *Staatskalender der schweizerischen Eidgenössenschaft 1943*, Hrsg. von der Bundeskanzlei, Bern, 1943, 33. *Eidgenössisches politisches Departement. Die diplomatischen und konsularischen Vertretungen der Schweiz von 1798-1954*, Bern, s. a., 155.

¹⁶⁴ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 42.

¹⁶⁵ Isto, 46.

¹⁶⁶ Isto, 46-47.

¹⁶⁷ U redovitoj se korespondenciji hrvatskoga ministarstva vanjskih poslova Stalno trgovinsko predstavništvo u Zürichu držalo poslanstvom, a njegova šefa nazivalo poslanikom. (Usp. npr. dopis Političkog odjela br. Taj. O.P. 122/43 od 23. travnja 1943. HDA, MVP NDH, kut. 3. Politički odjel 1941-1945.)

je pokazao da svoju zadaću shvaća ustaški. Počeo se, piše Kaestli, baviti špijunskom djelatnošću, uključujući i špijuniranje vlastitih suradnika, a i na drugim je područjima razgranao djelatnost. Primao je godišnje više od 70.000 franaka, te je odmah narušio načelo uzajamnosti, hoteći proširiti krug suradnika. Kaestliju je pošlo za rukom već u zametku spriječiti njegovu nakanu da u Zürich dovede posebnoga trgovačkog i kulturnog izaslanika. Međutim, Milković nije popuštao, pa je zatražio švicarsku suglasnost za namještenje redarstvenog izaslanika, te posebnog izaslanika za propagandu. Švicarci su odlučili što više odgoditi rješavanje tog pitanja, čekajući na povoljniji trenutak.¹⁶⁸

Da taj pritisak Milković nije poduzeo na svoju ruku, svjedoči činjenica da su švicarski protokol i konzulat u Zagrebu usporedno "sa žaljenjem" priopćili Milkoviću i hrvatskome ministarstvu vanjskih poslova kako hrvatskomu zahtjevu za povećanjem osoblja predstavništva ne mogu udovoljiti, dok se u Hrvatsku ne vrate njegovi raniji namještenici, koji su i nakon razrješenja ostali u Švicarskoj.¹⁶⁹ Hrvatska je vlada, naime, usporedno s traženjem suglasnosti za Milkovićevo imenovanje šefom predstavništva u Zürichu, tražila švicarsku suglasnost za odašiljanje dr. Jurja Brožičevića u Bern, u svojstvu redovitog dopisnika novinske agencije *Croatia*. Švicarskim je vlastima priopćeno kako bi on trebao pomagati hrvatskomu Stalnom trgovinskom predstavništvu, te ujedno zagovarati hrvatsku stvar u Švicarskoj.¹⁷⁰ Službenom Bernu ni taj zahtjev nije bio ugodan, pa se odlučila njegovim rješavanjem poslužiti za rješavanje jednoga svoga problema. Naime, u proljeće 1942. u Zagreb je, na nagovor dr. Hermanna Proebsta, iz Budimpešte došao Franz Burri. Burri je bio švicarski državljani, novinar i vlasnik novinske agencije IPA (*Internationale Presse-Agentur*), a švicarske su ga vlasti držale veleizdajnikom. Malo po dolasku u Zagreb, on je upravljanje agencijom prepustio zemljaku i istomišljeniku Georgu Achermannu, a sâm je otputovao u Beč, odnosno Berlin. Agencija je nastavila distribuirati otvoreno prosovinske, te prema švicarskoj vladi i poretku izrazito neprijateljske materijale. Kako su ustaškom režimu pjevani hvalospjevi, hrvatska je cenzura trpjela biltene agencije IPA. Međutim, kako su se oni distribuirali u zemljama Osovine i predstavljali izvor negativnih vijesti i podataka, švicarske su vlasti odlučile poduzeti korake za gušenje te agencije. Konzul Kaestli je u kolovozu 1942. dobio i pismeni nalog u tom smislu. Pokušaji švicarske diplomacije da se za uklanjanje IPA-e iz Hrvatske pridobije generala Glaisea von Horstenaua, pokazali su se neuspješnima. Glaise nije htio ići uz dlaku njemačkoj diplomaciji i nacionalsocijalističkoj stranci, a još manje je htio izazivati Gestapo.

Tada su Švicarci odlučili ukloniti IPA-u uz hrvatsku pomoć. Milkoviću i Brožičeviću je rečeno, da će potonji dobiti švicarsku suglasnost za dolazak u Bern, ako se hrvatsko-švicarski odnosi oslobode IPA-e kao remetiteljskog čimbenika. Nevolja je bila u tome, što je IPA uživala Proebstovu i Kascheovu zaštitu. Hrvatska je strana prihvatila švicarski prijedlog. Milković se zauzeo za rješavanje, koristeći se osobnim odnosima s Poglavikom. Nakon odulje borbe i tek nakon sastanka novoga ministra vanjskih poslova, dr. Mile Budaka, Milkovića i Kaschea, u svibnju 1943. izdana je zabrana djelovanja agencije na mjesec dana. Iako su svi očekivali, da ne će nastaviti radom, mjesec dana kasnije Achermann je nastavio svoju djelatnost, te je ilegalno i dalje slao svoje biltene u inozemstvo. Ipak, više nije bilo napadaja na Švicarsku. Hrvatsko-njemačke konzultacije o tom pitanju su nastavljene, pa je postignut sporazum da agencija nastavi s radom, ali da izbjegava spomen Švicarske. I doista,

¹⁶⁸ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 47-48.

¹⁶⁹ Isto, 48.

¹⁷⁰ Isto, 56.

IPA je još neko vrijeme nastavila vegetirati, ponajprije zahvaljujući potpori njemačkog poslanstva u Zagrebu. Švicarska je diplomacija ovaj događaj držala svojom krupnom pobjedom.¹⁷¹

Tako je Švicarska uspjela svesti pitanje povećanja broja namještenika Stalnoga trgovinskog predstavništva na podjeljivanje suglasnosti za odašiljanje novinskog izaslanika u Bern. Kad je razriješena afera oko IPA-e Brožičević je dobio suglasnost za dolazak u Bern. Kaestli izvješćuje da je tu diskretno tražio vezu s kolegama iz savezničkih zemalja, nakan pridonijeti korekciji jednostranoga političkoga kursa u svojoj zemlji. Međutim, kako je Milković - navodno - nadzirao svaki njegov korak, ubrzo je došlo do spora između njih dvojice. Brožičeviću su srezana primanja, pa mu je faktično onemogućen rad. Odlučio je zatražiti dopuštenje za nastavak boravka u Švicarskoj, što mu je Bern - ne nalazeći da je ičim povrijedio švicarske interese - dopustio.¹⁷²

Pitanje je, je li spor između Milkovića i Brožičevića doista postojao, ili se takvom tvrdnjom Brožičević poslužio kako bi isposlovaio ostanak u Švicarskoj. Naime, na drugome mjestu Kaestli piše kako je Milkovićeva pozicija bila bitno oslabljena nakon što je resor vanjskih poslova preuzeo dr. Stijepo Perić. Perić je, prema Kaestliju, za dvije trećine smanjio sredstva koja su Stalnomu trgovinskom predstavništvu u Zürichu do tada bila na raspolaganju. U slabljenju Milkovićeva položaja bitno mu je pomogao dr. Cabas, koji je, tvrdi Kaestli, držao kako se predstavništvo treba baviti primarno gospodarskim, a tek podredno političkim poslovima.¹⁷³ Brožičevićev ostanak u Švicarskoj tako je pomogao službenom Bernu da premosti i diplomatski uljudno otkloni hrvatski zahtjev za povećanje broja službenika Stalnoga trgovinskog predstavništva u Zürichu. Rezanje sredstava za djelatnost predstavništva i ocjena da se ono ima baviti primarno gospodarskim, a tek podredno političkim pitanjima, također je Švicarskoj odgovaralo, jer je ublažavalo pritisak za priznanje NDH i bitno smanjivalo opasnost da Konfederacija napusti politiku neutralnosti, te se upusti u političke odnose s Hrvatskom i tako se zamjeri Saveznicima.

Položaj u koji je Švicarsku dovela oportunistička politika njezine vlade, iako se naslanjala na slabosti hrvatskog položaja, znala je i ne biti posve ugodna. To se jasno vidjelo i u slučaju napisa u hrvatskome tisku. Ako bi ti napisi bili povoljni, prijetili bi remećenjem dojma o švicarskoj neutralnosti i na jugoslavenskoj, kao i na savezničkoj strani izazivali predodžbe o dvoličnosti švicarske službene politike. Ako bi, pak, bili negativno intonirani i naglašenije kritični prema švicarskoj politici, ugrožavali bi trgovačku razmjenu.

Tisak iz savezničkih i neutralnih zemalja uglavnom nije dolazio u Hrvatsku, osim kad je riječ o švicarskome.¹⁷⁴ I on je skoro godinu dana bio zabranjen, a onda se povećao interes za Švicarsku. Prema Kaestlijevima obavijestima, u odjel ministarstva vanjskih poslova, koji se bavi tiskom neutralnih zemalja, dnevno dolazi dvanaest švicarskih novina najrazličitijih orijentacija. Izvadci iz tog tiska dva ili tri puta tjedno dostavljaju se članovima vlade, visokim dužnosnicima i državnim službenicima.¹⁷⁵ Posvećivanjem posebne pozornosti švicarskom tisku htjelo se ne samo hrvatskoj javnosti otvoriti prozor u svijet, nego i službenom Bernu pokazati da Švicarska za NDH ima specifično značenje. U poslovnom izvješću za razdoblje 1942.-1943. generalni je konzul Kaestli bilježio kako su već nekoliko mjeseci nakon

¹⁷¹ Isto, 56-60.

¹⁷² Isto, 56.

¹⁷³ Isto, 48-49.

¹⁷⁴ T. Mortigijija, n. dj., 77.

¹⁷⁵ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 53-54.

uspostave države prestale "pojedinačne neprijateljske napomene u svezi sa švicarskim nepriznavanjem Nezavisne Države Hrvatske". Reprezentativni organi, poput *Hrvatskoga naroda*, *Spremnosti* i lista *Za dom* povremeno se bave švicarskom problematikom i prenose vijesti iz švicarskog tiska. To čine uglavnom na način, koji nije izazivački. Gospodarska glasila, ponajprije *Gospodarstvo*, redovito pišu pozitivno o Švicarskoj. Stalno se prenose priopćenja švicarske Središnjice za promicanje gospodarstva sa sjedištem u Lausanni, a nisu rijetki ni slučajevi, da se samoinicijativno i autorski piše o švicarskome gospodarstvu. Generalni konzul posebno naglašava kako je hrvatski tisak u ožujku 1943. dobio pismeni naputak odjela za kulturu i tisak ministarstva vanjskih poslova, da se o Švicarskoj ne smije pisati s nesklonošću, i da svaki mogući napadaj treba spriječiti. U svezi sa spekulacijama, da bi višenacionalnost Švicarske mogla predstavljati uzor za politička rješenja na Balkanu, u hrvatskom se tisku napominje, javlja Kaestli, kako strani tisak listom zaobilazi silne poteškoće koje se suprotstavljaju političkom uređenju na ovom području.¹⁷⁶

Nasuprot povoljnu pisanju hrvatskoga tiska, tj. pisanju "koje konzulatu nikad nije priredilo veće brige", drugačije stoje stvari s njemačkim tiskom u Hrvatskoj. List *Deutsche Zeitung in Kroatien* pod ravnanjem dr. Proebsta ističe se, naglašava Kaestli, "protušvicarskom propagandom". Proebst je izdavao i tjednik *Die neue Ordnung*, koji je tijekom 1942. objavio nekoliko priloga o Švicarskoj iz pera slobodnog novinara iz Švicarske, Hansa Jennyja. Ovaj je došao u Hrvatsku u ljeto 1942. na poziv hrvatskoga ministarstva vanjskih poslova, a sve upućuje na to, da je "ideološki orijentiran prema inozemstvu". Njegove tekstove karakterizira nacionalsocijalistička obojenost i pretjerivanje u ocjeni nekih političkih strujanja u Konfederaciji. Ipak, nikad nije napao Švicarsku, niti ju je izvrgnuo ruglu. U ljeto 1943. na njegovo je mjesto stupio Švicarac imenom Hirt. Njega plaća hrvatsko ministarstvo vanjskih poslova, a u prosincu 1943. držao je u Beromünsteru predavanje o Hrvatskoj. Očit je njegov trud da u Švicarskoj priskrbi simpatije za Hrvatsku.¹⁷⁷

c) *Ostale neutralne zemlje*. Kako se vidi, NDH je kušala uspostaviti diplomatske odnose s neutralnim državama, ali u tome zbog niza okolnosti nije uspjela. Modelom koji je primijenjen u švicarskom slučaju, kanila se poslužiti u odnosima s Francuskom. Vichy je 22. travnja 1941. jugoslavenskom poslanstvu oduzeo značaj službenoga diplomatskog predstavništva,¹⁷⁸ a 29. kolovoza jugoslavenske je diplomate Pétainova vlada zamolila da napuste francuski teritorij, s obrazloženjem da Kraljevina Jugoslavija više ne postoji. Unatoč tomu, Francuska nije *de iure* priznala NDH. Međutim, 16. ožujka 1942. u Vichyju je sklopljen s Francuskom trgovački ugovor, koji upućuje na faktično priznanje. Francuski je konzulat nastavio djelovati tijekom rata u Zagrebu, a do ljeta 1943. na čelu mu je bio generalni konzul Gaillard. Kad se on vratio u Francusku, konzulat je nastavio voditi karijerni vicekonzul. U Lyonu je uspostavljeno Stalno hrvatsko izaslanstvo za gospodarske poslove. Kasnije je ustrojeno i hrvatsko kulturno izaslanstvo u Vichyju, kojemu je na čelu, u rangú poslanika, bio bivši intendant Hrvatskoga narodnoga kazališta u Zagrebu, Dušan Žanko.

Međutim, unatoč ograničenom suverenitetu francuske države i veliku utjecaju Njemačke, do priznanja *de iure* nije došlo. Na tome je posebno radio Georges Desbons, branitelj sudionika atentata u Marseilleu, kojega je Pavelić, navodno, priželjkivao kao šefa francuskog izaslanstva u Zagrebu. Međutim, francusko se ministarstvo vanjskih poslova

¹⁷⁶ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 50., 51.

¹⁷⁷ Isto, 52-53.

¹⁷⁸ V. Đuretić, n. dj., 28.

odupiralo tim pokušajima, te je premijeru Lavalu zaprijetilo da će se potužiti poglavaru države, maršalu Pétainu, bude li Desbons imenovan.¹⁷⁹ Švicarski je generalni konzul ocjenjivao kako je Hrvatska puno očekivala od odnosa s Francuskom, ali je došlo do razočaranja. Neke političke veze postoje, ali se sve odvija pod strogim njemačkim nadzorom.¹⁸⁰ Svakako je ilustrativna činjenica da se Berlin za volju dobrih odnosa s Vichyjem nije htio upuštati u bilo kakvu ozbiljniju potporu hrvatskim zahtjevima za priznanjem.

Neki podatci ukazuju, da se kušalo pribaviti i švedsko priznanje. Prema Omrčaninu, švedski je konzul 18. travnja 1941. zatražio prijam kod hrvatskoga državnog tajnika u ministarstvu vanjskih poslova, dr. Lorkovića, te je tom prigodom izrazio "počasti novoj državi i novoj upravi".¹⁸¹ Švicarski generalni konzul će 1944. zabilježiti kako je na čelu švedskoga konzulata do ljeta 1943. bio stari počasni konzul, kojega je tada naslijedio počasni vicekonzul.¹⁸² Posredovanjem njemačkog poslanstva u Zagrebu, hrvatska je vlada švedskoj vladi 17. lipnja 1941. notificirala uspostavu NDH i zamolila priznanje. Do njega, međutim, nije došlo. Ipak, Švedska je faktično priznala Hrvatsku, priznajući hrvatske putovnice i ne protiveći se hrvatskomu pristupu sporazumu o osnivanju dansko-njemačko-finsko-švedskog povjerenstva za zajednički postupak kod namirivanja potreba za drvom u zemljama Sjevernoga i Baltičkoga mora.¹⁸³ Gospodarski su se odnosi između dviju država, s obzirom na opće prilike i komunikacijske teškoće, razvijali dobro. Švedski je kapital u NDH imao neočekivano velik udio. Prema stanju na dan 14. lipnja 1941., švedski je kapital bio posebno uložen u industriju, te u znatno manjoj mjeri u trgovinu. Po vrijednosti investicija u hrvatskom gospodarstvu, Švedska je bila na 12. mjestu. Na dan 31. ožujka 1943., švedske su investicije nominalno porasle za nešto više od 13 milijuna kuna, te su se po vrijednosti nalazile na devetom mjestu.¹⁸⁴

Posve je jasno kako je gospodarska razmjena podrazumijevala i stanovite oblike političkih kontakata. Švedska je, uz Treći Reich, posredovala i pri uspostavi telefonskog prometa između Hrvatske i Norveške, ujesen 1942. O svim tim kontaktima zasad postoje samo fragmentarni podatci. U svakom slučaju, nema podatka da bi Švedska ikad pomišljala na priznanje NDH. Iz jednog Avakumovićeva izvješća S. Jovanoviću od 3. travnja 1943. proizlazi da je hrvatska vlada više puta pokušavala pribaviti to priznanje preko konzula u Zagrebu, Violina, ali je to ostalo bez ploda. Švedski su dužnosnici izjavili jugoslavenskom diplomatu, da Njemačka nije pokretala pitanje priznanja Hrvatske, a da je to i učinila, Stockholm zahtjevu ne bi udovoljio.¹⁸⁵

Službeni je Zagreb pokušavao kontaktirati sa Stockholmom i preko poslanstva u Helsinkiju, kojemu je na čelu bio ranije istaknuti član HSS-a, Bošnjaković, a i preko Beograda i tamošnjega švedskoga konzulata uspostavljen je dodir i sa švedskim vlastima.

Neki podatci ukazuju na to, da je Bošnjaković održavao povremene dodire s jugoslavenskim poslanikom u Stockholmu. Nešto intenzivnije je komunicirao s Ilijom Jukićem, koji je bio u Londonu, a u tu su vezu, napominje Lj. Boban, bili uključeni i

¹⁷⁹ Usp. B. Krizman, III/2, 180b.

¹⁸⁰ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 67.

¹⁸¹ I. Omrčanin, *Hrvatska 1941*, I., 418.

¹⁸² BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 68.

¹⁸³ Isto, 418-419.

¹⁸⁴ H. Sundhaussen, n. dj., 170-171.

¹⁸⁵ HDIIV, I., 273.

predstavnicima britanskih službi.¹⁸⁶ U pismu Jukiću od 27. siječnja 1943., Bošnjaković naglašava kako je narod u duši bio većinom za neovisnu državu, dok je vodstvo HSS-a očito "bilo uvijek drugog mišljenja, ali ga nije narodu kazalo". Međutim, država, koju je narod priželjkivao, stvorena je u uvjetima i okolnostima na koje narod ne može utjecati: "Nitko si sigurno nije želio sve ono što je nastupilo niti je to odobravao, ali nije to mogao ni zapriečiti". Nešto kasnije, u pismu od 17. srpnja 1943. Bošnjaković napominje kako je uspostavio vezu s američkim predstavnikom u Finskoj, koji može poslužiti kao posrednik u komunikaciji.¹⁸⁷

Drugi je kanal išao preko Beograda. Hrvatske su vlasti dopustile švedskom konzulatu, na molbu konzula od 6. listopada 1942. otvaranje poštanskoga pretnica u Zemunu, s obzirom na njihove tvornice žigica u Hrvatskoj.¹⁸⁸ Zasad, međutim, nisu poznate pojedinosti o možebitnim političkim kontaktima sa švedskom vladom.¹⁸⁹ Jednako tako, nije poznato na što je mislio E. Bauer, kad je pisao kako je hrvatski generalni konzulat u Pragu poduzimao i neke tajne akcije, daleko od očiju "naših njemačkih prijatelja".¹⁹⁰ Bošnjakovićevi su se pokušaji djelovanja u Švedskoj uskoro izjalovili. Švicarski opunomoćeni ministar u Stockholmu, P. Dinichert, javlja 20. listopada 1944. kako se dogodio sljedeći incident: u trenutku primirja, hrvatski opunomoćeni ministar u Finskoj pokušao je s obitelji doći u Švedsku. Švedsko mu je ministarstvo, međutim, odbilo dati gostoprimstvo, te mu je naloženo nastaviti put u Njemačku. Jugoslavenski ga je predstavnik, naime, označio ratnim zločincem.¹⁹¹

Važnost Turske za vojnopolitičku situaciju u zaraćenoj Europi u Hrvatskoj se dobro uočavala, kako zbog specifične uloge koju je Turska imala, tako i zbog dosta snažnih, ponajprije psiholoških veza koje su s Turskom imali bosanskohercegovački muslimani. Hrvatsko je političko vodstvo njih držalo sastavnim dijelom nacionalnog korpusa, a i muslimanski politički predstavnici, okupljeni uglavnom oko bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije, u velikoj su većini izrazili lojalnost hrvatskoj državi i njezinu Poglavniku. Pavelić je bio jedan od rijetkih hrvatskih političara, koji je i u razdoblju nakon prvoga svjetskog rata posebnu pozornost posvećivao Turskoj. On je o njoj pisao u pravaškim glasilima davne 1924., a i po odlasku u emigraciju, nakon popisivanja Sofijske deklaracije u travnju 1929., otputovao je u Tursku. Tamošnje su novine za njegov posjet pokazivale znatnu pozornost i simpatije, ali više podataka o njegovu boravku u Turskoj zasad nema. S obzirom na navedene okolnosti, razumljivo je, da se službeni Zagreb, uz pomoć istaknutih hrvatskih muslimana, već 1941. trsio izboriti za tursko diplomatsko priznanje, ali u tome nije uspio ni idućih godina.¹⁹² S obzirom na anglofrancuski ugovor o savezništvu s Turskom (19. listopada

¹⁸⁶ HDIIV, I., 260.

¹⁸⁷ Usp. HDIIV, I., 260., 264. Međutim, američki poslanik u Švedskoj, s kojim je Bošnjaković pokušao uspostaviti dodir 1943., nije pokazao interes za Hrvatsku, jer se ona nalazila u "engleskoj zoni". (Usp. *Istina o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 23.)

¹⁸⁸ A. Vojinović, *NDH u Beogradu*, 209.

¹⁸⁹ S krajnjim oprezom treba uzeti tvrdnju Dide Kvaternika, da je hrvatski redarstveni izaslanik pri poslanstvu u Berlinu, Branko Buzjak, već početkom siječnja 1942. javio "da možemo mimo Nijemaca nabaviti oružja u svakoj količini iz Danske, Finske, Švedske, Švicarske, pa i iz same Njemačke, ali ne redovitim putem, preko njemačkih predstavnika u Zagrebu." (E. D. Kvaternik, *Talijanska politika...*, n. dj., 177.)

¹⁹⁰ E. Bauer, n. dj., 147-148.

¹⁹¹ DDS, 15, dok. 265, s. 682-685.

¹⁹² Usp. Milan Ristović, *Pokušaji Nezavisne Države Hrvatske da uspostavi diplomatske odnose s Turskom*, Istorija 20. veka, Časopis Instituta za savremenu istoriju, god. I., br. 1., Beograd, 1983., 59-73., te kritički osvrt dr. Milana

1939.) i njemačko-turski ugovor o prijateljstvu od 18. lipnja 1941., koji su bili kameni temeljci turske vanjske politike u ratno doba, Turska je bila previše oprezna, da bi na taj način izgubila relativno lagodan položaj neutralca, za čiju se naklonost suprotstavljeni blokovi otimaju. Bilo je, naime, posve jasno da bi priznanje NDH zapravo značilo tursko svrstavanje uz Osovinu.

Prvi dodiri između hrvatske i turske diplomacije zbili su se u jesen 1941. u Sofiji. Hrvatsko je ministarstvo vanjskih poslova krajem listopada u Sofiju uputilo Munira Šahinovića Ekremova. Kako bilježi poslanik Židovec, njegova je zadaća otputovati u Tursku i pokušati pribaviti tursko priznanje Hrvatske ili bar zametnuti trgovačke pregovore. Zasad putuje neslužbeno. Istodobno treba promičbeno djelovati među hrvatskim radnicima, koji se preko Turske vraćaju iz Irana, a Britanci ih žele odvesti u Palestinu i tamo formirati "jugoslavenske legije". Ujedno Šahinović treba ispitati raspoloženje brojnih iseljenika iz BiH, te uspostaviti sveze sa svojim poznanicima, uključujući i neke članove jugoslavenskoga konzulata u Carigradu i poslanstva u Ankari.¹⁹³ U sklopu organizacije Šahinovićeve putovanja, Židovec je posjetio Šefkiu Berkera, turskog veleposlanika u Sofiji. Unatoč lijepim riječima, ovaj je oklijevao na svoju ruku izdati vizu Šahinoviću. Dok se čekao odgovor iz Ankare, Berkera je posjetio i Šahinović. Prema izvješću koje je 3. studenoga uputio Paveliću, Šahinović je bio pun optimizma. Turski predstavnici pokazuju živo zanimanje za prilike u Hrvatskoj, a napose za četničko-komunističku aktivnost u Bosni. On će tamošnje krugove upoznati s pravim stanjem stvari, a ako bude trebalo, za pomoć će se obratiti i njemačkom poslaniku von Papenu.¹⁹⁴

Hrvatsko je poslanstvo 10. studenoga izvijestilo kako zbivanja na Istočnom bojištu sve više približavaju Tursku Osovini. Kako bi se ta klima iskoristila, trebalo bi posjetiti hrvatske iseljenike u Turskoj i pojačati propagandnu akciju, koja je već povremeno poduzimana. Tijekom studenoga predstavnici poslanstva uspostavili su dodir s turskim veleposlanikom i jednim visokim dužnosnikom turskoga ministarstva vanjskih poslova, koji je boravio u Sofiji.¹⁹⁵

Bivši namještenik turskog poslanstva u Beogradu, a sad načelnik u ministarstvu vanjskih poslova, Fursan Selçuk, priopćio je hrvatskim diplomatima da je Turska poduzela korake za ispitivanje prilika u Hrvatskoj. U njoj sada borave "dvije turske ličnosti, koje će nastojati ispitati situaciju u pravcu uspostavljanja diplomatskih odnosa između obih država, makar oni imaju prividno samo misiju za voditi trgovačke pregovore". Selçuk je dodao kako je potrebno strpljenje, jer će do uspostavljanja diplomatskih odnosa vjerojatno doći. Također se negativno izrazio o Italiji, koja je za vrijeme Jugoslavije davala gostoprimstvo Poglavniku, a sad ga jednako tako daje neprijateljima hrvatskog naroda.¹⁹⁶

Šahinovićev put u Tursku ipak se nije pokazao plodonosnim. Jugoslavenska je diplomacija poduzela energične korake kako bi ga paralizirala, pa su bez uspjeha ostali

Blažekovića, pod istim naslovom, objavljen u Hrvatskoj reviji, god. XXXVII., sv. 3 (147), rujan 1987., 583-586. Blažeković posebno skreće pozornost na to, da se u Ristovićevoj tendencioznoj raspravi ne spominje niti jedan turski dokument. U uspomenu na Budaka, Fertilio ističe kako je on, kao hrvatski poslanik u Berlinu, posebno ustrajno kušao "privezati mali hrvatski čamac za veliki brod Islama", pa se u tom smislu zblžio s turskim veleposlanikom Rizvanbegovićem. (Usp. Luka Fertilio, *Poslanici Nezavisne Države Hrvatske u Trećem Reichu: Mile Budak*, Hrvatska revija, XXIV., sv. 2 (94), lipanj 1974., 143-153.)

¹⁹³ M. Ristović, n. dj., 62.

¹⁹⁴ Isto, 62-63.

¹⁹⁵ Isto, 61.

¹⁹⁶ Isto, 61-62.

njegovi višekratni pokušaji da ga primi turski ministar vanjskih poslova Šaraçoglu. Jugoslavenski poslanik Šumenković tražio je da ga Turska protjera, pozivajući se na njegove ranije negativne napise o Kemal-paši Atatürku i novomu turskom režimu. Međutim, Šaraçoglu je to, s obzirom na Nijemce, odbio, ali je obećao da će Šahinović biti primljen samo na nižoj razini, kako bi se doznala prava svrha njegova puta. Dodao je kako je svjestan da Pavelićev režim iskorištava muslimane dajući im stanovite konfesionalne povlastice, ali Turska “nema nikakvog interesa za njih”. Na Šumenkovićevo upozorenje da hrvatski tisak na sva zvona piše o dodirima hrvatskog poslanika u Berlinu s tamošnjim turskim veleposlanikom, ministar je priznao pogriješku svog diplomata, koji je prekršio nalog da se s marionetskim državama i njihovim državljanima kontaktira samo onda kad traže vizu. Uskoro je, navodno i zbog svoga netaktična ponašanja, Šahinović ipak protjeran iz Turske.¹⁹⁷

Time nisu prestali hrvatski pokušaji pribavljanja turskog priznanja. Hrvatska je strana htjela započeti konkretne pregovore o trgovačkoj suradnji. Židovec je izvijestio kako ga je 3. lipnja 1942. posjetio turski otpravnik poslova, te mu tom prigodom izjavio da turska vlada zasad ne bi odustajala od dosadašnjeg načina trgovanja s Hrvatskom, tj. isključivo privatnog poslovanja. Turska vlada drži da još nije sazrelo vrijeme za izravne hrvatsko-turske trgovačke pregovore.¹⁹⁸ U lipnju 1942. u Tursku su otputovali Muhamed Mujagić, predsjednik Visokoga šerijatskog suda, i novinar Hivzija Košarić. Mjesec dana kasnije, Mujagića je na istom putu pratio Ismet ef. Muftić. U srpnju je sofijsko poslanstvo organiziralo putovanje Stipe Mosnera u Tursku. Njega je na razgovor primio Š. Berker, donedavno veleposlanik u Sofiji, a sad generalni tajnik ministarstva vanjskih poslova. Židovec je krajem 1942. izvijestio kako Mosner javlja, da turska strana pristaje na kulturnu suradnju, “dok u današnjim prilikama žali što još ne može uspostaviti konzulat u Zagrebu, niti pristati na osnutak hrvatskoga u Carigradu”.¹⁹⁹ I kasniji posjeti Hasana Šuljka i Vinka Mandekića, te pokušaji da se u novinarskim krugovima nađe potpora za priznanje Hrvatske, ostali su bez ikakva uspjeha.

IV.3. Razgraničenje s Madžarskom: pitanje Međimurja

Tradicionalna madžarska težnja za izlazom na Jadran, koja je stoljećima remetila hrvatsko-madžarske odnose, utihnula je okončanjem prvoga svjetskog rata. Veliki dijelovi nekadašnje Madžarske, sa znatnim brojem madžarskog pučanstva, odvojeni su od poražene države i pripojeni Rumunjskoj, te dvjema novonastalim državama, Čehoslovačkoj i Kraljevini SHS. Od svih tih gubitaka, kao najmanje bolan Madžari su osjećali onaj u odnosu na Kraljevinu SHS. Time je, s jedne strane, otvoren put suradnje madžarskih revizionista i hrvatskih separatista, ali i, s druge strane, put suradnje dviju vlada, madžarske i jugoslavenske. Kao što su službeni odnosi oscilirali, doživljavajući uspone i padove, tako su oscilirali i odnosi hrvatskih i madžarskih nacionalista.

¹⁹⁷ Isto, n. dj., 63-64.

¹⁹⁸ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 199-200.

¹⁹⁹ M. Ristović, n. dj., 66-67. Mosnerovu je akciju zdušno podupirao njemački veleposlanik von Papan, koji je bio uvjeren kako bi svaki uspjeh Hrvatske na ovom području značio i uspjeh Njemačke. On je držao kako bi Ankara trebala faktično priznati Hrvatsku, jer priznaje i okupirane zemlje, poput Grčke i Srbije.

Dosta čvrste veze s mađarskim revizionističkim krugovima, koje su imali hrvatski legitimisti, pripadnici tzv. prve hrvatske emigracije, u nekim su razdobljima služile i kontaktima koje je hrvatsko domovinsko političko vodstvo kušalo održavati s Budimpeštom. Ipak, čvršće veze uspostavila je ustaška emigracija. Tako su Pavelić u ime UHRO-a i Tibor Eckhardt u ime Mađarske revolucionarne lige u Zürichu 24. srpnja 1933. potpisali sporazum o suradnji. Njime su predviđene sljedeće pojedinosti:

"1. Ustaša - Hrvatska revolucionarna organizacija radi na ponovnoj uspostavi samostalne i potpuno nezavisne države Hrvatske na njenom čitavom etničkom i historijskom području. Sjevernu granicu države Hrvatske sačinjavaju: Mura do utoka u Dravu, Drava do utoka u Dunav i Dunav do utoka Save. Sve što leži sjeverno od označenog područja ne predstavlja objekt hrvatskih težnji. Ni u kom slučaju ne može bilo koje područje južno od te granice biti podvrgnuto plebiscitu.

2. Mađarska revizionistička liga radi na reviziji sadašnjih granica kraljevine Mađarske. Ta se revizija granica ni u kom slučaju ne odnosi na historijsko hrvatsko područje, uslijed čega MRL priznaje u točki 1. navedenu sjevernu granicu samostalne i nezavisne države Hrvatske pod uvjetom da stanovništvo glasanjem treba da odluči o pripadnosti Međimurja (Međumurje, Muraköz) Mađarskoj ili Hrvatskoj. No, područje Baranje, Bačke i Banata imaju se vratiti Mađarskoj.

3. MRL će pomagati UHRO u njenoj djelatnosti u cilju ponovne uspostave samostalne i nezavisne države Hrvatske,

4. UHRO će - uzimajući za podlogu državne granice navedene u točki 1. i 2. - pomagati MRL u njenoj djelatnosti za reviziju sadašnjih granica kraljevine Mađarske.

5. Buduća samostalna i nezavisna država Hrvatska stajat će s kraljevinom Mađarskom u najpriateljskijim susjedskim odnosima i - uz uzajamno poštivanje potpunoga državnog suvereniteta - urediti dvostranim ugovorima međunarodnopravnog svojstva privredne i trgovinske odnose. Osobito treba osigurati i unapređivati slobodan saobraćaj iz Mađarske prema Jadranu.²⁰⁰

Dakako, da će sporazum Pavelić - Eckhardt kasnije, nakon uspostave NDH, biti bez ikakva utjecaja na utvrđenje hrvatsko-mađarskih granica i na držanje mađarskih vlasti.²⁰¹ Ipak, kao što se iz njega vidi, načelno je predviđeno da Međimurje ima pripasti budućoj samostalnoj hrvatskoj državi. Kao ustupak Mađžarima, dopušten je demokratski i kompromisni način rješavanja spora provedbom plebiscita. Taj bi uglavak sigurno izišao u prilog Hrvatskoj, s obzirom na jasnu, skoro stopostotnu hrvatsku većinu u Međimurju.²⁰² Baranja je, pak, imala biti vraćena Mađžarskoj, što je odgovaralo tadašnjoj etničkoj slici. Za Hrvate je u tom pogledu narodnosna slika tridesetih godina bila vrlo nepovoljna, jer su, prema popisu koji je kao ključni kriterij uzimao materinski jezik, Hrvati u Baranji činili tek 16,6% življa (8.458 osoba), Srbi 15,3% (7.804), Mađžari 36,9% (18.854), Nijemci 26,5% (13.600), a ostali 4,5% (2.316).²⁰³

²⁰⁰ Tekst prema: B. Krizman, I., 116-117.

²⁰¹ Uostalom, već u proljeće 1934. u Mađžarskoj je, na temelju tajnog sporazuma Beograda i Budimpešte, zabranjen rad ustaške organizacije.

²⁰² Inače, svakako je zanimljivo, da u sporazumu dviju emigrantskih organizacija nije precizirano što znači spominjanje prometne veze Mađžarske i Jadrana u ovom kontekstu. Valja imati na umu da je u to vrijeme Rijeka jedina luka s kojom je postojala kvalitetna prometna veza, a s njom su Mađžari i sentimentalno vezani. Međutim, Rijeka je u to vrijeme sastavni dio Kraljevine Italije...

²⁰³ God. 1839. Hrvata je u Baranji bilo 10.773 (30,6%), Srba 5.284 (15,0%), Mađžara 10.409 (28,5%), Nijemaca 8445 (24%), a ostalih 324 (0,9%). God. 1880. slika se bitno promijenila: Hrvati čine 10.505 (23,5%), Srbi 5.411

Ubrzo nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček, došlo je do zahlađenja odnosa između Hrvata i Mađžara. Mađžarska koja se nadala da će joj hrvatski separatizam pomoći pri reviziji granica, odjednom se našla suočena s hrvatskim tiskom, koji je svojatao Suboticu i čitavu Bačku. Međutim, većih trzavica ipak nije bilo. S obzirom na narodnosni sastav Međimurja,²⁰⁴ proglašenje hrvatske državne neovisnosti u Čakovcu, 7. travnja 1941., nije bilo neočekivano.²⁰⁵

Iako je mađžarska diplomacija imala na umu, da je Hitler 23. ožujka 1941. ministru Bárdossyju izjavio da Njemačka ne jamči jugoslavenske granice,²⁰⁶ Mađžarska je, kao što je opisano, odbila Hitlerovu ponudu da zauzme i pripoji Hrvatsku, te je već 10. travnja požurila priznati novoproglašenu hrvatsku državu. Razlozi takve žurbe svodili su se na potrebu da se tako istakne kako je Jugoslavija prestala postojati, čime su utrnule obveze iz mađžarsko-jugoslavenskog ugovora potpisanog četiri mjeseca ranije, te je oživjelo mađžarsko pravo na vraćanje područja, koja su Mađžari držali svojim.²⁰⁷ Tako se Mađžarska uključila u Hitlerov ratni pohod protiv Jugoslavije.²⁰⁸ Iako je tijekom razgovora Hitler – Sztójay bilo dogovoreno da će se Mađžarska uključiti u rat ako se Jugoslavija raspadne, ali je pritom hrvatski teritorij bio izriječno isključen, tijekom razgovora njemačkoga i mađžarskoga glavnog stožera, održanih 30. ožujka u Budimpešti, mađžarska je strana, na čelu s general-pukovnikom Henrikom Werthom, preuzela i zadaću ograničenog napada na hrvatsko područje.²⁰⁹

U tijeku operacija protiv Jugoslavije, zaposjela je Međimurje koje je većina Mađžara - unatoč tome što je velika većina življa bilo hrvatske narodnosti - držala sastavnim dijelom mađžarske države. Načelnik je Glavnoga stožera Kraljevine Mađžarske 11. travnja izdao zapovijed o uvođenju vojne uprave na "zauzetom teritoriju južne Mađžarske", tj. na

(12,1%), Mađžari 14.224 (31,6%), Nijemci 12.658 (28,4%), a ostali 1.994 (4,4%). Taj se trend nastavio i na idućim popisima: 1900. Hrvati čine 10.604 (22,0%), Srbi 5.834 (12,1%), Mađžari 17.302 (35,9%), Nijemci 13.756 (28,6%) i ostali 648 (1,4%), a 1910. Hrvata ima 9.962 (19,6%), Srba 6.194 (12,2%), Mađžara 20.313 (40,0%), Nijemaca 13.557 (26,7%), dok je ostalih 720 (1,5%). Prema službenim je podacima 1921. u Baranji obitavalo 49.694 ljudi, od čega je Mađžara bilo 16.639 (33,55%), Nijemaca 15.955 (32,1%), Hrvata 9.965 (20%), Srba 6.782 (13,6%) i ostalih 363 (0,7%). te je godine (1921.) Baranji živjelo 49.173 stanovnika, od čega su Hrvati činili 9.265 (18,8%), Srbi 6.348 (12,9%), Mađžari 16.638 (33,8%), Nijemci 15.976 (32,6%) i ostali 944 (1,9%). (Anđelko Milarđović, *Srpske teritorijalne pretenzije na Slavoniju i Baranju 1918-1991.*, Zagreb, 1992.) U doba srpske vladavine nad Baranjom, dio je Mađžara iselio, a naseljeni su pretežno srpski kolonisti. Godine 1931., broj katolika (jer je nacionalno izjašnjavanje bilo zabranjeno) spao je s 35.343 (71,2%) na 34.458 (65,2%), broj pravoslavnih se povećao s 6.782 (13,6%) na 11.792 (22,3%), a broj protestanata se također smanjio s 6.856 (13,8%) na 6.004 (11,3%). (Stjepan Sršan, *Baranja*, Matica Hrvatska, Osijek, 1993., 163-166.)

²⁰⁴ Prema popisu iz 1910. u Međimurju je živjelo 84.763 (90,0%) Hrvata i 7.706 (8,3%) Mađžara. Slični su podatci iz službenog popisa 1921.: hrvatski kao materinski jezik navodi 94.001, a mađžarski 1.800 žitelja. Deset godina kasnije, 1931., hrvatski je kao svoj materinski jezik navelo 93.690 stanovnika, a mađžarski njih 1297. (Rudolf Horvat, *Poviest Međimurja*. Izdalo prosvjetno-poviestno društvo "Hrvatski rodoljub", Zagreb, 1944., 300. Usp. M. Blažeković, *Poviestna pripadnost Međimurja*, n. dj., 19.)

²⁰⁵ Proglas je glasilo: "Hrvati, Hrvatice! Međimurci, Međimurke! Nepokolebivom voljom Hrvatskoga naroda, u ime Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske Dra Ante Pavelića preuzimam ovim časom građansku vlast nad teritorijem Hrvatskog Međimurja, uključivo občinu Strigovu sa Razkrižjem. Povodom toga pozivam cjelokupno pučanstvo, da se svim mojim naredbama i nalozima bez daljnijeg pokorava, kako bi se uzdržao najveći red i mir. Najmanji rad protiv interesa hrvatskoga naroda kaznit će se najstrožom kaznom. Mr. Teodor Košak, ljekarnik, povjerenik za Hrvatsko Međimurje, U Čakovcu, dne 7. travnja 1941. godine". (M. Blažeković, n. dj., 46b.)

²⁰⁶ ADAP, D, XII/1, dok. 191, s. 273-276.

²⁰⁷ Usp. István Arató, *Die Rückgliederung der ehemaligen jugoslawischen Gebiete an Ungarn*, Zeitschrift für osteuropäisches Recht, N. F., 11 Jg. 81944, Heft 1/2, str. 24-32.

²⁰⁸ Usp. ADAP, D, XII/2, dok. 306, s. 423. i dok. 307, s. 423-424.

²⁰⁹ ADAP, D, XII/1, dok. 267, s. 378-379.

područjima zaposjednutima nakon ulaska u rat. Određeno je da treba razlikovati starosjeditelje, doseljenike i koloniste. Položaj starosjeditelja imaju samo oni, koji su sami, ili čiji su roditelji, na određenom području živjeli prije 31. listopada 1918. Svi ostali su doseljenici ili kolonisti, pa one, koji nisu s teritorija Velike Mađarske (osim Hrvata) valja protjerati. Prema Srbima treba postupati još čvršće nego što se svojedobno postupalo prema Rumunjima. S Hrvatima će tijela vojne uprave postupati prijateljski sve dotle, dok ne zloupotrijebe povjerenje koje im je vrhovni zapovjednik kao predujam dao u proglasu.²¹⁰

Ipak, postojala je mađarska spremnost da u cijelosti ili posve odustanu od svojatanja Međimurja. Ta spremnost, međutim, nije bila bezuvjetna.

Ratni dnevnik njemačke Druge armije bilježi 10. travnja mađarsku nakanu da s jednom brigadom nastupe prema Osijeku.²¹¹ Jedan dan nakon što je Hitler izdao Privremene smjernice za diobu Kraljevine Jugoslavije, na sjednici mađarske vlade, održanoj 13. travnja, u svezi s njemačkim zahtjevima za mađarskim sudjelovanjem u operacijama u Srbiji, raspravljalo se i o mađarskim teritorijalnim zahtjevima. Već u prvoj točki našlo se Međimurje. Priopćeno je kako je "šef Nezavisne Države Hrvatske", general Slavko Kvaternik, preko mađarskoga konzula u Zagrebu prenio Budimpešti molbu da mađarske snage ne okupiraju Međimurje. S obzirom na okolnosti, predsjednik vlade izjavljuje kako ne može udovoljiti molbi privremenog šefa Hrvatske. Mađarske snage moraju okupirati Međimurje i područje koje leži sjevernije od njega. Na to nas obvezuje odgovornost, koja proistječe iz povijesnog prava na ova područja, jer "iz mutnih odnosa stvorenih raspadanjem Jugoslavije" mađarska zadaća "je jedino i samo da se brinemo o tome da se na ovom teritoriju sačuva osobna imovinska sigurnost i javni red."

Ako Mađarska s tek rođenom NDH želi živjeti u iskrenom i tijesnom prijateljstvu, treba izbjeći da se sudbina Međimurja pretvori u stalni povod za prepirku i da ostane otvorenim pitanjem između Hrvatske i Mađarske. Treba, dakle, pronaći rješenje "koje će podjednako odgovarati interesima obje države."²¹² Stoga okupaciju ne treba izvesti na način koji bi onemogućio da se uskoro, u prikladno vrijeme, započnu hrvatsko-mađarski pregovori o otvorenim pitanjima, između ostaloga i o tranzitu iz Gjekenesza preko Zagreba do Rijeke, te o korištenju slobodne luke na Jadranu. Zaposjedanje Međimurja treba tretirati s velikom taktičnošću, a mađarski se tisak zasad time uopće ne treba baviti.²¹³ Na istoj je sjednici Banatu posvećena veća pozornost, a predsjednik je vlade konstatirao i to, da ima Nijemaca, koji "počinju naglašavati da u Bačkoj ima i Hrvata", što znači da bi Mađarska u bliskoj budućnosti mogla biti upućena na njemačku potporu, pa ovu ne valja dovoditi u pitanje izazivanjem nepovjerenja.²¹⁴ Međutim, ministar unutarnjih poslova je istom prigodom podsjetio na to je poslanik u Berlinu Sztójay 1. travnja prenio Hitlerovu poruku koja je

²¹⁰ AR 1941., II., dok. 205, s. 581-584.

²¹¹ AR 1941., II., Prilog 4, s. 929.

²¹² AR 1941., II., dok. 239, s. 661b. Pitanje je, je li na ponašanje Budimpešte imala utjecaja činjenica da je upravo pod zapovjedništvom Slavka Kvaternika Međimurje u prosincu 1918. pripojeno Hrvatskoj. Podpukovnik Kvaternik se, kao glavar Glavnog stožera vojnih snaga Narodnog vijeća SHS, nalazio na čelu hrvatskih postrojbi koje su od 10. do 24. prosinca 1918. potisnule mađarske snage iz Međimurja, te je 25. prosinca 1918. objavio proglas, kojim se Međimurje vraća u krilo matice zemlje, Hrvatske.

²¹³ AR 1941., II., dok. 281, s. 742b.

²¹⁴ AR 1941., II., dok. 239, s. 663.

glasila: "uzmite onoliko koliko hoćete".²¹⁵ Ta se odredba očito nije odnosila na Banat ili samo na Bačku, nego nesumnjivo i na Međimurje.²¹⁶

Dio Banata koji je pripadao Kraljevini Jugoslaviji iznosio je 9.776 km². Od oko 640.000 žitelja, na tom je području živjelo oko 140.000 Nijemaca, oko 95.000 Mađžara i oko 65.000 Rumunja. Radi toga je i Rumunjska polagala pravo na to područje. Kako bi se izbjegao rumunjsko-madžarski konflikt, njemačke su snage 12. travnja okupirale Banat. U isto vrijeme su i Bukurešt i Budimpešta poduzimali korake za pripajanje Banata. Mađžarska je vlada 13. travnja uputila Glavnom stožeru OKW-a molbu za proširenje mađžarskoga okupacijskog područja na sjevernom dijelu Banata, kao i za okupaciju "gornjega murskog područja", južno od Mure, sjeverno od Save i čitavo područje istočno od Maribora. Glavni je stožer taj zahtjev prosljedio ministarstvu vanjskih poslova. Istog je dana mađžarskoj strani javljeno kako je Führer zamolio Mađžarsku da odustane od nakane upućivanja svojih snaga u Banat, jer je Rumunjskoj zajamčeno da će Banat okupirati samo njemačka vojska. Ona će ujedno voditi računa o zaštiti mađžarskoga i njemačkoga pučanstva. Hitlerova zamolba, međutim, ne predstavlja konačan stav glede kasnijih mađžarskih zahtjeva, nego samo privremenu mjeru, svrha koje je sprječavanje sukoba između mađžarske i rumunjske vojske. Međutim, Hitler se "slaže s mađžarskom okupacijom područja između Mure i Drave, ukoliko je ono prije prvoga svjetskog rata pripadalo Mađžarskoj". Okupacija tog područja može se poduzeti čim to dopuste pozadinske veze Druge njemačke armije.²¹⁷

Mađžarski je konzul u Zagrebu, Lászlo Bártok, izišavši ususret Paveliću u Karlovac, 14. travnja 1941., izjavio kako je mađžarska okupacija privremena, budući da njegova domovina ne svojata Međimurje. Međutim, njemački je poslanik u Budimpešti Erdmannsdorf 13. travnja izvijestio Ribbentropa da mađžarski premijer Bárdossy ne zna što znači "kasnije uređenje", te podsjeća na Hitlerova obećanja, te govori ne samo o Bačkoj, nego i o Banatu. Osim toga, kraljevski namjesnik i vlada zahtijevaju Prekomurje i Međimurje, ističući kako je riječ o neprijepornome mađžarskom području, budući da je mađžarsko-hrvatska granica tekla Dravom. Budimpešta je, doduše, pripravna naknadno razgovarati s Hrvatskom o možebitnom ustupanju dijelova područja između Mure i Drave.²¹⁸

Na sjednici mađžarske vlade, održanoj 15. travnja, mađžarski je premijer ponovno istakao kako Banat treba pripasti Mađžarskoj. Dometnuo je kako je Hrvatima priopćeno službeno stajalište Budimpešte prema Međimurju, zaključujući: "sve dotle dok se ne sporazumijemo s Hrvatima, pretendiramo na to područje". Na to je ministar unutarnjih poslova Károly Bartha opet, jednako kao i 13. travnja, upozorio na to, da je poslanik Sztójay 1. travnja izvijestio o Hitlerovoj ponudi: "uzmite onoliko koliko hoćete" ("*Sie können nehmen, was Sie wollen*"). Stoga je potrebno da se poslaniku pošalju napatci, te da on zatraži audijenciju kod Führera, kako bi mu izložio mađžarske poglede.²¹⁹

Na početku pomirljivo mađžarsko držanje mijenjalo se u tijeku talijansko-hrvatskih pregovora o razgraničenju, prije svega zbog njemačkoga odugovlačenja s udovoljavanjem mađžarskim zahtjevima u pogledu Banata. Mađžarima je Međimurje ponajprije bilo ulog u kombinacijama oko Banata, pa tu kartu iz svojih ruku nisu kanili odbaciti, tim prije što je pritisak mađžarskoga javnog mnijenja u pravcu pripajanja Međimurja bio velik. S druge

²¹⁵ Isto, 664.

²¹⁶ Usp. zapisnik sjednice mađžarske vlade od 15. travnja 1941. u: AR 1941., II., dok. 281, s. 741-742.

²¹⁷ ADAP, D, XII/2, dok. 340, s. 456-457. AR 1941., II., dok. 240, s. 665-666.

²¹⁸ ADAP, D, XII/2, dok. 344, s. 459-460.

²¹⁹ Usp. AR 1941., II., dok. 281, s. 741-742.

strane, Nijemci su Rumunjima, koji su raspolagali velikim naftnim zalihama bez kojih je vođenje rata nezamislivo, još prije napada na Jugoslaviju obećali da mađarske trupe ne će ući u područje istočno od rijeke Tise.²²⁰

Ratni dnevnik njemačke Druge armije bilježi ujutro 15. travnja kako je mađarska vojska potpuno zaposjela područje između Dunava i Drave. Napreduje na području između Dunava i Tise, dok su brze postrojbe stigle u Osijek. Između mađarskih snaga i zapovjedništva Druge armije postignut je sporazum, prema kojemu kraljevska mađarska vojska može odmah ući u područje sjeverno od Mure, te između Mure i Drave. Njemačke će snage s tog područja biti povučene na teritorij Reicha, s tim da će im se dopustiti prolaz kroz to područje.²²¹ S obzirom na sve vojne i političke razloge, koji su se ticali usporedno Međimurja i Banata, u Hitlerovim je Privremenim smjernicama od 12. travnja predviđeno da će područje istočno od Tise ostati privremeno pod njemačkom zaštitom, dok se Mađžarima priznaje Bačka i Prekomurje u okviru povijesnih granica, s tim da predaju područja Mađžarima ima urediti OKH.

Mađžari su 16. travnja i ušli u Međimurje, gdje je građanska uprava bila u hrvatskim rukama još od 7. travnja 1941. Već 17. travnja poslanik Sztójay je posjetio državnoga tajnika u njemačkome ministarstvu vanjskih poslova, Ernsta von Weizsäckera, i predao mu zabilješku o mađžarskim zahtjevima. Ovaj je brzojavio Ribbentropu kako se Mađžari tuže na njemačku odluku da Banat zaposjednu samo njemačke postrojbe. Predsjednik vlade Bardossy bio je iznenađen, kad mu je njemački poslanik spomenuo "kasnije mađžarske zahtjeve". Mađžarska je oduvijek polagala prava na područja koja su od nje otrgnuta 1918., pa sada podsjeća na to, da je i sâm kancelar Trećega Reicha nedavno priopćio mađžarskomu poslaniku kako je došlo vrijeme za ispravljanje tih nepravdi. Dakle, Mađžarska zadržava zahtjev na sada oslobođeno banatsko područje, dok je glede Međimurja spremna zametnuti prijateljske pregovore s NDH. Poslanik Sztójay podsjeća na razgovor, koji je vodio s Hitlerom 27. ožujka, u nazočnosti ministra Ribbentropa i zapisničara, poslanika Hewela. Tada je kancelar Reicha ponudio namjesniku Horthyju da stupanj revizije granica sâm odredi. Hitler to ne će ograničavati, a drži, da samo jedno ograničenje dolazi u obzir, i to ono koje se tiče pravnog položaja Hrvatske, s obzirom na poželjnost autonomije te države. Hitler potpuno shvaća nužnost slobodnog izlaska Mađžarske na Jadran. Rijeka ne dolazi u obzir, budući da je ona u talijanskome posjedu, ali će Führer iskoristiti svoj utjecaj kako bi Mađžarska ipak dobila neku drugu luku.

Poslanik podsjeća i na to, da je Mađžarska 11. i 12. travnja zauzela Međimurje, trokut Dunava i Drave, te Bačku, kao i na to, da je 11. travnja priznala Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Državni je tajnik poslaniku odgovorio kako je o teritorijalnoj podjeli ovih područja još rano govoriti, a nakon poslanikove izjave da postoje znaci da Rumunjska sprema djelomičnu okupaciju Banata idućega tjedna, priopćio je kako će stvar proslijediti ministru Ribbentropu.²²²

Uvečer je zapovjedništvo OKW-a izdalo nalog da njemačke snage iz političkih razloga brzo zaposjednu područje istočno od Tise i sjeverno od željezničke pruge Temišvar-

²²⁰ ADAP, D, XII/1, dok. 276-277, s. 387-388.

²²¹ AR 1941., II., Prilog 4, s. 954.

²²² ADAP, D, XII, dok. 366, s. 479-481. AR 1941., II., dok. 297, s. 771-775. (U srpskom prijevodu stoji: "Prema njegovom mišljenju, samo jedno ograničenje dolazi u obzir, i to u odnosu na pravnu poziciju Hrvatske. Njegova ekscelencija smatra poželjnim potpunu samostalnost ove države.") Međutim, izvornik govori o "položaju Hrvatske" (*Stellung Kroatiens*), a ne o "pravnom položaju", pri čemu Hitler poželjnom drži njezinu "punu autonomiju" (*volle Autonomie*). Nema ni govora o "ovoj državi"!

Novi Sad.²²³ Preventivnim zauzimanjem tog područja, Nijemci su htjeli preduhitriti Madžare i tako spriječiti madžarsko-rumunjski sukob.

Toga 17. travnja njemački je generalni konzul u Zagrebu, Freundt, javljao kako mu se S. Kvaternik tuži na madžarsko ponašanje u Međimurju. Unatoč priznanju i ranijim izjavama, prema kojima je akcija madžarske vojske samo privremena, Madžari su sada počeli otpuštati hrvatske službenike, što upućuje na to, da tamo kane ostati. Odmah po dolasku u Zagreb, general Glaise von Horstenau izvješćivao je ne samo o unutarnjim prilikama i o tijeku hrvatsko-talijanskoga razgraničenja, nego i o mržnji koja raste prema Madžarima, zbog okupacije Međimurja. On je ustrajno branio stanovište, kako je u njemačkom interesu da Međimurje ostane Hrvatskoj.

Hitler je 19. travnja primio madžarskog poslanika Sztójay. Prema sačuvanoj Hewelovoj zabilješci, Führer se, nakon kraćeg uvoda o incidentima prema Volksdeutscherima na područjima koje je Madžarska zaposjela, vratio na pothvat protiv Jugoslavije. On je svojedobno tražio da madžarske snage ne ulaze u sukob, ponajprije zbog izbjegavanja konflikta s Rumunjskom. Bukurešt zasad nije postavio teritorijalne zahtjeve, a Hitler je uvjeren kako Madžarska mora ponovno steći svoje povijesne granice. Prijateljstvo s Madžarskom njemu je važnije od sudbine ljudi koji mogu biti iseljeni. Ali, treba se staviti u Antonescuov položaj. On bježe usamljeničku bitku, te zaslužuje divljenje. Njegova se Rumunjska pokazala vrlo lojalnom. S obzirom na to da je ona, sa svojom naftom, od izvanredno velikog značenja, Führer moli poslanika da namjesniku Horthyju prenese sljedeće: Hitlerovo je stanovište da se problem sada ne može riješiti, pa njemačke trupe moraju u Banatu ostati još nekoliko mjeseci. Sporno područje pripast će Madžarskoj, ali treba voditi računa o Antonescuu. Što se Srbije tiče, urotničko žarište u Beogradu bit će razbijeno, a Beogradu će u najbolju ruku ostati samo male redarstvene snage. Odgovarajući na Hitlerovo izlaganje, Sztójay se složio da i Rumunjskoj i Srbiji treba dati stanovitu zadovoljštinu. Bukureštu Madžarska priznaje sve ono što ne dira u povijesne madžarske interese. Što se Hrvatske tiče, s njom Madžarska ima vrlo prijateljske odnose i želi da oni budu što čvršći. U tom se trenutku Hitler ubacuje mišlju da će talijanski zahtjevi, budu li preveliki, ponovno učiniti akutnom opasnost panslavizma. Sztójay uzvraća da je Dalmacija čisto hrvatska. Kvaternik, kojega on dugo poznaje, odvažniji je od Pavelića, te je uvijek bio sklon i Njemačkoj i Madžarskoj. Od Hrvatske Budimpešta zahtijeva samo prolaz do Rijeke preko Zagreba. To je sve. Poslanik vjeruje da je to lako postići, a takva veza s morem predstavljala žilu kucavicu za Budimpeštu.²²⁴

U sklopu priprema za susret ministara vanjskih poslova u Beču, 18. travnja je provedeno vijećanje u njemačkome ministarstvu vanjskih poslova. Na tom je zasjedanju OKW ponovila privremene Hitlerove smjernice za diobu Jugoslavije (od 12. travnja). Dakle, Prekomurje i Međimurje imaju pripasti Madžarskoj, prema povijesnoj granici. Područje je već predano Madžarskoj. I Bačka će pripasti Madžarskoj, a njezine su je snage već zaposjele. Banat, pak, i moravsko područje trebaju ostati pod njemačkom vojnom upravom. Bosna i Crna Gora čine područje, čije se političko oblikovanje prepušta Italiji, pri čemu u obzir može doći i uspostava neovisne Crne Gore.²²⁵ Unatoč tomu, na bečkom sastanku ministara vanjskih poslova to pitanje nije sasvim riješeno. Predviđeno je da Bačka i Banat imaju pripasti

²²³ AR 1941., II., Prilog 4, s. 961-962.

²²⁴ ADAP, D, XII/2, dok. 371, s. 485-489.

²²⁵ Zabilježbe OKW-a od 17. travnja 1941. v. u: AR 1941., dok. 301, s. 783-785.

Madžarskoj, kao i Međimurje i Prekomurje, dok se ne načine posebni aranžmani za posljednja dva područja između Madžarske na jednoj i Hrvatske odnosno Njemačke na drugoj strani. Međutim, izrijekom je predviđeno da Madžarska ima "dobiti luku na dalmatinskoj obali".²²⁶

Glaise je 19. travnja izvješćivao o izvanredno grubu madžarskom postupanju u Međimurju. Hrvati se žale. Možda bi se nešto moglo napraviti posredovanjem madžarskoga vojnog zapovjedništva.²²⁷ Unatoč tomu, službeni Zagreb očito poteškoće u odnosima s Madžarskom nije držao nepremostivima. Niz poruka između Pavelića i Horthyja, izmijenjenih njemačkim posredovanjem zbog nepostojanja izravne veze, upućivao je na to. Madžari su čestitali zbog uspostave neovisne Hrvatske i isticali kako ju je Madžarska prva priznala. Srdačna Horthyjeva poruka od 22. travnja, podizanje konzulata na rang poslanstva, i tople riječi premijera Bárdossyja, izrečene u madžarskom parlamentu, stvarale su povoljnu atmosferu. Činilo se, da ni glede Međimurja ne će biti znatnijih okapanja. Nije poznato, jesu li hrvatski političari znali da je madžarskom poslaniku u Berlinu bilo ponuđeno da Madžarska preuzme Hrvatsku, ali je Sztójay, 28. ožujka, a onda i 19. travnja 1941. ponovio, u Horthyjevo ime, da se sve madžarske želje u pogledu Hrvatske sastoje u dobivanju (gospodarskog) izlaza na more. Vjerojatno im je to ostalo tajnom, kao i podatak da je madžarski poslanik ponovno, nakon sloma Jugoslavije, posjetio njemačko ministarstvo vanjskih poslova, o čemu je državni tajnik von Weizsäcker 17. travnja 1941. izvijestio Ribbentropa. U tom je razgovoru ponovljena kronologija Hitlerovih obećanja Madžarskoj. Führer je u više navrata obećao Madžarskoj i Banat, pa madžarska strana ustraje u zahtjevu na to područje, te napominje kako je spremna u pitanju Međimurja stupiti u prijateljske pregovore s vladom u Zagrebu.

Međutim, prigodom Horthyjeva posjeta Hitlerovu posebnom vlaku, 24. travnja, ponovno je potegnut madžarsko-rumunjski teritorijalni spor. Unatoč tajnim Horthyevim prijedlozima da Reich napadne SSSR, pri čemu bi Madžarska - bude li joj obećana čitava Sedmogradska - od samoga početka bila uz bok Njemačkoj, Hitler je donio tvrdnu odluku da ne zadovolji Madžare na račun Rumunjske.²²⁸ Ali, istodobno je odlučio Međimurje predati Madžarima, kao što se vidi iz rezultata razgovora Ciana i Ribbentropa u Beču, 21. i 22. travnja, makar je ostavio otvorenom mogućnost drugačijega hrvatsko-madžarskog dogovora.

Sve se to zbivalo u trenutcima koji su za Hrvatsku bili izuzetno nepovoljni: država je tek u povojima, o ustrojavanju vojske se jedva počelo razmišljati, a predstoje mučni pregovori o granici s Italijom. Želeći istaknuti svoje pravo na Međimurje i, nesumnjivo, potaknuti brže rješavanje sudbine Banata, madžarska se vlada 21. travnja obratila Zagrebu, predlažući početak pregovora o Međimurju. Taj je prijedlog smišljeno upućen uoči sastanka ministara vanjskih poslova Osovine u Beču, kako bi bila izbjegnuta možebitna nepovoljna njemačka arbitraža. Madžari su odlučili predložiti Hrvatskoj, da Međimurje ostane formalno pod madžarskim vrhovništvom, a da uprava bude hrvatska, sve uz uvjet slobodne zone u jednoj jadranskoj luci, olakšica za madžarski robni prijevoz kroz NDH, te razmjenu pučanstva u Bačkoj odnosno Srijemu. Hrvatska je strana odgovorila evazivno, izgovarajući se na nepripravnost i neustrojenu vlast. U stvari je bilo suočena s neizvjesnošću u pogledu granice s Italijom.

²²⁶ ADAP, D, XII/2, dok. 398., s. 524-526.

²²⁷ B. Krizman, II., 16.

²²⁸ Usp. D. Irving, n. dj., 285.

Kasche je 23. travnja javljao Berlinu da hrvatska vlada traži mišljenje Reicha u svezi s prijedlogom mađarske vlade. Budimpešta je, naime, izrazila pripravnost ustupiti Hrvatskoj Međimurje, ako joj bude odobren bezcarinski prijevoz robe do Sušaka. Zagreb je zasad odgovorio neodređeno, izvlačeći se na potrebu utvrđivanja želja Osovine. Stoga Kasche moli naputak. Njemačka vlada je izvijestila svoga poslanika u Zagrebu, da Treći Reich nema rezervi u pogledu takvoga hrvatsko-mađarskog sporazuma.²²⁹

Njemački poslanik u Budimpešti, Otto Erdmannsdorf, izvijestio je 26. travnja njemačko ministarstvo vanjskih poslova kako su ga najviši mađarski dužnosnici obavijestili i o Pavelićevoj poruci Horthyju, u kojoj Poglavnik izražava nadu da će se otvorena pitanja između dviju država riješiti u prijateljskom duhu. S obzirom na to da je mađarska vojska u travanjskom ratu okupirala Međimurje, ta se Pavelićeva opaska, ističe Erdmannsdorf, odnosi na spremnost Mađara da učine teritorijalne ustupke Hrvatskoj u području između Mure i Drave, dok bi im Hrvati odobrili povlastice na željezničkoj pruzi prema Rijeci odnosno Sušaku.²³⁰

Mađarski zahtjev za slobodnim pristupom sušačkoj luci, hrvatska je strana otklonila dok ne bude riješeno pitanje hrvatsko-talijanskoga razgraničenja.²³¹ Pavelić je radi izgladivanja spora, krajem travnja u Budimpeštu poslao general-poručnika I. pl. Perčevića, nadajući se da će Perčević privatnim vezama i kao Horthyjev školski drug pridonijeti rješenju problema. Perčević je putovao neslužbeno, ali je imao zadaću predati regentu Horthyju Pavelićevu poruku. To je i učinio. Horthy je izrazio nadu da između Mađarske i Hrvatske ne će biti nesuglasica kakve su stalno postojale između Budimpešte i Beograda, te se pokazao voljnim pripomoći uspostavljanju prijateljskih hrvatsko-mađarskih odnosa, "nakon uređenja pitanja Međimurja". Istom se prigodom regent obvezao da će iskoristiti svoj utjecaj na Rim kako bi se Italija odrekla nekih pretjeranih teritorijalnih zahtjeva prema Hrvatskoj.²³²

Zasad nema dokaza, da je Horthy na bilo koji način pokušao utjecati na Talijane. I pitanje Međimurja u tom je razgovoru ostalo neriješenim. Slično su protekli i Perčevićevi posjeti mađarskomu premijeru Bárdossyju odnosno zapovjedniku vojske Henriku Werthu.²³³ Iako su obje strane bile suglasne da Hrvati čine veliku većinu međimurskog stanovništva, sporazum nije bilo moguće postići. Makar je bilo sporno samo pitanje Međimurja, Hrvatska je tijekom pregovora formalno isticala kako nije riječ samo o Međimurju, nego o općem pitanju hrvatsko-mađarskoga razgraničenja,²³⁴ da bi olakšala svoju poziciju u pogledu Međimurja. Međutim, Mađari su poduzeli niz koraka, koji su pokazivali da ne kane tek tako popustiti.

Uoči samog potpisivanja Rimskih ugovora, NDH je s Mađarskom sklopila utanačenja o uređenju poštanskoga i telekomunikacijskog prometa.²³⁵ Prema okružnici o trenutnom stanju nakon raspada jugoslavenske države, njemačko je ministarstvo vanjskih poslova 17. svibnja upozorilo na to, da su susjedi i ratni protivnici Jugoslavije iskoristili

²²⁹ Usp. B. Krizman, II., 23., 82-83.

²³⁰ Usp. isti, I., 432-433.

²³¹ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 93.

²³² E. Bauer, *Posljednje godine generala Stjepana Sarkotića*, n. dj., 571.

²³³ Perčević u istrazi nakon rata tvrdi da ga je Pavelić radi toga puta promakao u čin ustaškoga pukovnika. Međutim, da tom prigodom o Međimurju nije bilo govora. (B. Krizman, II., 23-24.) Je li moguće, da je Perčević poslan Horthyju samo radi intervencije kod Mussolinija?

²³⁴ Usp. V. Vrančić, I., 330.

²³⁵ Oba su utanačenja potpisana 17. svibnja 1941. u Zagrebu. (Usp. NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 31-37., 39-48.)

prigodu da uspostave povijesne granice ili ostvare ranije pravedne zahtjeve. Madžari su zaposjeli Međimurje, Prekomurje, Baranju i Bačku. Zapadni je Banat zasad pod njemačkom okupacijom. Iz navedenoga proizlazi, da zapadnu granicu Hrvatske čini Jadransko more odnosno područja koja tamo traži Italija, na sjeveru Ljubljanska provincija odnosno granica već utvrđena s Njemačkom, dok njezinu granicu prema Madžarskoj određuju rijeka Drava i Dunav do ušća Save.²³⁶ S druge strane, talijanskom aneksijom dobrog dijela Dalmacije za Hrvatsku se smanjio manevarski prostor ne samo u političko-psihološkome, nego i u tehničkom smislu. Smanjio se broj luka, u kojima se Madžarskoj mogla ponuditi slobodna zona i povlašten prijevoz do madžarske granice. Nakon što je u drugoj polovici travnja i početkom svibnja postalo jasno da Treći Reich pristaje na madžarsko-hrvatski dogovor o graničnim pitanjima, pregovori o granici započeli su u svibnju, ali je Kasche već 29. svibnja izvijestio kako su oni jučer prekinuti.²³⁷ Madžarsko je povjerenstvo 28. svibnja bilo u Zagrebu. Tom je prigodom ponovilo svoj raniji prijedlog od 21. travnja, konkretizirajući jadransku luku: Rijeku. Hrvatska je, pak, uzvratila zahtjevom za bezuvjetnom predajom Međimurja.

Prigodom posjeta Mussoliniju početkom lipnja, madžarski premijer Bárdossy nije krio svoj i madžarski "lirski entuzijazam" za Rijeku. Duce je, međutim, odvratio da su Madžari za Rijeku isto ono, što je Švicarska za Genovu. Madžar je, bilježi Ciano, bio dotučen tim odgovorom.²³⁸ Nema sumnje, da je izjalovljenje planova o pristupu Rijeci ili svojevrsnoj restauraciji "riječke krpice" poticalo Madžare da još jače inzistiraju na Međimurju. Na krutost madžarskog stanovišta istodobno su se izravno odražavali razgovori o sudbini Banata. Naime, tijekom prethodnih desetljeća madžarsko-rumunjski spor oko Banata stalno je izazivao velike napetosti. Hitler je Banat obećao Madžarskoj, ali su se tomu usprotivili Rumunji. Antonescu je još uoči njemačkoga napada na Jugoslaviju izjavljivao Hermannu Neubacheru, da bi predaja Banata Madžarskoj dovela do rumunjsko-madžarskog rata.

U sklopu priprema za napad na SSSR, Hitler je 23. svibnja primio Antonescua. Madžarska je diplomacija bila zabrinuta zbog toga što se Berlin nije na sličan način obratio i Budimpešti. Sztójay je 7. lipnja javljao da se napad priprema. Kako madžarska uloga u njemu nije razjašnjena, niti su Nijemci Madžare pozvali (za razliku od drugih saveznika), postoji opasnost da Madžarska bude oštećena.²³⁹ Protiv pripajanja Banata Madžarskoj ustalo je i oko 140.000 banatskih Nijemaca, koji su zahtijevali uspostavu Slobodne Njemačke Države Banata. Protiv toga je bio njemački vojni zapovjednik Srbije, koji je 14. lipnja 1941., nakon odlaska njemačkih okupacijskih postrojbi, Banat formalno pripojio Srbiji.²⁴⁰

Kad im je uskraćen dobitak na jednoj strani, madžarski su vladajući krugovi zatražili makar kakvu zadovoljštinu na drugoj strani, u Međimurju.

U početku pregovora o položaju Međimurja, Pavelić se pozvao na svoj sporazum s Madžarskom revizionističkom ligom, sklopljen 1933., ističući da po tome sporazumu Međimurje ima pripasti Hrvatskoj.²⁴¹ U isto su vrijeme Madžari na drugi način ojačavali svoj položaj. Imajući na umu važnost koju za Reich ima nafta, s Njemačkom su 30. svibnja potpisali sporazum, kojim korištenje naftnih izvora u Međimurju i Prekomurju prepuštaju u

²³⁶ ADAP, D, XII/2, dok. 534, s. 701-703.

²³⁷ Hrvatska strana to pripisuje snažnom utjecaju madžarskih Židova, napominje Kasche. (B. Krizman, II., 83.)

²³⁸ Usp. G. Ciano, *Tagebücher*, 331., 4. VI. 1941.

²³⁹ D. Lukač, n. dj., III., 67.

²⁴⁰ Usp. V. Terzić, II., 556-557.

²⁴¹ F. Jelić-Butić, n. dj., 93.

cijelosti njemačkim društvima.²⁴² Kasche je 5. lipnja, pripremajući svog ministra za buduće razgovore s hrvatskim izaslanstvom, potvrdio da Mađžari oklijevaju s rješenjem pitanja Međimurja. Pristaju eventualno tek na kondominij, a može se čuti, da su Hrvati trebali uzeti Međimurje odmah na početku, budući da su Mađžari tada bili tome skloniji.²⁴³ Kondominij je trebao značiti priznanje mađžarskoga vrhovništva nad Međimurjem, dok bi upravu preuzela NDH.²⁴⁴ S obzirom na mađžarski prijedlog o kondominiju, hrvatska je strana iznijela protuprijedlog: neka se riješe nesporna i lakša pitanja, a pitanje vrhovništva neka ostane "otvoreno do časa, kad će obadvije vlade biti u stanju naći zadovoljavajuće rješenje".²⁴⁵ Očito težeći preuzimanju uprave, radi povoljnih političkih učinaka, hrvatska je strana bila voljna popustiti i pristati na odgodu rješenja pitanja vrhovništva, računajući na to da će u budućnosti prilike za to biti povoljnije, tim prije što se u Zagrebu držalo da je Međimurje prije svega mađžarski ulog za Banat.

Istodobno je Hrvatska preuzela obvezu da "ne će graditi nikakvih vojnih postrojenja" u Međimurju, a predložila je davanje Mađžarskoj u zakup pruge, koja preko Međimurja vodi u Trst. U pogodnom bi se trenutku pristupilo izmjeni pučanstva, a hrvatsko-mađžarska granica od ušća Mure u Dravu i Dravom odnosno Dunavom do ušća Save u Dunav, trebala bi teći kao 1918., jer Hrvatska drži da to nije sporno. Međutim, Mađžari su iz dana u dan postajali sve nepopustljiviji. Odgovorili su kako Mađžarska može prepustiti Hrvatskoj upravu nad Međimurjem tek kad bi preseljenje pučanstva bilo "uglavnom dovršeno", što je značilo preseljavanje 70.000 Mađžara i oko 250.000 Hrvata.²⁴⁶ Hrvatsko izaslanstvo je 25. lipnja u Budimpešti predložilo da se uredi međudržavna granica od Bárca nizvodno, dok bi se ostatak granice precizirao kasnije, skupa s uređenjem pitanja Međimurja.

U lipnju 1941. mađžarsko je izaslanstvo, sad već s jasno promijenjenim stavom, došlo u Zagreb na pregovore. Predložilo je, međutim, da hrvatsko-mađžarska granica ostane onakvom kakva je bila 1918., tj. da Međimurje pripadne Mađžarskoj, i to na temelju "povijesnoga prava". Mađžari su istodobno predložili da se ugovorom riješi pitanje mađžarskoga pristupa Jadranu.²⁴⁷ Hrvatska je prosvjedovala, pozivajući se na "moderno pravo nacionalnosti" (Bauer), ali su pregovori okončani bez rezultata. Zapravo je mađžarskom poslaniku 30. lipnja predan prijedlog da će Hrvatska priznati postojanje starih krunskih pretenzija Mađžarske na Međimurje, ali zahtijeva trenutno prepuštanje vrhovništva i uvođenje hrvatske uprave. Hrvatski ministar vanjskih poslova, Lorković, doputovao bi u Budimpeštu radi zaključenja takvog ugovora.

Hrvatska je vlada, izvješćuje Kasche 2. srpnja, posredovanjem mađžarskog poslanika predložila Budimpešti sljedeći način razrješenja pitanja Međimurja: Hrvatska priznaje stare

²⁴² ADAP, D, XII/2, dok. 580, s. 778-779.

²⁴³ Usp. B. Krizman, I., 482-483. I to govori, da je Međimurje na neki način trebalo kompenzirati Banat.

²⁴⁴ Nije jasno, na što misli Dido Kvaternik, kad u sklopu napadaja na Pavelićevu popustljivost prema Talijanima, izjavljuje "da smo u izravnim pregovorima s Mađarima mogli sačuvati i Međimurje, da se naši odgovorni faktori nisu već u travnju 1941, dali od njemačkog poslanika Kasche-a nagovoriti na jednu izričitu protumađarsku liniju." (Usp. E. D. Kvaternik, *Odgovor...*, n. dj., 256.) Međutim, Mađžarska Berlinu nije bila toliko važna kao Italija, a stati na njezinu stranu u ovome sporu, za Berlin bi značilo posve izgubiti naklonost Hrvata, koji su ionako bili dovoljno razočarani njemačkom pasivnošću u hrvatsko-talijanskim pregovorima. Stoga su, kako je nakon rata izjavio Kasche, Nijemci odlučili ne miješati se. Objavljeni dokumenti o tome jasno govore.

²⁴⁵ F. Jelić-Butić, n. dj., 93.

²⁴⁶ Isto, 93-94.

²⁴⁷ Isto, 93. Inače, od 1102. do 1720. Međimurje je upravno pripadalo naizmjenice varaždinskoj, zaladskoj i križevačkoj županiji. Godine 1848. pripalo je Hrvatskoj, 1868. Mađžarskoj, a 1918. - intervencijom snaga Narodnog vijeća SHS pod vodstvom Slavka Kvaternika - opet Hrvatskoj.

ugarske krunske pretenzije na to područje; obje strane zahtijevaju suverenitet za sebe, ali time ne rješavaju pitanje, pa Mađarska prepušta puni suverenitet Hrvatskoj, koja smjesta preuzima neograničenu upravu u svoje ruke. Ako je Mađarska s tim suglasna, hrvatsko će izaslanstvo, predvođeno ministrom vanjskih poslova, doputovati u Budimpeštu i sklopiti takav ugovor, te učiniti i korake koji su Mađarskoj ugodni. Njemački poslanik domeće kako je uvjeren da će Mađari prihvatiti taj prijedlog, ne bude li novih protivljenja na unutarnjem planu. Osjećaji Hrvata prema Mađarima izrazito su hladni, što pojačava podsjećanje na nekadašnje i današnje njihovo držanje.²⁴⁸

Već sutradan je Kasche morao izvijestiti kako se prerano ponadao rješenju spora. Njegov mađarski kolega pripisuje to utjecaju, koji na Horthyja imaju stanoviti zainteresirani mađarski krugovi. Tvrdeći da je Hrvatska svoj prijedlog podnijela prekasno, Mađarska je u Međimurje uvela vojnu upravu, te se o prijenosu uprave na Hrvatsku može razgovarati tek kad bude okončano preseljenje pučanstva. Poslanik Márossy više ne može ništa učiniti, budući da je stav njegove vlade tvrd i nepopustljiv.²⁴⁹

U razgovoru s njemačkim poslanikom u Budimpešti, promjenu stava mađarske vlade njezin je predsjednik Bárdossy 4. srpnja objašnjavao pritiskom mađarske javnosti, koja se protivi teritorijalnim ustupcima Hrvatskoj. Napomenuo je kako se hrvatski ministar vanjskih poslova ponudio da će doći u Budimpeštu i razgovarati o svim stvarima, osim o Međimurju. Hrvatska se strana, naime, nada da će Mađarska odustati od svojatanja Međimurja, što bi NDH posebno cijenila, te bi se pokazala veoma susretljivom u pogledu mađarskoga gospodarskog pristupa Jadranu. Mađarskoj bi u tom slučaju bio odobren bezcarinski prijevoz tereta na željezničkoj pruzi preko Međimurja, te na liniji Zagreb-Rijeka, koja bi bila dana u najam mađarskim državnim željeznicama. Bárdossy takvo hrvatsko stanovište ne drži prihvatljivim. Pruga kroz Međimurje danas je ionako u mađarskom posjedu, a promet na pruzi Zagreb-Rijeka ne može se zasad uspostaviti radi rušenja tunela i oštećenja pruge. Stoga će Mađarska uskoro u Međimurje uvesti vojnu, a kasnije možda i civilnu upravu. Potom će čekati. Raniji mađarski prijedlog, koji je smjerao na zadržavanje mađarskog vrhovništva nad Međimurjem, dok bi uprava bila hrvatska, može sada doći u obzir samo ako bi Hrvatska pristala na ozbiljne ustupke, poput preuzimanja rimokatolika (Bunjevaca i Šokaca) iz Bačke. U tom bi se slučaju u Mađarsku mogla iseliti mađarska manjina iz Srijema.²⁵⁰

Sztójay je 7. srpnja povjerio von Weizsäckeru da su mađarsko-hrvatski pregovori o Međimurju došli na mrtvu točku. Njemački državni tajnik dao je mađarskomu poslaniku razumjeti da sam Treći Reich za to pitanje nije zainteresiran.²⁵¹ Budimpešta se pripremala na poduzimanje odlučnih koraka, pa je radi toga naprečac presjekla političke pregovore, svaljujući krivicu, dakako, na hrvatsku stranu.²⁵² Mađarski je zamjenik ministra vanjskih

²⁴⁸ B. Krizman, II., 83.

²⁴⁹ Isti, II., 83-84.

²⁵⁰ Usp. isti, II., 84.

²⁵¹ Isti, II., 84. U okružnici koju je njemačko ministarstvo vanjskih poslova 21. svibnja poslalo svojim diplomatsko-konzularnim predstavništvima, navodi se kako NDH ima 98.572 km² i 6,3 milijuna žitelja. Od toga je Hrvata 3,3 milijuna, Srba 1.925.000, a Muslimana 700.000. Međimurje, inače, nije navedeno kao dio NDH. (ZNOR, XII/1, dok. dok. 54, s. 138-140.)

²⁵² Odmah nakon što je 4. srpnja 1941. u Novom Sadu sastavljen zapisnik o sporazumu glede uređenja dvovlasničkoga i graničnog prometa na području između ušća Drave i Tise u Dunav, Mađari su ga počeli kršiti. Na istu je temu održan ponovni sastanak 27. i 28. listopada 1941. u Bačkoj Palanci, te je sastavljen novi zapisnik, izvješćuje dr. J. Elicker. (Usp. HDA, MVP NDH, kut. 3, Politički odjel, fasc. Odsjek za granice, Gr. 1216/1941.)

poslova János Vörnle njemačkomu poslaniku priopćio kako su Hrvati četiri tjedna otezali s odgovorom na mađarski prijedlog, navodno tražeći potporu Osovine i za njih povoljnu arbitražu. Hrvatski je prijedlog, o kojemu je njemačko poslanstvo u Zagrebu javilo 2. srpnja, u Budimpešti protumačen kao zamka. Hrvati bi htjeli odmah sebi pripojiti Međimurje, a pitanje preseljavanja pučanstva ostaviti nedefiniranim. Zbog toga sporazum nije moguć. Mađarska okupacija Međimurja, doduše, ne mora trajati sve do okončanja preseljenja, ali se mora ozbiljno započeti. Zagreb uvjerava Budimpeštu u hrvatsko prijateljstvo prema Mađarskoj, ali postoje pouzdana obavještenja, da Hrvatska nije odbila slovački prijedlog o stvaranju nove Male Antante, koju bi tvorile Slovačka, Rumunjska i Hrvatska. Takva kombinacija danas, doduše, ne plaši Mađarsku, ali je mora siliti na nepovjerenje.²⁵³

Dakako da je mađarska tvrdnja o stvaranju nove Male Antante bila posve izmišljena, ali je ona trebala poslužiti kao opravdanje za korake, koji imaju uslijediti. Na njih se nije dugo čekalo. S mađarske se strane prionulo ozakonjenju postojećeg stanja. Na to je došla i činjenica da je njemački poslanik u Zagrebu poticao hrvatsko-mađarske pregovore,²⁵⁴ pa se na mađarskoj strani nesumnjivo pojavila bojazan, da bi se Nijemci mogli umiješati kao arbitri. Radi toga je Glavni stožer mađarske vojske naložio 9. srpnja 1941. pukovniku Zsigmondu Timaru, da u Međimurje uvede vojnu upravnu vlast.

Zapovjednik Čakovca, pukovnik Timar istoga je tog 9. srpnja izvršio zapovijed i objavio proglas o uvođenju vojne uprave. Hrvatska je vlada 10. srpnja predala mađarskomu poslaniku u Zagrebu oštru prosvjednu notu (br. 61/41), te o njoj izvijestila i njemačko poslanstvo. U toj se prosvjednoj noti ističe kako je čakovečki vojni zapovjednik 9. srpnja u kotarima Čakovec i Prelog dao izvjesiti plakate, kojima se objavljuje uvođenje vojne uprave, odnosno vraćanje Međimurja "konačno i zauvijek" Mađarskoj. Istodobno je pučanstvo pozvano da se ponaša mirno, jer je zapovjednik spreman svaki nered spriječiti najoštrijim mjerama. Od hrvatskih je kotarskih tijela zatraženo da vlast tog dana do ponoći predaju mađarskomu vojnom zapovjedniku, a svi su dotadašnji kotarski službenici razriješeni dužnosti. Pukovnik Timar je održao govor hrvatskim kotarskim službenicima i tom prigodom izjavio kako se na ovaj način definitivno rješava pitanje Međimurja, koje se vraća u krilo tisućljetne mađarske zajednice. Hrvatska vlada najoštrije prosvjeduje protiv tog čina i izjava. Međimurje je skoro stopostotno nastanjeno Hrvatima, te predstavlja sastavni dio hrvatskoga narodnosnog područja. I državnopravno je stoljećima, pa tako i u trenutku propasti Jugoslavije, pripadalo Hrvatskoj. Međimursko je pučanstvo s oduševljenjem pozdravilo uspostavu NDH, te su se lokalne vlasti već 10. travnja stavile na raspolaganje novoproglašenoj državi. Nije bilo nikakvih nereda, ni nemira. Pa i nakon mađarskoga zaposjedanja, pučanstvo je nebrojeno puta manifestiralo svoju volju da ostane u sastavu NDH. Hrvatska vlada stoga drži da je Međimurje sastavni dio NDH, te se o njemu ne može pogađati, niti ga se može odreći. Postupak pukovnika Timara začuđuje tim više, što su upravo u tijeku mađarsko-hrvatski pregovori i što je mađarska strana u više navrata izriječno priznavala hrvatski značaj Međimurja. Stoga se traži objašnjenje, odobrava li mađarska vlada njegovo ponašanje i smatra li ga obvezujućim za Mađarsku.²⁵⁵

²⁵³ B. Krizman, II., 85. Za stvaranje nove Male Antante, Hrvate je, skupa s Rumunjima i Slovacima, ponovno optužio Horthy u pismu Hitleru od 15. siječnja 1942. (ADAP, E, I, dok. 130, s. 234-238. U istome pismu Horthy optužuje Slovake i Hrvate za panslavizam i sklonost komunizmu.

²⁵⁴ ZNOR, XII/1, dok. 74, s. 190-192.

²⁵⁵ Tekst prosvjedne note v. u: M. Blažeković, *Povijesna pripadnost...*, n. dj., 46-47b.

U svome dnevniku Ciano je 10. srpnja zabilježio kako je madžarski korak u Međimurju izazvao bijes u Zagrebu. On je dao pozvati madžarskoga poslanika Villanija i prekorio postupak Budimpešte. Nastavi li se Madžarska tako ponašati, ne će dobro svršiti: zemlja od 15 milijuna žitelja nezamisliva je s manjinom, koja broji pet milijuna.²⁵⁶ I Glaise je 10. srpnja izvješćivao kako je Pavelić zaokupljen vanjskopolitičkim brigama. Unatoč Kascheovu nastojanju da se nastave hrvatsko-madžarski pregovori o granici, Madžari se ovih dana stavili Međimurje pod vojnu upravu. Iako 98% pučanstva tog područja čine Hrvati, Madžari su bez ikakva roka otpustili sve hrvatske službenike. Hrvatima je stavljeno na volju da se isele, odnoseći samo pokretnine. Madžarski vojni zapovjednik izjavljuje kako je Međimurje zauvijek pripojeno Madžarskoj. Hrvatska će vlada kod europskih članica Trojnog pakta uložiti svečani prosvjed. Ako Budimpešta ne popusti, dostavit će se putovnice madžarskom poslaniku u Zagrebu. Istodobno će Hrvatska potpuno zatvoriti granicu prema Madžarskoj.

Savjetnik njemačkoga poslanstva u Zagrebu, von Troll, istoga je dana brzojavno sažeto ponovio sažetak Pavelićeva razgovora s Glaiseom. Dometnuo je kako uznemirava i Pavelićeva zabrinutost zbog hrvatsko-talijanskih odnosa. Talijanska obećanja o splitskom statutu i hrvatskoj upravi u tom gradu, posve su se izjalovila. Talijanski nacrt statuta grada Splita, naime, posve zapostavlja hrvatske interese. Pavelić je Glaiseu još dodao kako ga je prije nekoliko dana talijanski poslanik pokušao ispipati glede dolaska designiranoga kralja, ali mu je Poglavnik prilično oštro odgovorio da je to izrazito hrvatsko unutarnjepolitičko pitanje.²⁵⁷

Nakon što je uvođenje vojne uprave u Međimurju izazvalo hrvatske prosvjede, a Zagreb se obratio Njemačkoj, očito tražeći arbitražu, Berlin je bio prisiljen preispitati svoje stanovište glede tog spora. Situacija nije bila posve lagodna. Madžarskoj je uoči napada na Jugoslaviju obećano da će moći pripojiti sve što joj je oduzeto 1918., a onda je - s obzirom na Rumunjsku - rješenje sudbine Banata odgođeno. S druge strane, otegotna je bila činjenica da je Hrvatska već u Dalmaciji pretrpjela teritorijalnu žrtvu. Ipak, nije bilo razloga stati na hrvatsku stranu, tim prije što je madžarska diplomacija stalno, manje ili više otvoreno, optuživala Hrvatsku da s Rumunjskom i Slovačkom sudjeluje u stvaranju protumadžarske fronte, svojevrsne nove Male Antante.²⁵⁸ I neke se njemačke dužnosnike sumnjičilo za potporu tim zamislima. U Berlinu se znalo da su te optužbe izmišljene i da služe samo radi pritiska. Međutim, nema pravog razloga da se Madžarima stane na žulj. Oni se mogu prikloniti i drugomu savezniku, poput Italije, dok su Hrvati tako pritisnuti s Apenina, da im ne preostaje nego naslon na Njemačku.²⁵⁹

Da bi primirio Nijemce, madžarski poslanik u Zagrebu izrazio je 10. srpnja generalu Glaiseu žaljenje zbog zaoštrenja madžarsko-hrvatskih odnosa. Hrvati su trebali prihvatiti odgodu rješenja tog pitanja, po uzoru na, primjerice, okupaciju BiH 1878., a istodobno se u Madžarskoj rasplamsala propaganda, koje se više ni šef države ne može osloboditi.²⁶⁰

²⁵⁶ G. Ciano, *Tagebücher*, 343.

²⁵⁷ ZNOR, XII/1, dok. 74, s. 190-192.

²⁵⁸ Švicarski je generalni konzul Kaestli još početkom 1944. pisao kako je početkom 1942. došlo do tajnog sporazuma između Hrvatske, Slovačke i Rumunjske, upravljenog protiv Madžara. Ove su se tri zemlje dogovorile o stvaranju zajedničke fronte, radi obračuna s Madžarima na kraju rata. (BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 64.)

²⁵⁹ Nijemcima je bilo jasno da kod Madžara nema pravog prijateljstva prema Hrvatima, nego se želi postići, da se Hrvati odvoje od Rumunja i Slovaka. (Usp. N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 199-200.)

²⁶⁰ ZNOR, XII/1, dok. 77, s. 196-198.

Službeni je njemački stav glede hrvatsko-madžarskih pregovora o Međimurju izrazio državni podtajnik Woerman, 11. srpnja 1941. On je podsjetio na njemačko nastojanje da Mađarska uspostavi svoje povijesne granice. Na temelju tih njemačkih izjava, Mađarska je zaposjela Međimurje. Imajući, međutim, u vidu činjenicu da u tome području Hrvati čine 99% pučanstva, ponudili su Hrvatskoj pregovore, tražeći zauzvrat stvaranje slobodne zone u nekoj jadranskoj luci i uvođenje posebnih carinskih olakšica u prometu između te luke i Mađarske. Talijansko zaposjedanje jadranskih luka, koje bi mogle doći u obzir, dovelo je do prekida posebnih mađarsko-hrvatskih pregovora o Međimurju, te su oni nastavljeni u okviru općih pregovora o granici između dviju država. Mađarska je inzistirala na svome suverenitetu, te je otvarala mogućnost da se u Međimurju dopusti hrvatska uprava. Hrvatska strana to nije prihvaćala. Umjesto kondominija, ona je inzistirala na tome, da se Međimurje bezuvjetno ustupi Hrvatskoj, s tim da bi ona priznala nekadašnji mađarski suverenitet. Kad su Mađari to odbili, Hrvatska je predložila da se neograničena uprava prenese u hrvatske ruke, dok bi se pitanje suvereniteta ostavilo za kasnije. Budimpešta ni to nije prihvatila. Njemačka su tijela bila stalno u tijeku tih pregovora, te su se pridržavala općega nalogu, prema kojemu se Treći Reich ne će miješati u hrvatsko-madžarske pregovore. Činjenica da su Mađari uveli vojnu upravu u Međimurje, govori da su ostvarene ranije mađarske prijetnje, što opet znači, da su pregovori ostali bez rezultata. Državni podtajnik predlaže da se Njemačka i dalje nastavi držati rezervirano prema objema strankama u sporu. Međutim, s obzirom na vijest, prema kojoj hrvatska vlada kani protjerati mađarskoga poslanika, ako Budimpešta ne popusti, treba imati na umu da to ne bi odgovaralo ni sadašnjem trenutku, ni zajedničkoj pripadnosti obiju država Trojnomu paktu. Stoga se predlaže da se hrvatsku vladu nagovori na odustanak od takvih koraka.²⁶¹

Mađari su se dvjema promemorijama obratili i Talijanima, objašnjavajući svoje poglede na pitanje Međimurja. U prvoj promemoriji, datiranoj 10. srpnja, hoteći opravdati uvođenje vojne uprave, daju se potanji podatci o Međimurju. Potom se ističe kako je Mađarska u prvi mah htjela prepustiti Hrvatskoj upravu u tom području, ako se prizna mađarsko vrhovništvo i ispune neki drugi uvjeti. Već 15. travnja je Mađarska bila spremna povesti pregovore, a 21. travnja je priopćila kako će poslati opunomoćenika u Zagreb. Hrvatska je strana, međutim, odvrtila da sada nema vremena za razgovore, pa je tek 16. svibnja pokazala spremnost za njihovo započinjanje. Mađarska je na to 28. svibnja u Zagreb poslala izaslanike, s prijedlogom o kondominiju, ali su Hrvati inzistirali na bezuvjetnoj predaji Međimurja Hrvatskoj. Zbog toga su pregovori prekinuti. Budimpešta je potom ponovila pripravnost da se spor riješi kondominijem, s tim da Hrvatska ispuni nekoliko uvjeta: a) pruga Čakovec-Pragersko, koja prolazi Međimurjem, bila bi pod upravom mađarskih željeznica; b) mađarska bi strana bila oslobođena tranzitnih pristojbi na pruzi Gyekenyes-Zagreb-Karlovac-Rijeka, c) NDH bi pristala na zamjenu pučanstva, posebno Bunjevac i Šokaca; d) u nekoj bi jadranskoj luci trebala biti formirana slobodna zona. Hrvatska je strana na taj mađarski prijedlog odgovorila 30. lipnja, predlažući da se područje odmah preda Hrvatskoj na upravu, a da se pitanje suvereniteta nad Međimurjem riješi kasnije. NDH je zasad spremna priznati Mađarskoj tek historijsko pravo, a hrvatsko će

²⁶¹ B. Krizman, II., 87. Reich je bio popustljiv prema Budimpešti, iako su Mađari u srpnju 1941. donijeli odredbe o kolonizaciji, koje su pogađale čak i pripadnike njemačke manjine, te su dovele do otpuštanja njemačkih radnika! (Usp. D. Lukač, n. dj., III., 134.)

izaslanstvo voditi ministar Lorković. Hrvatska je očito htjela nadmudriti Mađare: dobiti upravu sada, a kasnije ne ispuniti postavljene uvjete.²⁶²

U drugoj promemoriji, onoj od 12. srpnja, Budimpešta podsjeća na razgovor, koji je Bárdossy vodio s Cianom u Rimu. Tom je prigodom istaknuo kako je pučanstvo Međimurja slavenskoga, ali ne i hrvatskog podrijetla. Inače, to područje gospodarski ovisi o Mađarskoj. Šutnju grofa Ciana Bárdossy je protumačio na taj način, da je držao kako je stav Rima analogan stavu Berlina, tj. da je riječ o pitanju, koje moraju riješiti samo vlade u Budimpešti i u Zagrebu. U nastavku teksta, mađarska se strana poziva na Führerova obećanja uoči napada na Jugoslaviju, koja su i kasnije potvrđena. S obzirom na to da je Međimurje do 1918. pripadalo Mađarskoj, to je crta između Trećega Reicha i Međimurja priznata kao njemačko-mađarska granica. Napokon, kad je mađarski poslanik izložio ove argumente u Berlinu, njemački je državni tajnik (von Weizsäcker) izjavio kako razumije mađarsko držanje i priznao da Mađarska više nije mogla ići u obzirima i strpljivosti.²⁶³

Mađarska je tvrdokorno ustrajala na vojnoj upravi u Međimurju. Mađarski je poslanik 13. srpnja odvratio na hrvatsku prosvjednu notu, te u ime svoje vlade priopćio kako je Međimurje nesumnjivo mađarski povijesni prostor. Štoviše, podsjetio je kako je budimpeštanska vlada njegovim posredovanjem još 1. srpnja izvijestila hrvatske vlasti "da predstoji uvođenje mađarske vojne uprave u Međimurju", a skrenuo je pozornost i na to, da je ministar Lorković 28. lipnja u razgovoru izjavio "da hrvatska vlada priznaje historijska prava Mađarske na Međimurje".²⁶⁴

Nasuprot tomu, hrvatski je tisak pisao kako je Međimurje "sastavni i neotuđivi dio Hrvatske", izvješćujući da je povodom postupka pukovnika Timara od 9. srpnja ministar Lorković 16. srpnja pozvao mađarskog poslanika i predao mu oštru prosvjednu notu, u kojoj se ističe da je Međimurje od pamtivijeka nastanjeno Hrvatima, da je stoljećima pripadalo Hrvatskoj, pa je tako pripadalo Hrvatskoj i u trenutku raspada Jugoslavije. O tome stanovištu obaviještene su i njemačka, talijanska, slovačka i rumunjska vlada.²⁶⁵ Vrančić izrijeком tvrdi kako je NDH od predaje prosvjedne note, 10. srpnja, pa do 20. srpnja 1941. doista ozbiljno razmišljala o prekidu diplomatskih odnosa s Mađarskom. Međutim, ne mogavši se upustiti u oštriju konfrontaciju, Hrvatska je odlučila smiriti napetosti i naknadno, uz možebitnu njemačku i talijansku pomoć, u povoljnijim prilikama potegnuti to pitanje. U znak prosvjeda zbog mađarskoga držanja, Hrvatska je umjesto poslanika, u Budimpeštu poslala otpravnika poslova, Ivu pl. Gaja.²⁶⁶ Udovoljavajući njemačkoj intervenciji, Hrvatska je odustala od protjerivanja mađarskoga poslanika. General Glaise je 20. srpnja izvijestio kako je ministar Lorković izjavio Kascheu, da je Hrvatska napustila pomisao o prekidu diplomatskih odnosa s Mađarskom. Međutim, Međimurje će i dalje biti smatrano sastavnim dijelom hrvatske države, a gospodarski odnosi s Mađarskom ostat će rezervirani.²⁶⁷ Pregovori tehničke naravi (iako ni oni nisu bili bez političke težine) nastavljeni su i u novim prilikama, tim prije što

²⁶² B. Krizman, II., 91.

²⁶³ Isti, II., 90-91. Von Weizsäcker je negirao da bi se ikad izjasnio u tom smislu.

²⁶⁴ Tekst mađarskog odgovora v. u: M. Blažeković, *Poviestna pripadnost...*, n. dj., 47-48b. Blažeković navodi, da je taj odgovor uslijedio tek 9. kolovoza 1941.

²⁶⁵ *Ustaša*, br. 4/XI, Zagreb, 19. srpnja 1941., 10.

²⁶⁶ U prvi je mah bilo predviđeno da prvi hrvatski poslanik u Budimpešti bude sin baruna Sarkotića. (B. Krizman, II., 23b.)

²⁶⁷ Isti, II., 88.

Hrvatska nije imala velika izbora.²⁶⁸ Madžari su svjesno išli na zategnuće odnosa, računajući na slab pregovarački položaj Hrvatske. Čak su i hrvatski zahtjev za predajom zgrade bivšega jugoslavenskog poslanstva odbili, jer da prije kraja rata ne žele ništa prejudicirati.²⁶⁹

Hrvatski je tisak ustrajno objavljivao tekstove u kojima se svjedočilo o hrvatstvu Međimurja. Posebno se isticalo, da je neovisna hrvatska država najranije proglašena upravo u Međimurju, i da su tamo tiskane prve hrvatske poštanske marke. Pozivajući se na diplomatske izvore, Glaise je 5. kolovoza javljao OKW-u da su Madžari objavili kako je proglas o aneksiji Međimurja posljedica samovolje tamošnjeg pukovnika.²⁷⁰ Hrvatska je javnost s olakšanjem dočekala vijest da je 5. kolovoza otvoren most preko Drave, koji povezuje Međimurje s ostalom Hrvatskom. Pomirljivi glasovi iz Madžarske očito su bili povezani s očekivanjem Budimpešte da će se uskoro protegnuti na Banat. Konferencija koja je trebala razmotriti vojne, političke i gospodarske posljedice predaje Banata Madžarskoj održana je u glavnom gradu Madžarske 6. kolovoza 1941. Međutim, konkretno provođenje načelne odluke u djelo, Hitler je odgodio za neizvjesno. To je imalo posredne posljedice i za hrvatsko-madžarske odnose, odnosno sudbinu Međimurja.

Jugoslavenski je generalni konzulat u Zürichu izvješćivao 14. kolovoza kako Pavelić hoće pojačati svoj prestiž demonstrirajući samostalnost na diplomatskom polju. Tako je 25. srpnja u Zagrebu, u stankama teniskog susreta između Hrvatske i Italije službeni govornik održao predavanje o Hrvatima u Međimurju, naglašavajući da to područje mora ostati u sastavu NDH. U Zagrebu se govori da je madžarski poslanik zbog toga uložio oštar prosvjed hrvatskomu ministarstvu vanjskih poslova, a obratio se i Nijemcima.²⁷¹

Nu, tadašnji položaj NDH opterećivao je ne samo početak srpske i komunističke pobune, nego i talijanski zahtjev za reokupacijom razvojačenoga pojasa. Hrvatska očito nije bila ni politički, ni diplomatski, a ni vojnički dovoljno jaka, da bi se mogla nositi na svim frontama. Madžarska je diplomacija, pak, stalno strahovala od stvaranja nove Male Antante ili bar svojevrsnoga rumunjsko-hrvatskoga saveza, koji bi ugrozio madžarski posjed u Bačkoj i pretenzije na Banat. U tom se smislu, očito preventivno, iz Budimpešte sumnjičilo i neke njemačke krugove za harangiranje protiv Madžarske. Poslanik Sztójay je 20. kolovoza čak upozorio von Weizsäckera, da bi njemačko pačanje u hrvatsko-madžarske pregovore u Budimpešti izazvalo veliku uznemirenost.²⁷²

Kako bi se Hrvate odagnalo od pomisli da paktiraju protiv Madžarske, iz madžarskih se visokih krugova povremeno isticalo kako je Madžarska ipak voljna prepustiti Međimurje Hrvatskoj. Ne slučajno, takvi glasi nisu išli izravno, nego preko njemačkih mjesta. Tako je Kasche 19. kolovoza javio ministarstvu vanjskih poslova da je general Glaise primio poruku madžarskoga ministra vojske, generala Barthe, prema kojoj Madžarska želi imati sigurna leđa u sasvim izvjesnomu ratu s Rumunjskom, pa bi prepustila Hrvatskoj Međimurje, ako ova

²⁶⁸ Usp. Zapisnik o pregovorima između Uprave hrvatskih državnih željeznica i Uprave madžarskih državnih željeznica, Barcs, 17. srpnja 1941. (NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 145-156.)

²⁶⁹ Milan Blažeković, *Ivan pl. Gaj. Povodom 85. godišnjice života*, Hrvatska revija, god. XXXVIII., sv. 2 (150), München-Barcelona, lipanj 1988., 316.

²⁷⁰ ZNOR, XII/1, dok. 101, s. 263-265.

²⁷¹ Drugi primjer diplomatske samostalnosti, navodi se u istom izvješću, jest naglašavanje hrvatsko-bugarskog prijateljstva, koje je upravljeno protiv Srbije i velikosrpske Jugoslavije. Hrvatsko-bugarski savez bi unutar Trojnog pakta trebao imati ulogu "više manje lojalne opozicije u nekim spornim balkanskim pitanjima". (Usp. HDIIV, I., 81-82.)

²⁷² Usp. B. Krizman, II., 88-90.

osigura slobodan željeznički tranzit od Rijeke do mađarske granice.²⁷³ Vijest nije točna, 20. kolovoza je telefonom Kascheu javio Woermann. Međutim, Kasche ju je kao povoljnu već priopćio Lorkoviću. Ovaj je, pak, i s druge strane čuo za takav stav mađarskoga glavnoga stožera, ali to ni on, ni hrvatska vlada ne precjenjuju.²⁷⁴

O pitanju mađarsko-hrvatskoga razgraničenja, Lorković je s Kascheom opet razgovarao 22. kolovoza. Hrvatski je ministar vjerovao da u utjecajnim mađarskim krugovima postoje raznožnosti gledom na rješenje pitanja Međimurja, pa je izjavio kako će Hrvatska zamrznuti sve političke i gospodarske razgovore sa sjevernim susjedom, te čekati. Kasche se svjesno sustezao dati bilo kakav komentar, a u izvješću Berlinu ocijenio je kako je posve nejasno zbog čega se i kako Hrvati nadaju da bi se njihov položaj mogao popraviti tijekom rata.²⁷⁵ U svakom slučaju, Nijemci se nipošto nisu htjeli umiješati u pregovore, niti na bilo koji način sokoliti hrvatsku stranu. S obzirom na (uostalom ne sasvim točne) vijesti o tome da u utjecajnim mađarskim krugovima postoje znatne razlike, Lorković je krajem kolovoza 1941. poslao naputak hrvatskomu otpravniku poslova da, s obzirom na sadašnje teškoće s Talijanima, "odnos sa Mađarskom uz čuvanje našeg načelnog stanovišta bude snošljiv".²⁷⁶

To nije bilo lako postići. Uz teškoće izazvane talijanskom reokupacijom obalnog pojasa i nejasnim njemačkim nakanama glede Srbije, o čemu je svjedočilo stvaranje Nedićeve vlade, početkom rujna 1941. hrvatski su položaj i dalje teško opterećivale mađarske aspiracije. Jedna od svijetlih točaka bila je odluka Svete Stolice, da Međimurje i dalje ostane pod upravom zagrebačkog nadbiskupa.²⁷⁷ Zapovjednik mađarskoga garnizona u Čakovcu upozorit će na to da hrvatski svećenici u Međimurju zastupaju "pravni kontinuitet Hrvatske", te šire i potpiruju nastojanje NDH za revizijom sadašnjega stanja, tvrdeći kako je ono samo privremeno. Iz činjenice da je Međimurje i dalje ostalo u sastavu zagrebačke nadbiskupije, mađarsko pučanstvo u Međimurju zaključuje o slabosti mađarskih vlasti, te se ne ocjeća sigurno.²⁷⁸

Hrvatski je generalni konzulat u Milanu 28. kolovoza 1941. javljao kako ne samo Talijani, nego i Mađari predstavljaju krupan problem za Hrvatsku, protiv koje stalno harangiraju. Tako je u švicarskome listu *Basler Nachrichten* objavljen članak u kojem se pretjeruje glede unutarnjih nemira i komunističkih sabotaza, te se dodaje kako "sadašnji tok

²⁷³ Isti, II., 88-89. U izvješću od 2. rujna 1941. Glaise je potvrdio da Bartha nije bio upućen u pravo stanje stvari u Međimurju. (ZNOR, XII/1, dok. 132, s. 349.)

²⁷⁴ B. Krizman, II., 89.

²⁷⁵ Isti, II., 90.

²⁷⁶ F. Jelić-Butić, n. dj., 94.

²⁷⁷ ADSS, 8, dok. 139, s. 261-262. Međutim, u pogledu Baranje, stvar je bila nepovoljnija: dakovački je biskup 1. lipnja 1941. dekretom razriješen dužnosti administratora za Baranju, te je ta uloga povjerena pečujskom nadbiskupu. (J. Krišto, I., 73.) O zalaganju zagrebačkog nadbiskupa dr. Stepinca, da Međimurje ostane u sklopu zagrebačke nadbiskupije, te njegovu odbijanju da se na bilo koji način obrati mađarskim okupacijskim vlastima, opširnije je pisao Ivan Damiš. (I. Damiš, *Briga nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca za Međimurje u vrijeme mađarske okupacije (1941.-1945.)*, Međimurje, županijske novine, god. XL/1991., br. 1887., Čakovec, 10. svibnja 1991., str. 8. Prema: Isti, *Iz prošlosti župe Čakovec*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda), Zagreb, 1994., 78-85.

²⁷⁸ *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945* (dalje: SZH), knj. II., dok. 4, s. 15-17. U lipnju 1942. zapovjedništvo Varaždina izvijestit će o velikoj promičbi koja se u Međimurju vodi s ciljem odvajanja pokrajine od zagrebačke nadbiskupije. Dok se u tu svrhu služe manipulacijama i varkama, mađarske vlasti šikaniraju hrvatske svećenike. (SZH, II., dok. 237, s. 469-472.)

dogadaja u Hrvatskoj najbolje opravdava svojevremeno stavljanje Međimurja, koje Hrvatska svojata, pod mađjarsku vojnu upravu".²⁷⁹

General Glaise je 13. rujna javljao kako su Mađžari prije tjedan dana u Berlinu kazali kako se više ne mogu sustezati u pogledu Međimurja. Ona želi uspostaviti željezničku svezu s morem preko njemačkoga i talijanskog područja, te na taj način izbjeći ovisnost o Hrvatskoj. Hrvati su, dodaje Glaise, zabrinuti zbog vijesti o koncentraciji mađžarskih snaga prema Varaždinu, te o njihovoj pohlepi u Srijemu.²⁸⁰ I Kasche je 11. rujna izvijestio kako mu je ministar Lorković priopćio da Mađžari koncentriraju vojne snage u Međimurju. Niz je naznaka o velikomađžarskim planovima, a postoje vijesti kako će Mađžari napasti Hrvatsku između 12. i 15. rujna. Hrvatska se vlada s tim u svezi obratila mađžarskomu poslaniku.²⁸¹

Kotarska oblast za kotare Čakovec i Prelog, sa sjedištem u Varaždinu, izvijestila je 18. listopada 1941. Veliku župu Zagorje u Varaždinu, o političkim prilikama u Međimurju i velikomađžarskoj propagandi. Čak ni oni svećenici, koji su položili prisegu što su je zahtijevale mađžarske okupacijske vlasti, nisu dobili rješenje o rasporedu. Očito se i njih hoće protjerati iz Međimurja, a u Čakovcu se skupljaju potpisi za predstavku kojom se traži uvođenje službe Božje na mađžarskome jeziku.²⁸²

Na novome krugu pregovora, održanom 12. studenoga 1941., hrvatska je strana izjavila kako i dalje stoji na stanovištu izraženom u noti od 10. srpnja, tj. da i dalje drži Međimurje sastavnim dijelom NDH

U pismu hrvatskom poslaniku u Sofiji, Vladimiru Židovcu, ministar Lorković je 19. studenoga ocijenio kako ne samo iz Sofije, nego i s drugih strana stižu vijesti da bi Mađžari, zbog teških napetosti u odnosima s Rumunjskom, htjeli popraviti odnose s Hrvatskom, te bi pregovarali o Međimurju. Židovcu stoga daje naputak, da svoga mađžarskoga kolegu u Sofiji izvijesti kako je dobio povratnu obavijest od svoje vlade, pa je ovlašten opovrgnuti glasinu da su se hrvatsko-mađžarski pregovori izjalovili zbog pitanja željeznice Kotoriba – Ormož. Pregovori su se razbili zbog toga što je "Mađarska tražila, da se prizna njezin suverenitet nad Međimurjem, dok bi Mađari nama dali neka prava na upravi tog područja, što je uvijek stvar nezahvalna i klasičan primjer za međunarodne sporove". Židovec treba u svoje ime izjaviti, da je posljednji (Lorković piše: zadnji, op.) hrvatski prijedlog, onaj iz lipnja, glasio ovako: a) utvrđuje se od ušća Mure u Dravu do ušća Save u Dunav hrvatsko-mađžarska državna granica. Pitanje suvereniteta nad Međimurjem riješit će se u trenutku koji bude povoljan za obje vlade, a do tada to područje prelazi pod hrvatsku upravu; b) Hrvatska pruža Mađžarima (!) tranzit do Jadrana, tzv. peažno pravo; c) Hrvatska je voljna mađžarskoj državi na stanovit broj godina dati u zakup željeznicu Kotoriba – Ormož; d) Hrvatska predlaže da se po okončanju rata izvrši zamjena pučanstva; e) Hrvatska je voljna obvezati se da do konačnog rješenja međimurskog pitanja ne će na tom području držati vojničke garnizone.

Ovaj je hrvatski prijedlog, nastavlja Lorković, polazio od težnje da se odmah uglavi ono što je nesporno, a da se jedino sporno pitanje, pitanje suvereniteta, ostavi za kasnije. Taj je prijedlog "naišao na shvaćanje" i Berlina i Rima. Unatoč tomu, Mađžari su ga odbili s izgovorom da bi Hrvatskoj mogli prepustiti upravu tek onda kad se izmjena pučanstva većim dijelom obavi: "Taj način držanja zaloga u ruci za nas je bio ponizujući, a osim toga hrvatska vlada nije mogla preuzeti na sebe odgovornost da uz seobu Srba, koja je tada bila u punom

²⁷⁹ HDA, MVP NDH, kut. 1., fasc. Tajni spisi. Izvještaj o političkoj situaciji od 28. 8. 1941.

²⁸⁰ ZNOR, XII/1, dok. 150, s. 390-396.

²⁸¹ Usp. B. Krizman, I., 519. Isti, II., 92.

²⁸² HDA, MVP NDH, kut. 4, fasc. Politički odjel.

toku, te je obuhvatila oko 150.000, započne još i sa seobom Mađara, čime bi prehrana i Hrvatske i Mađarske bila teško pogođena, jer se radi o područjima koja su najplodnija. Kako su u zadnje vrijeme Nijemci stali na stanovište, da u toku ovoga rata u podunavskoj Europi radi prehrane europskog pučanstva treba obustaviti svako preseljavanje, to se Mađari na taj argument više ne mogu pozivati.”

Hrvatska vlada, nastavlja Lorković, “ne želi nikakvih neprijateljstava s Mađarima, ona je strpljiva i uviđavna, ali pred svojom javnošću ne može provoditi politiku prijateljske suradnje, dok je Međimurje u mađarskim rukama. Za rješenje takvih pitanja treba odlučnosti. Ako mađarska vlada stoji na stanovištu da Međimurje ima konačno pripasti Hrvatskoj, onda je bolje da to izvrši dana nego sutra, jer život ide svojim tokom, a propuste je često to teže ispraviti, što dalje se sa ispravkom odgađa. Hrvatsko-mađarski spor nastao je samo i jedino radi Međimurja, pa samo rješenjem toga pitanja može biti izbrisan.”

Ministar upućuje poslanika, da prigodom sljedećeg razgovora s bugarskim ministrom vanjskih poslova Bugarske, Popovim, kratko izloži navedene argumente, dodajući kako nema drugih zapreka hrvatsko-madžarskoj suradnji, ali Hrvatska želi jasan položaj, te se ne može zadovoljiti mađarskim obećanjima. Za Židovčevu informaciju Lorković dodaje: na temelju njegovih obavijesti, Hrvatska će uspostaviti nekakav dodir s Mađarima, ali za puka obećanja ne će žrtvovati *prijateljstvo s Rumunjskom* (ist. u izv.), koja danomice postaje sve važnijim čimbenikom: “Uopće mađarska sadašnja unutrašnja i vanjska politika u okviru nove Europe veoma je problematična. Jedno skoro rješenje međimurskog pitanja bilo bi sada naš veliki trijumf, ali prije ili kasnije mi ćemo to područje dobiti tako, da se ni za cijenu Međimurja ne možemo upustiti u stvaranje nekog bloka s Mađarima, jer bi Nijemci na to veoma krivo gledali”²⁸³.

Mađžari nisu htjeli popustiti, a da zauzvrat nešto ne dobiju. Niz lijepih članaka o Hrvatskoj i Ustaškom pokretu, koje ministar Lorković u svojim zapisima registrira u izvješću Ministarstva vanjskih poslova od 19. studenoga 1941.,²⁸⁴ stvorili su klimu bar ograničenog povjerenja. Tako je u Budimpešti 29. studenoga potpisan bilateralni sporazum o plaćevnim odnosima (obračunski sporazum),²⁸⁵ a 3. prosinca i još nekoliko sporazuma, kojima se uređivalo pitanje pograničnog prometa. Riječ je o sporazumima "u predmetu uređenja pograničnog prometa", "u pogledu uređenja prometa na izvjestnim odsjecima rieka Dunava i Drave", "o prielaznom putu preko mađarskoga carinskog područja od Zrinyifalve do varaždinskog dravskog mosta za stanovnike hrvatskih mjesta Šandorovec i Novo Selo", te "u pogledu uporabe vlakova za stanovnike mjesta Gola, Ždala, Repaš i Gotalovo".²⁸⁶ U hrvatskoj zbirci međunarodnih ugovora, uz prvi od četiri sporazuma potpisana u Budimpešti 3. prosinca, stoji opaska, koja je preuzeta "iz sjedničkog zapisnika od 27. studenoga 1941. potpisanog po obim punomoćnicima", a koja u cijelosti glasi: "Prije pregovora o stvari, na prvom skupnom sastanku u Budimpešti dne 12. studenoga 1941., dao je hrvatski

²⁸³ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 122-124., 38. Iz ovoga se pisma čini, da je Židovec javljao o mađarskim kombinacijama za stvaranje bloka protiv Rumunjske, u sklopu kojega bi Budimpešta bila spremna popustiti u pitanju Međimurja. Te su kombinacije na neki način doticale i Bugarsku, jer je s njima, kako se vidi, bio upoznat i ministar Popov. Talijanski je, pak, poslanik Casertano 9. prosinca 1941. preporučio Lorkoviću, da se Hrvatska “ne upušta s Rumunjima”, dodajući da je “Međimurje – zamjena za Banat”. (Isto, 130.) Lorković je rumunjskom poslaniku Buzduganu 20. travnja 1942. pripomenuo kako Talijani nerado gledaju na hrvatsko-rumunjsku suradnju. (Isto, 144.)

²⁸⁴ Isto, 128.

²⁸⁵ NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 419-427.

²⁸⁶ Isto, 429-497., 499-508., 509-516., 517-521.

opunomoćenik (dr. Milorad Stražnicki, op. T. J.) izjavu o pridržaju glede Međumurja i ujedno uručio mađarskom opunomoćeniku pismeni sadržaj te izjave". Slijedi njemački tekst izjave, a potom: "Kako ovo hrvatsko izaslanstvo ima da uredi samo pitanje pograničnog prometa između Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske, ne može nijedan čin ovoga hrvatskog izaslanstva biti na uštrb stanovništvu, na kojem stoji hrvatska vlada glede Međumurja, a koje je u noti hrvatskog Ministarstva vanjskih poslova Pov. Br. 61-41 od 10. srpnja 1941. preko Kr. mađarskog poslanstva u Zagrebu dano na znanje Kraljevskoj mađarskoj vladi u Budimpešti".

Ovim je pridržajem hrvatska vlada na način uobičajen u međunarodnom pravu izrijekom isključila mogućnost da se potpisani sporazumi na bilo koji način protumače kao odricanje od hrvatskog prava na Međimurje, budući da je Hrvatska priznavala postojeću hrvatsko-mađarsku granicu samo od Bácsa nizvodno.²⁸⁷

Budimpešta se na to nije obazirala, napose nakon što je krajem studenoga i početkom prosinca 1941. bilo jasno, da se NDH ne će upuštati u stvaranje proturumunjskoga bloka. Sukladno zaključcima sastanka Ribbentrop-Ciano u Beču, 21. i 22. travnja, mađarska je vlada parlamentu dostavila zakonski nacrt o pripojenju "južnih krajeva". Parlament je 16. prosinca 1941. donio odluku, koja je proglašena zakonom br. XX. od 27. prosinca (*Zakon o pripajanju južnih krajeva*), a time je Mađarska i formalno pripojila dotad okupirana područja Međimurja, Bačke, Baranje i Prekomurja, ne spominjući, doduše, poimence ni jedno od tih područja. Međutim, premijer Bárdossy je tom prigodom izrijekom spomenuo "vjerni narod Međimurja" odnosno "vjeran međimurski narod Zrinjskih", koji se vratio u krilo Mađarske.²⁸⁸

Bilo je jasno, kako su time Mađari i formalno anektirali Međimurje, pa je - osim navještaja rata, što je u postojećim prilikama bilo posve nerazumno, a jedva i moguće - hrvatskoj vladi preostalo jedino to, da početkom siječnja 1942. oštro prosvjeduje Budimpešti. Situacija je bila krajnje napeta. U izvješću zapovjednika čakovečkoga garnizona od 7. siječnja 1942. govori se kako je hrvatsko raspoloženje prema mađarskim vlastima u Međimurju negativno. Stalno se ponavljaju "vijesti koje govore da se može očekivati upad ustaša", a posljednji takav datum bilo je Silvestrovo 1941.²⁸⁹

Lorkovićeve osobne note od 5. siječnja 1942. konstatira kako je mađarski parlament 16. prosinca izglasovao zakon o pripajanju "južnih krajeva". Tim su povodom premijer i ministar vanjskih poslova pozdravili "vjerni narod Međimurja", koji se ponovno vraća u okrilje Mađarske. Iz toga se može zaključiti kako se taj zakon proteže i na područje Međimurja, a poduzete su i pripreme za provedbu spomenutog zakona na tom području. Hrvatska je vlada već 10. srpnja 1941. najoštrije prosvjedovala protiv proglašenja okupacijskih vlasti u Čakovcu o pripajanju Međimurja Mađarskoj. Mađarski je zastupnički dom, na

²⁸⁷ Gaži je 4. prosinca 1941. iz Geneve javljao kako mađarski i talijanski tisak vode stalnu kampanju protiv Hrvatske i ustaša, koji su po njima nesposobna teroristička manjina. Mađari zapravo žele prigrabiti Hrvatsku do Save, a južnije od Save pripalo bi Italiji, pa sada traže nekoga među Hrvatima tko bi to prihvatio. Pavelić je proigrao talijansko, a nije stekao njemačko povjerenje, dok sâm nije u stanju upravljati državom. (HAIIV, 39-42.) Slično je izvješće Gaži poslao i 31. ožujka 1942. (Isto, 45-48.)

²⁸⁸ B. Krizman, I., 483b. Isti, II., 92. Zaboravljajući da Mađarska nije aspirirala samo na Međimurje, N. Kisić-Kolanović površno piše da je "16. prosinca mađarski parlament izglasao zakon o pripajanju 'južnih krajeva' tj. Međimurja". (N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 37.) Ovdje podsjetimo da je 27. odnosno 28. ožujka 1941. Hitler Mađarima velikodušno ponudio proširenje na dijelove Hrvatske. U Privremenim smjernicama od 12. travnja Führer je Mađarskoj dodijelio Međimurje, Baranju i Bačku, dok bi Banat s borskim područjem ostao pod njemačkom vojnom upravom.

²⁸⁹ SZH, II., dok. 4, s. 15-17.

žalost, sada izglasovao zakon, kojim se hrvatsko-madžarska granica hoće utvrditi jednostrano i bez obzira na hrvatski prosvjed odnosno nastojanja da se granica uredi sporazumno. Vlada NDH drži kako se tim jednostranim činom nikako ne može stvoriti pravno stanje. On ne može poslužiti dobrosusjedskim odnosima, niti odgovara duhu nove Europe, tim prije što su i Hrvatska i Mađarska članice Trojnog pakta i povezane paktom protiv Kominterne. Stoga hrvatska vlada odlučno prosvjeduje protiv takvoga tumačenja zakona od 16. prosinca 1941., kojim bi izraz "južni krajevi" pripojeni Mađarskoj obuhvaćao i Međimurje.²⁹⁰

U razgovoru s Kascheom, Lorković je 10. siječnja 1942. raspravljao i o Međimurju, pa je njemački poslanik, po svemu sudeći, obećao u Berlinu provjeriti postoji li kakva pogodba, prema kojoj bi Međimurje bilo ulog u borbi za Banat.²⁹¹ I novi se hrvatski poslanik u Berlinu, dr. Mile Budak, 13. siječnja opetovano potužio njemačkomu državnom tajniku von Weizsäckeru kako su hrvatsko-madžarski odnosi slabi. S obzirom na Ribbentropov posjet Budimpešti izrazio je uvjerenje kako time ne će biti ni dodirnuti, a kamoli okrnjeni hrvatski interesi. Istoga dana predao je državnom tajniku prijepis note, koju je hrvatsko poslanstvo u Budimpešti predalo tamošnjem ministarstvu vanjskih poslova. U toj se noti odlučno prosvjeduje protiv mađarske aneksije područja koja su predmet spora. Primajući prijepis note, von Weizsäcker je oprezno naglasio kako je prima samo kao obavijest, budući da Njemačka ostaje pri svome poznatom stanovištu da je riječ isključivo o hrvatsko-madžarskom pitanju. Budak je prihvatio takvu ogradu i potvrdio da Hrvatska ne će ići dalje od uloženoga prosvjeda, držeći da će se pitanje riješiti, kad se riješe krupniji problemi.²⁹²

Nakon razgovora s mađarskim poslanikom Marossyjem, Lorković 15. siječnja bilježi kako su u mađarskim kinima zabranjene slike Velike Mađarske, i to jedino zbog hrvatskog prosvjeda, dok su svi ostali protesti bez učinka. Poslanik je izjavio kako je mađarskom premijeru Bárdossyju napomenuo da je besmisleno negirati hrvatski značaj Međimurja, što je ovaj dočekao s razumijevanjem. Ipak, Marossy se drži ukočeno zbog hrvatske prosvjedne note koja se, iako joj on ne zna tekst, smatra vrlo oštom. Vlada će poduprijeti "privatnu kompenzaciju" (?). Na Lorkovićevu napomenu, da neki u Hrvatskoj iz mađarskoga držanja u pitanju Međimurja i trgovačkih pregovora, te u pogledu promičbe i pisanja o Mačeku, zaključuju kako je Mađarska protivna opstanku NDH, poslanik se ogradio, dometnuvši kako negativna izvješća o Hrvatskoj u Budimpešti šire tamošnji Talijani.²⁹³

Hrvatsko poslanstvo u Budimpešti javljalo je 14. veljače 1942. o grčevitim pokušajima mađarizacije hrvatskog pučanstva u Međimurju. Budimpešta ulaže znatan novac u propagandu, školstvo i kulturu. Organiziraju se čak predavanja na "međimurskom jeziku".²⁹⁴ Nešto kasnije, hrvatska Kotarska oblast za kotare Čakovec i Prelog, smještena u Varaždinu, izvješćivala je o uznemirenosti pučanstva u Međimurju. Pripovijeda se kako će tamošnji seljaci biti raseljeni po Mađarskoj, a Međimurje kolonizirano mađarskim seljacima. Vlasti oduzimaju zemljište Hrvatima i dijele ga svojim pristašama. Mađarski kotarski podpredsjednik Čakovca ima psa, kojemu je nadjenulo ime "ustaša".²⁹⁵ U dnevnom izvješću Ministarstva vanjskih poslova od 29. travnja 1942., Lorković bilježi: "*Međimurje*: povodom izгона *hrvatskih činovnika* i odluke da se službenici, koji imaju obitelji u Međimurju, moraju vratiti do 31. svibnja, inače će obitelji biti izgnane, a imetak zaplijenjen,

²⁹⁰ B. Krizman, II., 212-213. Usp. F. Jelić-Butić, n. dj., 94.

²⁹¹ Usp. N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 135.

²⁹² B. Krizman, II., 212.

²⁹³ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 136.

²⁹⁴ SZH, II., dok. 33, s. 72-73.

²⁹⁵ SZH, II., dok. 247, s. 489-491.

izdan je nalog poslanstvu u Budimpešti da posreduje da se Hrvati u Međimurju, koje smatramo hrvatskim područjem, ne diraju”.²⁹⁶

Mađarsko pripajanje Međimurja Hrvatska nikad nije priznala. Na službenim zemljovidima i u službenim statistikama Međimurje je i dalje uvrštavano u teritorij NDH, i to kao sastavni dio velike župe Zagorje, sa sjedištem u Varaždinu. Iako je držao kako je mađarsko zaposjedanje samo ulog u kasnijoj velikoj igri oko Baranje, Bačke i Banata, Pavelić se, prema M. Čoviću, nije odricao ni Bačke. Još 1939. Budak je posjetio Suboticu, održao predavanje i sokolio tamošnje Hrvate, nagovještajući im izvjesnost uspostave neovisne Hrvatske. Nakon mađarske okupacije, Pavelić se posebno zanimao za postupke mađarskih vlasti, te je predstavnicima bačkih Hrvata izjavio da će se hrvatske vlasti nastaviti boriti za povijesne i etničke granice. U tu je svrhu dao nalog, da se prikupljaju podaci i dokumenti za buduće pregovore o područjima pod mađarskom okupacijom.²⁹⁷

I na zasjedanju Hrvatskoga državnoga sabora, ministar vanjskih poslova dr. M. Lorković izjavio je kako se Međimurje "smatra sastavnim dielom" neovisne hrvatske države.²⁹⁸ Isto je naglašavano i prigodom svih bilateralnih pregovora o različitim pitanjima. Tako je na početku (13. travnja 1942.), kao i na okončanju (4. listopada 1943.) pregovora, koji će rezultirati sklapanjem Ugovora o pravnoj zaštiti i o pravnoj pomoći u stvarima građanskoga i trgovačkoga prava (Zagreb, 8. listopada 1943.) hrvatsko izaslanstvo ponovilo da se svi bilateralni pregovori s hrvatske strane vode uz pridržaj glede Međimurja, izražen u verbalnoj noti ministarstva vanjskih poslova br. Pr. 461/41 od 4. studenoga 1941., odnosno naveden još u noti br. Pov.61/41 od 10. srpnja 1941. Na to je mađarska strana uzvratila, kako je za nju mjerodavan zakonski članak XX. iz godine 1941. o ponovnom pripojenju oslobođenih južnomadžarskih područja.²⁹⁹

U razdoblju kad su na cijeni bila teritorijalna osvajanja, službena je Budimpešta osjećala potrebu polučiti sličan zgoditak i tako kompenzirati sputavanje mađarskih težnji prema Banatu, bez obzira na to što je zaoštavanje odnosa s Hrvatskom i Mađarskom dugoročno išlo na štetu. U opširnom izvješću od 14. prosinca 1941. general Glaise je izvješćivao i o tome da je prigodom boravka u Budimpešti krajem listopada od mađarskoga ministra rata čuo kako se on ne raduje posebno pripajanju hrvatskih područja, a slično misle i mnogi drugi Mađari. Šef države, međutim, u sadašnjim prilikama hoće biti upamćen kao onaj koji je uvećao državu.³⁰⁰

U dnevnom izvješću Ministarstva vanjskih poslova od 27. travnja 1942. Lorković bilježi kako su Mađari predložili uređenje granice na Dravi od Bárca i na Dunavu. Predkonferencija ministarstava u čiji djelokrug ta pitanja spadaju, određena je za 28. travanj.³⁰¹ Na čelu hrvatskog izaslanstva bit će poslanik Josip Milković, a hrvatska je strana

²⁹⁶ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 147.

²⁹⁷ Opš. M. Čović, n. dj., 262-267.

²⁹⁸ *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942*, Zagreb, 1942., 22. Za razliku od desetak narodnih zastupnika izabranih 1938., koji nisu mogli ući u sastav Hrvatskoga državnog sabora jer su u međuvremenu, Rimskim ugovorima, njihovi kotari pripali Italiji, zastupnik iz Međimurja sudjelovao je u radu Sabora, jer je hrvatska vlada dosljedno razlikovala aneksiju dijela Dalmacije od okupacije Međimurja.

²⁹⁹ NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1943*, 321-338., 339-340., 149-150. Usp. Međunarodni ugovori 1942, 253., 316. Juretić je 10. lipnja 1942. izvijestio Krnjevića kako su Mađari u Međimurju uveli strahovit teror, ali nema ubijanja. Granicu su hermetički zatvorili i nitko ne može u Hrvatsku. U Dardi su postavili spomenik s mađarskim grbom koji uključuje hrvatski, te natpisom: "Ovako je bilo, ovako će biti". (HAIV, 158-159.)

³⁰⁰ ZNOR, XII/1, dok. 279, s. 768.

³⁰¹ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 146.

predložila, da se granica počne određivati od ušća Mure nizvodno, a ne od Bárca. Poslaniku u Bukureštu, bilježi Lorković, javljeno je šifrom da ovi pregovori ništa ne mijenjaju u odnosima s mađžarskom.³⁰² Hrvatsko-mađžarski pregovori o razgraničenju ponovno su započeli razgovorima u Zagrebu, 2. svibnja 1942.³⁰³ U izvješću Poglavniku od 5. svibnja, ministar Lorković javlja da je po Pavelićevu napatku otklonio formulaciju o hrvatsko-mađžarskom razgraničenju, koju je donio mađžarski poslanik iz Budimpešte. Nakon dulje rasprave, na sastanku kojemu su uz Lorkovića i Milkovića bili nazočni poslanik Marossy i vođa mađžarskoga pograničnog povjerenstva Sebesteny, potonji je “napisao jedan nov prijedlog, tobože iz vlastite pobude, ali je pri tome pročitao jednu cedulju, koju mu je pružio Marossy. Taj prijedlog glasi: ‘Die ungarisch-kroatische Grenze von Gyüzüspusta flussaufwärts wird unter grundsätzlicher Zugrundenahme der ehemaligen ungarisch-jugoslawischen Grenze in einem zu vereinbarlichen Zeitpunkt durch die beiderseitigen Kommissionen vorgelegt’”.³⁰⁴ Prema toj formulaciji, nastavlja Lorković, “Međimurje bi načelno imalo pripasti Hrvatskoj, na što je Marossy izričito upozorio Sebestenya, ali ovaj je rekao da je Mađarska to područje već anektirala, pa da njega ova formulacija njega pred njegovom vladom neće kompromitirati. Ostalo je kod toga da ću ja ovu formulaciju predložiti Poglavniku, a on svojoj vladi”.³⁰⁵

Točno četiri mjeseca nakon proglašenja pripajanja “južnih krajeva”, Mađžari su u Čakovcu 16. travnja 1942. svečano obilježili obljetnicu oružanog ulaska u Međimurje. Hrvatsko je pučanstvo, dakako, ostalo krajnje rezervirano. Odnosi dviju država i dalje su bili hladni. Lorković je u izvješću Poglavniku od 12. svibnja zabilježio kako je mađžarsko poslanstvo – poštujući napatku svoje vlade – hrvatskomu Ministarstvu vanjskih poslova vratilo notu u kojoj se spominje da hrvatska vlada Međimurje drži dijelom Hrvatske. U Međimurju se, inače, dodaje Lorković, Mađžari groze Hrvatima protjerivanjem i zapljenom imetka, ako ne zatraže mađžarsko državljanstvo i ako se glave obitelji, mahom državni službenici, u kratkom roku ne vrata u Međimurje. Ministarstvo je uputilo prosvjed zbog takvih postupaka.³⁰⁶

Na hrvatske pritužbe Budimpešta je odgovarala svojim pritužbama. Mađžarsko se poslanstvo sredinom svibnja 1942. tužilo da su u Bedeniku zatvorene prostorije Mađžarske kulturne zajednice, da u Osijeku Strjelasti križevi ometaju mađžarske skaute, da je iz Srijemskih Čakovaca premješten učitelj mađžarskoga, pa u Hrvatskoj sad postoje svega tri škole u kojima se podučava mađžarski jezik. Ove su pritužbe, bilježi Lorković, dostavljene ministarstvima unutarnjih poslova i nastave.³⁰⁷

³⁰² Isto, 147.

³⁰³ NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1943*, 340.

³⁰⁴ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 152. Prijevod njemačkog teksta glasi: “Mađžarsko-hrvatsku granicu uzvodno od Gyüzüspuste u roku koji se dogovori predložit će povjerenstva objiju strana, načelno se oslanjajući na bivšu mađžarsko-jugoslavensku granicu”. Neobično slabo prevodeći ovaj tekst, N. Kisić-Kolanović izvrće njegov smisao, tvrdeći da se prijedlog odnosi na granicu “nizvodno” od Gyüzüspuste, iako u njemu jasno piše “uzvodno” (*flussaufwärts*).

³⁰⁵ Isto, 153.

³⁰⁶ Isto, 156., 162-163.

³⁰⁷ Isto, 164. Poslanik Marossy je 17. srpnja 1942. predao ministru Lorkoviću verbalnu notu, kojom se izvješćuje da je mađžarska vlada povodom hrvatskoih pritužbi naložila istragu, te je ustanovljeno “da su doista pojedini podređeni organi nastupili sa suvišnom strogošću, zbog čega su pozvani na odgovornost te ubuduće do toga neće dolaziti”. Tom je prigodom ministru neslužbeno dometnuo kako ima obavijesti da Strjelasti križevi spremaju posebnu mađžarsku postrojbu u sklopu hrvatske vojske, pa da njihov vođa Kovač oslobađa pripadnike

U proljeće 1942. ponovno se s mađarske strane poteglo pitanje crkvene pripadnosti Međimurja. U izvješću Paveliću od 19. svibnja, Lorković bilježi kako je mađarski predsjednik Kallay 7. travnja, povodom pregovora o razgraničenju, primio poslanika Gaju. Tom mu je prigodom izjavio da Mađarska ne kani pomadžariti Međimurje, ali je potrebno da zagrebački nadbiskup dopusti djelovanje mađarskih franjevaca. U protivnom, Budimpešta će tražiti od Svete Stolice da se Međimurje pripoji kojoj mađarskoj biskupiji. (Stepinac je, dodaje Lorković, prigodom boravka u Rimu dobio obećanje da se u kanonsku pripadnost Međimurja ne će dirati.) Općenito govoreći o Međimurju, Kallay je Gaju rekao da Mađarska to područje drži iz načelnih razloga, te ga ne kani pustiti prije mirovne konferencije, na kojoj će se rješavati teritorijalna pitanja. Kad bi ga sad prepustila Hrvatskoj, načinila bi precedens i za ostala područja, čime bi propala cijela načelno postavljena mađarska politika. Predložio je da Hrvatska ne forsira pitanje Međimurja, jer da će i Hrvati i Mađari nakon rješavanja velikih europskih pitanja naći način za rješavanje međusobnih problema.³⁰⁸

Lorković je ponovno, 28. svibnja, izvijestio Pavelića kako je postignut i parafiran sporazum o hrvatsko-mađarskoj granici izuzev Međimurja. Hrvatsko će izaslanstvo za utvrđene granice oputovati u Budimpeštu oko 20. lipnja, a sporazum ne će biti objavljen. Ministar Lorković i savjetnik mađarskog poslanstva potpisali su 28. svibnja utanačenje dviju vlada o načelima na kojima će se voditi pregovori.³⁰⁹ Dan kasnije, Casertano je po Cianovu nalogu pitao Pavelića, bi li hrvatska vlada dala olakšice za tranzit mađarskih roba prema Rijeci. Italija bi željela da se u pogledu prometa prema Rijeci postigne trojni, hrvatsko-mađarsko-talijanski sporazum. Pavelić je izrazio spremnost za uspostavljanje dobre suradnje s Budimpeštom, napominjući da odnose kviri stajalište prema Međimurju. Unatoč tomu, Hrvatska bi i sada pokazala popustljivost u pogledu tranzita prema Rijeci, ako bi Mađarska uzvratila gospodarskim kompenzacijama, npr. isporukom nekoliko tisuća vagona pšenice godišnje do kraja rata.³¹⁰

Poslanik Marossy je 3. lipnja posjetio ministra Lorkovića. Tom ga je prigodom uvjeravao, da predsjednik Kallay gaji izvanredno prijateljske odnose prema Hrvatima. U bitnome je, izvješćuje Lorković Pavelića, ponovio ono što je Kallay početkom travnja izjavio poslaniku Gaju. Novo je to, da je Kallay pozvao lokalne mađarske vlasti, te im dao najstroži naputak da se u Međimurju ne smije provoditi nikakva protuhrvatska politika. Lorković i Marossy istom su se prigodom dogovorili, da će mjerenja na mađarskom teritoriju i do sredine Drave odnosno Dunava započeti u najskorije vrijeme.³¹¹

Mješovita komisija za utvrđivanje granica između NDH i Mađarske zasjedala je u Budimpešti od 25. lipnja do 11. srpnja 1942. Šef hrvatskog izaslanstva, poslanik Milković, javio je 2. srpnja, kako Mađari na pregovorima inzistiraju da se granica na Dravi i Dunavu povuče sredinom riječnog toka, a hrvatsko državno ili privatno vlasništvo, koje bi ostalo sjevernije od te crte, zaštitilo bi se međunarodnim servitutima. Stoga poslanik traži žurne

te organizacije od obveze služenja u hrvatskoj vojsci. Lorković je odvratio da se – ako takvi slučajevi postoje – može raditi samo o zlouporabi koje mjesne vlasti. (Isto, 211.)

³⁰⁸ Isto, 168.

³⁰⁹ Isto, 179. Kallay je 29. svibnja primio Gaju, te mu priopći da će se Mađari povući s dunavskog otoka Tanja, ako Hrvatska obeća da ga tijekom trajanja pregovora ne će zaposjesti taj otok. Nakon konzultacija s vojskovođom Kvaternikom, ministar Lorković je dao takvo obećanje. (Isto, 181.)

³¹⁰ Isto, 183.

³¹¹ Isto, 185.

upute.³¹² Pozvan na konzultacije, Milković je doputovao u Zagreb. Pavelić ga je primio 6. srpnja u Lorkovićevoj nazočnosti. Nakon Milkovićeve izvješća o pregovorima o razgraničenju na Dravi i Dunavu, Poglavnik mu je dao “upute da, ukoliko bi po nama u toku pregovora bilo prihvaćeno načelo da granica ima teći srednjim tokom Drave i Dunava, mora izričito s mađarske strane biti zajamčeno da to načelo neće dirati u hrvatski suverenitet na području Gole i Ždale. Hrvatski interesi na području sjeverno od srednjeg toka Drave i Dunava imaju se zajamčiti posebnim međunarodnim servitutima”.³¹³

U izvješću Poglavniku br. 41, Lorković 11. srpnja 1942. bilježi kako se hrvatsko izaslanstvo vraća s pregovora održanih u Budimpešti. Pregovori su prekinuti do 20. kolovoza, kako bi se izaslanstvima dala prigoda da prouče pitanje servituta: “U teritorijalnom pogledu, Mađari su pristali da Hrvatskoj pripadnu otoci Šarengradska ada, Hagel i Krčadinska ada, koji leže sjeverno od srednjeg toka Dunava. Prijedlog za odgodu pregovora dala je mađarska delegacija”.³¹⁴

Tim simboličnim ustupcima, Budimpešta je htjela amortizirati hrvatski pritisak za rješavanje pitanja Međimurja. Iako su u povjerljivim razgovorima mađarski diplomati i političari priznavali hrvatsku narodnosnu pripadnost tog područja, predlažući tek da se o njegovoj daljnjoj sudbini odluči na poratnim mirovnim pregovorima, u biti su se ponašali kao oni za koje je pitanje riješeno okupacijom i aneksijom. Bez obzira na to što hrvatska vlada nikad nije priznala tu aneksiju, faktični gubitak Međimurja teško se odrazio na ugled režima i unutarnjopolitička kretanja uopće. Pored toga je i u gospodarskom smislu imao teške posljedice. Izvan nadzora hrvatskih vlasti ostalo je bogato područje, neobično važno za opskrbu zemlje, a zategnuće mađarsko-hrvatskih odnosa dovelo je do izostanka mađarskih isporuka hrane, koje je hrvatska strana već platila.³¹⁵ Time je teški politički gubitak i novi udarac prestižu hrvatske države bio praćen velikim tvarnim štetama.

IV.4. Hrvatska na istočnoj fronti: na tragu grofa Cavoura

Budući da su se Rijeka i Zadar već od ranije nalazili u sastavu Italije, pripajanjem dijela Dalmacije Kraljevini Italiji, NDH je izgubila najvažnije luke i zadržala izlaz na more na onome dijelu obale, koji je bio nepristupačniji i prometno slabije povezan s ostatkom države. To je imalo ne samo negativne političke, nego i teške gospodarske posljedice. Istodobno je Italija stekla područja koja bez čvrste i svakodnevne povezanosti s prirodnim zaleđem nisu mogla samostalno egzistirati, a na tadašnjem stupnju razvoja poljodjelstva, ribarstva i industrije čak ni prehranjivati pučanstvo.

Osim tih teškoća, Rimski su ugovori otvorenima ostavili i niz drugih pitanja: granica na terenu nije bila precizno utvrđena, nije riješen pravni položaj Splita i otoka Korčule, provedba odluke prema kojoj talijanske postrojbe izvan anektiranog područja gube značaj zaposjedajućih, te postaju posadnima, otvarala je niz dvojbi i mogućnosti zloupotreba, a na razvojačenom području (koje se još nazivalo i obalnim pojasom ili drugom zonom) tek je trebalo ustrojiti hrvatske vlasti.

³¹² Isto, 199.

³¹³ Isto, 203.

³¹⁴ Isto, 210.

³¹⁵ Usp. H. Sundhaussen, n. dj., 264. i dr.

Već do kraja svibnja hrvatska je vlada na razvojačenom području uspješno reorganizirala upravni aparat, a usporedno s tim teklo je imenovanje povjerenika Ustaškog pokreta. U sklopu upravne diobe, 10. lipnja 1941. donesena je odluka o ustrojavanju 22 velike župe. S obzirom na pojačanu nazočnost talijanske vojske, granicu s anektiranim područjem i znatan broj pripadnika srpske narodne manjine, posebnu ulogu imat će velike župe Bribir i Sidraga sa sjedištem u Kninu, Cetina sa sjedištem u Omišu i Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku.

U vrijeme pregovora koji su doveli do sklapanja Rimskih ugovora, Hrvatska i Italija su tijekom svibnja postigle sporazum o opskrbi civilnog pučanstva anektiranog dijela Dalmacije hranom, a mješovito je hrvatsko-talijansko povjerenstvo 29. i 30. svibnja raspravljalo o potrebi proučavanja gospodarskog života Dalmacije, izgradnji cesta, istraživanju rudnih i vodenih bogatstava i sl.³¹⁶ Ugovorom o državama nasljednicama Kraljevine Jugoslavije u Dalmaciji od 30. svibnja 1941. uređeno je pitanje nasljeđivanja koncesija rudnih ležišta i industrijskih uređaja u Dalmaciji te druga slična pitanja, pa je predviđeno da besplatno korištenje tih prava u anektiranom dijelu Dalmacije pripada Italiji, a u razvojačenom pojasu Hrvatskoj.³¹⁷

U lipnju i srpnju vođeni su intenzivni pregovori o hrvatsko-talijanskoj gospodarskoj i kulturnoj suradnji. Na njima je posebno inzistirala Kraljevina Italija, koja je htjela iskoristiti svoj povoljan položaj i slabosti tek nastale hrvatske države za što povlašteniji položaj u Hrvatskoj. S druge je strane primarni hrvatski interes bio uređenje položaja Splita i otoka Korčule, te utvrđenje granice na terenu. Istodobno, zbog nedostatka vlastitih oružanih snaga, Hrvatska nije inzistirala na žurnom povlačenju talijanske vojske iz razvojačenog područja.

Pitanje uređenja položaja Splita i otoka Korčule Hrvatska je potegla odmah nakon sklapanja Rimskih ugovora. Pokušaji pregovora vođeni su od svibnja do kolovoza odnosno rujna 1941. Unatoč obećanjima i obvezama preuzetim u Rimu 18. svibnja, Talijani su činili sve, da zadrže vlast u Splitu i na Korčuli, te su odbijali hrvatske zahtjeve.³¹⁸ Odnosi između Rima i Zagreba su se tijekom ljeta zaoštravali, te je izbio niz graničnih incidenata.³¹⁹ Nakon što je krajem kolovoza uglavljeno uvođenje izvanrednih mjera i u razvojačenom pojasu, pregovori o položaju Splita i Korčule zamrli su, a odlučujuću vlast u tim su općinama zadržali Talijani.

U isto su se vrijeme kod istočnoga susjeda Hrvatske, u Srbiji, zbivali krupne politički događaji. S obzirom na činjenicu da se Srbija nalazila pod okupacijom Njemačke, koja je ujedno bila hrvatska saveznica i koja je u Hrvatskoj imala posadne postrojbe, te su se promjene morale odraziti i na politički život u Hrvatskoj. To je pitanje napose aktualnim činilo postojanje znatne srpske manjine u Hrvatskoj.

Od trenutka stvaranja, srpska je komesarska vlada nastojala ponovno prokrčiti put ideji Velike Srbije. Posao, koji je kasnije još zdušniji i u povoljnijim okolnostima nastavio Milan Nedić, započeo je još Aćimovićev kabinet. Njegovo je komesarsko vijeće tijekom

³¹⁶ Neva Scotti, *Pokušaji primjene Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941.*, Zadarska smotra, god. XLII/1993., br. 6, Matica hrvatska, Ogranak u Zadru, Zadar, 1993. 61.

³¹⁷ Isto.

³¹⁸ Opš. isto, 64-82.

³¹⁹ Najpoznatiji je slučaj Obrovca. Svaka je strana držala da Obrovac Rimskim ugovorima pripada njoj. Kad je velika župa Bribir i Sidraga 14. lipnja zatražila predaju Obrovca Hrvatima, Talijani su uzvratili obrazloženjem da je rijeka Zrmanja granica između Italije i Hrvatske, pa Obrovac, kojega se veći dio nalazi na lijevoj obali rijeke i koji je upravljen na Zadar, ima pripadati Italiji. Na pokušaj hrvatskih vlasti da uspostave oružničku postaju u Obrovcu, Talijani su odgovorili razoružavanjem i protjerivanjem oružnika.

lipnja predalo generalu Ludwigu von Schröderu promemoriju, kojom se traži da se srpskomu narodu priznaju njegove "stoljećima stare etnografske granice".³²⁰ Pavelićev je posjet Hitleru početkom lipnja 1941. bar na kratko presjekao ta nastojanja. Ojačan nakon posjeta Hitleru i Ribbentropu, koji se nisu usprotivili ranije spominjanom opisu istočne hrvatske granice, nego su tu stvar prepustili Hrvatskoj,³²¹ Poglavnik je, uz supotpis svih ministara, Zakonskom odredbom od 7. lipnja 1941. odredio hrvatsku granicu prema Srbiji.

Prema toj Zakonskoj odredbi, na temelju hrvatskoga državnog prava i na načelu neprekinutosti hrvatskoga narodnog područja, istočna granica Hrvatske teče od utoka Save u Dunav uzvodno Savinim tokom do ušća Drine u Savu. Od ušća Drine u Savu, granica teče Drinom uzvodno, i to njezinim "najiztočnijim rukavima", tako da svi riječni otoci pripadaju Hrvatskoj do utoka Brusnice u Drinu. Od utoka Brusnice u Drinu, granica teče kopnom i to točno istom crtom koja je postojala do 1908. između Srbije i BiH.³²² U odredbi je posebno naglašeno, da područje Zemuna s okolicom, iako dio NDH, u sporazumu s Trećim Reichom ostaje pod upravom njemačkoga vojnog zapovjednika Srbije. Treći je Reich takvo određenje istočne hrvatske granice priznao notom od 5. srpnja 1941.³²³ Sredinom srpnja, polučen je i sporazum na terenu, pri čemu je uglavljeno, da se uprava na području Zemuna i okolice vrši po hrvatskim propisima, a poglavari su službenici koji su položili službenu prisegu hrvatskoj državi. Redarstvenu službu u Zemunu privremeno će vršiti državno redarstvo, a na ostalome području hrvatsko oružništvo.³²⁴ Iako je takav sporazum izazvao nezadovoljstvo lokalnoga njemačkog pučanstva, pa i utjecajnih krugova njemačkih posadnih postrojbi, on je otvorio vrata Hrvatskoj glede kasnijega efektivnog preuzimanja vlasti nad zemunskim trokutom.

Državni brojidbeni ured NDH objavio je u lipnju 1941. da državno područje NDH obuhvaća 100.265 km², a na njemu prebiva 6,474.331 stanovnika. Od toga je Hrvata 4,868.831, Srba 1,250.000, Nijemaca 170.000, Mađara 69.000 i Slovenaca 37.000. Izvan Hrvatske, u Srbiji i Crnoj Gori živi 280.000 Hrvata, u Baranji, Bačkoj i Banatu još 118.725, u Kranjskoj i Štajerskoj 18.823, dok diljem svijeta, mahom u prekomorskim zemljama, ima još 1,950.000 Hrvata. Sveukupno izvan domovine ima 2,342.548 osoba hrvatskog podrijetla, a u području pod talijanskom vlašću ostalo je oko 100.000 Hrvata.

Nakon Pavelićeva posjeta Hitleru, 21. lipnja objavljena je i *Zakonska odredba o privremenom pravnom položaju njemačke narodne skupine*, koja je dopunjena 30. listopada iste godine.³²⁵ Tim su propisima njemačkoj narodnoj manjini zajamčene posebne povlastice.

Međutim, uređenjem hrvatsko-njemačkih pitanja još nije bilo uređeno pitanje granice prema Crnoj Gori, koja je spadala u talijansku interesnu sferu, i to južnije od mjesta Rudo,

³²⁰ Ph. Cohen, n. dj., 76. Opš. Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, I/II, Sloboda, Beograd, 1979., 48-49.

³²¹ Kad je nakon susreta Pavelić-Hitler hrvatskomu izaslanstvu priopćeno kuda će teći istočna hrvatska granica, "raspoloženje u restoranu zbog golemog uspjeha je bilo toliko poraslo, da smo zajedno s Poglavnikom zapjevali naše nacionalne pjesme, prvi ali i posljednji put za vrijeme NDH." (D. Gudić, nav. čl., 34. Usp. E. Bauer, n. dj., 96-97.) Vrijedno je spomenuti, da su upravo 6. i 7. lipnja iz logora u Kerestincu, navodno nakon plaćene otkupnine, pušteni svi internirani židovski odvjetnici, osim dr. Ive Kuhna. Većina njih je, međutim, uskoro ponovno uhićena. Ne će biti točna tvrdnja da su uhićeni ponovno 22. lipnja 1941. i otpravljeni u Jasenovac (Usp. Z. Komarica, *Kerestinečka kronika. Zapisi vojnika I*, Globus, Zagreb, 1989., Prilozi 2. i 3., s. 254-259.), jer je ustrojavanje jasenovačkog logora započelo tek krajem kolovoza.

³²² *Narodne novine*, br. 47/CV., Zagreb, 8. lipnja 1941. NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 83-84.

³²³ NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 85-87.

³²⁴ A. Vojinović, n. dj., 54-56.

³²⁵ *Narodne novine*, br. 56/CV., Zagreb, 21. lipnja, te dopuna 30. listopada 1941.

slijedom razgranične crte između talijanske i njemačke posade, utvrđene u travnju 1941. Time je pitanje hrvatsko-crnogorske granice opet zapravo bilo pitanjem hrvatsko-talijanskih odnosa. Donekle isto vrijedilo je i za granicu prema Kranjskoj, koja je i formalno 3. svibnja 1941. pripojena Italiji, odlukom Vittorija Emmanuelea III., koja je donesena na Mussolinijev prijedlog i kojom je određeno, da sva slovenska područja čine sastavni dio Kraljevine Italije i predstavljaju Ljubljansku pokrajinu.

Prije objavljivanja zakonske odredbe o hrvatskoj granici prema Srbiji, hrvatska je strana izvijestila Njemačku kako je zaposjela dio razgranične crte, koji je kroz Sandžak dijelio talijansko i njemačko posadno područje. Time je htjela steći povoljniji položaj u predstojećim pregovorima s Italijom o razgraničenju u Sandžaku.³²⁶ Odmah nakon uspostave NDH, hrvatske su vlasti razvijale promičbu radi pripojenja Sandžaka Hrvatskoj, čime bi ujedno bilo riješeno pitanje hrvatsko-crnogorske granice. Hrvatski je tisak, ističući hrvatsko podrijetlo muslimana, u travnju i svibnju u više navrata pisao o sandžačkim kotarima kao području naseljenom isključivo ili pretežno muslimanima. Glavni organizator tih akcija bio je ustaški povjerenik za Bosnu, prof. Hakija Hadžić. Već 3. svibnja 1941. jedna je ustaška bojna krenula iz Sarajeva i za svega dva dana zaposjela Priboj, Pljevlja, Prijepolje i Novu Varoš.³²⁷ Talijani su, dakako, odmah reagirali i uputili svoje snage u Pljevlja i Bijelo Polje. Računajući na upravo postignuti dogovor o razgraničenju u Dalmaciji, koji je za par dana imao biti parafiran u Tržiču, hrvatske su vlasti intenzivirale promičbene akcije. *Hrvatski narod* je 4. svibnja 1941. objavio izjavu reis-ul-uleme Fehima ef. Spahe, kojom ovaj izvješćuje javnost o svom razgovoru s vojskovođom Kvaternikom, održanom 25. travnja. Tom mu je prigodom Kvaternik prenio Pavelićevu želju, da muslimani u NDH budu slobodni, ravnopravni i zadovoljni. Ako se dogodi nešto, što ne odgovara Poglavnikovoj želji, treba izvijestiti mjerodavne vlasti, kako bi se propusti ispraviti.³²⁸ U tom je sklopu peteročlani odbor, koji je predstavljao sandžačke muslimane, 5. svibnja uputio Paveliću i Osmanu Kulenoviću predstavku, kojom se traži priključenje devet sandžačkih kotara neovisnoj Hrvatskoj.³²⁹

Međutim, taj će se plan izjaloviti zbog protivljenja njemačkoga vojnog zapovjednika Srbije odnosno zbog talijanskih prosvjeda, kako je Kasche javio ministarstvu vanjskih poslova brzojavom od 30. svibnja.³³⁰ Ipak, hrvatski je tisak početkom lipnja javljao kako će “preostali dio istočne hrvatske granice u Novom Sandžaku (!) i prema Crnoj Gori biti uskoro određen u sporazumu sa mjerodavnim čimbenicima”.³³¹

Pitanje hrvatsko-crnogorske granice Pavelić je, prema svjedočenju generala Glaisea von Horstenaua, potegao već 18. svibnja u Rimu, prigodom razgovora s Mussolinijem.³³² Tadašnji tajnik Ministarstva vanjskih poslova i osobni tajnik ministra Lorkovića, dr. Milan Blažeković tvrdi kako je Lorković izjavio, da je na Pavelićev upit Mussolini odmahnuo rukom, pokazujući nezainteresiranost u tom pitanju. Lorković je, štoviše, tvrdio kako je

³²⁶ Usp. V. Vrančić, II., 163-164.

³²⁷ F. Jelić-Butić, n. dj., 92.

³²⁸ Vladimir Dedijer-Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja* (dalje: *Genocid nad Muslimanima*), Svjetlost, Sarajevo, 1990., 5. Ne treba nikakva komentara činjenici da su priređivači ovu izjavu, kao i *Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti*, kojom se muslimani u NDH svrstavaju u ravnopravne državljane hrvatske države, uvrstili u poglavlje pod naslovom: “*Koreni genocida nad Muslimanima*”.

³²⁹ F. Jelić-Butić, n. dj., 92b.

³³⁰ Usp. H. Sundhaussen, n. dj., 83.

³³¹ *Ustaša*, br. 2/XI., Zagreb, 13. lipnja 1941.

³³² ZNOR, XII/1, dok. 73, s. 188-189. Odnosi li se na to ona Cianova bilješka, da Pavelić nakon potpisa Rimskih ugovora moli za “stvari od sekundarne važnosti, na koje pristajemo kako bismo ojačali njegov položaj”? (Usp. G. Ciano, *Tagebücher*, 18. V. 1941., 323-324.)

između Mussolinija i Pavelića postignut tajni sporazum (zapisnik), prema kojemu će granica biti povučena istom crtom, kojom je tekla granica između BiH i Crne Gore 1908. Nadalje je Pavelić, prema Blažekoviću, 13. lipnja 1941. uputio Mussoliniju pismo, moleći ga za određenje modaliteta po kojima će biti povučena hrvatska jugoistočna granica. Osim spomenute crte, Pavelić je predložio da dio Sandžaka nastanjen muslimanima, bude pripojen Hrvatskoj. Međutim, kako odgovora na to pismo nije dobio, Pavelić je molbu ponovio krajem lipnja 1941.³³³

Prema Blažekovićevim bilješkama, u Pavelićevu je pismu od 13. lipnja stajalo: "Kako u Crnoj Gori i u Sandžaku Novopazarskom ne postoji organizirana državna vlast, a kako Crna Gora te južni Sandžak podpadaju pod vojnu okupaciju i u političku interesnu sferu fašističkog Imperia, to se obraćam na Vas, Duce, s molbom, da odredite modalitete, pod kojima će jugoistočna granica N. D. H. na spomenutom području biti povučena.

U duhu razgovora, koji sam imao u Rimu s Vašom Ekselencijom, slobodan sam predložiti za područje Crne Gore povijesnu granicu te zemlje i Hercegovine, kakva je postojala do godine 1918. U Sandžaku predlažem liniju, koja nadovezuje na crtu već uglavljenu s njemačkim vojnim zapovjedništvom u Beogradu u duhu odluke Führera, da granicu N. D. H. prema Srbiji ima odrediti Hrvatska Vlada. Razgraničenje, koje predlažem u Novopazarskom Sandžaku odgovara u glavnim linijama etničkim granicama te zemlje..."³³⁴

Iako je u tom pogledu uživala stanovitu potporu važnih njemačkih čimbenika,³³⁵ Hrvatska nije uspjela i formalno pripojiti Sandžak. Naime, Nijemci su nastojali osigurati nadzor nad najkraćim putem prema Grčkoj, te istodobno crpljenje rudnih bogatstava. Pritom su se, dakako, željeli što manje vojnički angažirati. S obzirom na raspoloženje tamošnjega pučanstva, hrvatskim je vlastima brzo pošlo za rukom preuzeti upravljanje u čitavu Sandžaku, neovisno o demarkacijskoj crti.

Glaise je 4. srpnja 1941. izvijestio kako je talijanski poslanik jučer, prigodom predaje vjerodajnica, najavio talijanski zahtjev za teritorijalne ispravke na štetu Hrvatske u južnom dijelu BiH. To je, ocjenjuje njemački general, nastavak jedne bezumne politike koja Talijane tjera na istočnu obala Jadrana i koja će, ne bude li izmijenjena, predstavljati stalnu opasnost za novi europski poredak. Talijane bi stoga trebalo bar opomenuti. Poglavljenik je pogođen tim više što je Mussolini u Rimu, 18. svibnja, pitanje hrvatske granice prema Crnoj Gori popratio gestom koja je odavala potpunu nezainteresiranost. Stoga su Hrvati računali na staru austrougarsku granicu, a sada Talijani zahtijevaju pomicanje granične crte na sjever, tražeći za Crnu Goru čitavo područje južno od drinske pruge Višegrad – Foča, te gatačku, avtovačku i bilečku kotlinu s proširenjem prema zapadu. Ovi bi zahtjevi mogli predstavljati odlučujuću opasnost za Hercegovinu i posljednji komad hrvatsko-dalmatinske obale. Pavelić se kani suprotstaviti i radije se izložiti talijanskom diktatu. S obzirom na to da je njemačko

³³³ V. Vrančić, I., 342.

³³⁴ Riječ je o bilješkama dr. Milana Blažekovića koje su, na piščevu molbu, trebale biti uobličene u poseban članak za *Politički zatvorenik*, mjesečnik Hrvatskoga društva političkih zatvorenika. Na žalost, smrt je bila brža: dr. Blažeković je 22. prosinca 1998. umro ne dovršivši dogovoreni članak. Koristim prigodu zahvaliti se gđi Blaženi Blažeković što mi je omogućila korištenje tih bilješki.

³³⁵ Glaise se u brzopjavu šefu OKW-a 12. lipnja 1941. založio za pripojenje Sandžaka Hrvatskoj, držeći da bi zajednička granica Srbije i Crne Gore poticala stvaranje nove srpske države između Dunava i Jadrana, pa bi za konačni politički poredak na Balkanu bilo puno bolje kad bi Srbija i Crna Gora ostale odvojene. Pripojenje Hrvatskoj priželjkuje većina pučanstva, a to su Muslimani. (ZNOR, XII/1, dok. 90, s. 233-235.) Zanimljivo je, da je Krizman izostavio rečenicu, u kojoj se navodi kako bi sandžački muslimani željeli biti pripojeni Hrvatskoj. (Usp. B. Krizman, II., 50.) Inače, ovdje je prigoda domisliti da Glaise muslimane nije držao Hrvatima, niti je opravdanom smatrao činjenicu da je BiH bila u sastavu hrvatske države.

ministarstvo vanjskih poslova priopćilo ovdašnjemu njemačkom poslaniku da se u bivšemu Novopazarskom Sandžaku demarkacijska crta ima pomaknuti znatno na sjever, ovo bi – gledom na Muslimane koji su tijesno povezani s bosanskim Muslimanima – bio jedan novi i teški udar na hrvatsku državu koja se ionako nalazi u porođajnim mukama.³³⁶

Glaise je 7. srpnja opet javljao kako se Pavelić prije desetak dana Mussoliniju obratio pismom, moleći utvrđenje hrvatsko-crnogorske granice na staroj, austrougarskoj crti. Mussolini je, međutim, ustrajao na korekcijama na štetu Hrvatske. Pavelić je na to odgovorio da takav zahtjev nikad ne će potpisati. On bi s Talijanima htio postići sporazum o zamjeni pučanstva, tako da sandžački muslimani budu zamijenjeni s bosanskim Srbima. Inače, dodaje Glaise, u najskorije vrijeme će u sklopu akcije iseljavanja pučanstva, u Srbiju biti prebačena srpska inteligencija iz Zagreba, Banja Luke i Mostara. Pavelić je pred njim zapovjedio naročito obazrivo postupanje s ovim osobama.³³⁷

Ni nakon pristupa NDH Trojnom paktu, talijanska se imperijalistička presizanja nisu zaustavila. Naprotiv, Italija je, gladna uspjeha, nastavila istom osvajačkom politikom. Vodeći se talijanski krugovi nisu zadovoljavali gospodarskim iscrpljivanjem Hrvatske. Držalo se da takvu nezasiťnu politiku odlučno zagovaraju krugovi, kojima je, kako se prema jednom Perićevu izvješću, izrazio jedan talijanski intelektualac, samo do toga "da se zadovolje nezasiťni želudci Volpia i njegove kapitalističke družine".³³⁸ Širi su krugovi, ponajprije u vojsci i u Fašističkoj stranci, težili za političkim podvrgavanjem odnosno pripajanjem što većega teritorija Italiji. Rijetki su pojedinci na talijanskoj strani shvaćali da je talijanska politika u Hrvatskoj dugoročno pogubna i za samu Italiju, ne samo time što gura Hrvatsku u njemačko naručje, nego i na način da onemogućuje ozbiljnu i iskrenu suradnju dviju zemalja.

Na talijanskoj se strani demarkacijska crta nije doživljavala kao međa talijanskih interesa, nego kao konvencionalni termin, koji su osovinske vojske primijenile u trenutku sloma Jugoslavije, dok se talijanski interes u stvari proteže na čitavu Hrvatsku.³³⁹ Takvo je stajalište počivalo na ranije uglavljenoj podjeli interesnih sfera, do koje je Rim ljubomorno držao. Činjenica da Mussolini nije odgovorio na Pavelićevo pismo u svezi s hrvatsko-crnogorskom granicom (unatoč tomu što je to pitanje u razgovoru dotaknuto i u Veneciji, 15. lipnja, prigodom pristupa NDH Trojnom paktu), zasigurno je morala uznemirivati Zagreb. Talijanska i crnogorska dinastija bile su tijesno povezane, a Vittorio Emanuele, koji je 15. lipnja 1941. posjetio Cetinje i tom prigodom obećao uspostavu neovisne crnogorske države, pokazivao je veliku sklonost prema Crnoj Gori, pa i prema proširenju njezinih granica.³⁴⁰ Moralo se postaviti pitanje, hoće li Italija pod krinkom uspostave neovisne Crne Gore pokušati zakomplicirati situaciju na istočnoj obali Jadrana, te eventualno proširiti svoj posjed. U lipnju je, naime, konačno osmišljen plan proširenja talijanskoga utjecajnog područja zauzimanjem razvojačene i tzv. treće zone. Prema jednom kasnijem elaboratu, Talijani su

³³⁶ ZNOR, XII/1, dok. 73, s. 188-189.

³³⁷ Isto, bilj. 6, s. 189. Usp. ZNOR, XII/1, dok. 132, bilj. 5, s. 348-349.

³³⁸ HDA, Fond Poslanstva NDH u Rimu. Izvješće ministru Lorkoviću od 20. svibnja 1942. Pišući o talijanskoj "gramzljivosti za hrvatskim šumama", Pavelić u svojim uspomenu spominje kako mu je "u jednom razgovoru godine 1942. rekao predsjednik talijanskoga izaslanstva za trgovačke pregovore između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske, najbogatiji Venecijanac, prisni prijatelj grofa Ciana i glavni predstavnik trgovačke politike tadašnje talijanske vlade, Conte Volpi di Misurata: - *Cieli odnošaj između Italije i Hrvatske počiva na pitanju drveta!*" (A. Pavelić, *Doživljaji I*, 2. izd., Naklada Starčević, Zagreb, 1996., 222.)

³³⁹ IDDI, 11, VIII, dok. 684.

³⁴⁰ Usp. G. Ciano, *Tagebücher*, 319., 10. V. 1941.

ocjenjivali: "Sigurnost Jadrana zajamčena je uz dva uvjeta: posjedovanje otoka i osnove suprotne obale, te politička i ekonomska kontrola zaleđa. Nije dosta osigurati čvrstu morsku granicu, potrebno je proširiti zonu utjecaja na čitav prostor Balkana koji gravitira toj granici (...)." ³⁴¹ Visoki talijanski vojni časnici, poput generala Alessandra Lusane, u lipnju i srpnju 1941. šire glas kako će istočnohercegovački kotari biti pripojeni Crnoj Gori, ³⁴² a prigodom predaje vjerodajnica Casertano će 3. srpnja i postaviti takve zahtjeve.

Talijani su, po običaju, strahovali od Njemačke, pa su s velikom ozbiljnošću bilježene glasine o hrvatsko-njemačkom zbližavanju, čak i o tobožnjemu njemačkom solidariziranju s hrvatskim težnjama da se Talijane izbací iz Dalmacije. ³⁴³ Kasnija izjava generala Robottija, da je za Italiju svejedno nalaze li se na istočnoj jadranskoj obali Nijemci ili Rusi, ³⁴⁴ dobro ilustrira talijansko protunjemačko raspoloženje. Stoga je Rim s velikim nezadovoljstvom gledao i na učvršćenje njemačkog položaja na istočnom Sredozemlju. Naime, 20. svibnja 1941. započela je njemačka invazija Krete (*Operacija Merkur*), koja je zauzeta nakon dvanaestodnevnih teških borbi. ³⁴⁵ Nijemci su pomišljali i na nastavak ofenzive, te zauzimanje Cipra, s kojega bi se pripremila invazija na Egipat, Suez, Palestinu i Siriju, što bi - uz pretpostavku uspješnosti - trebalo pridonijeti izolaciji ili čak pridobivanju Turske, zauzimanju važnih bliskoistočnih naftnih izvora i presijecanju opskrbnih putova za SSSR. Nu, sve je otpalo zbog izravnog napada na Sovjetski Savez, koji je započeo 22. lipnja. Međutim, Mussolinijeva taština i talijanski prestiž znatno su trpjeli pod dojmom njemačkih uspjeha. Njemačko-turski ugovor o prijateljstvu i nenapadanju, potpisan na 10 godina u Ankari, 18. lipnja 1941. još jednom je potvrdio snagu Trećega Reicha i ujedno olakšao njemački napadaj na SSSR. Nije samo Berlin bio uvjeren u skori uspjeh tog pothvata. Jednako kao i Britanci, američko je ministarstvo obrane ocjenjivalo da će Njemačka svladati Sovjetski Savez za jedan, a najviše tri mjeseca. Bilo je strahovanja da bi sve moglo okončati za nekoliko tjedana. ³⁴⁶

Napad na SSSR je predstavljao prigodu da NDH izrazi svoju solidarnost i ponudi pomoć Trećem Reichu. Ta je ponuda trebala konačno zaustaviti talijanska presizanja i navesti Berlin da intervenira u Rimu, radi obdržavanja Rimskih ugovora, koje se Talijani nastavili kršiti. Istodobno je ona htjela stvoriti pretpostavke za stvaranje hrvatske vojske i posebno za njezino naoružavanje i opremanje, s obzirom na to da su Talijani, unatoč drugačijim obvezama preuzetima u Rimu, sputavali postrojavanje i naoružavanje hrvatskih oružanih snaga. ³⁴⁷ Istini za volju, i Nijemci su u prvi mah mislili kako će Hrvatska ustrojiti tek manje snage, skoro isključivo redarstvenog tipa, pa se od toga odustalo tek kasnije, uslijed nepovoljnog razvoja prilika. Sâm je Hitler 6. lipnja predložio Paveliću, da Hrvatska ne razvija veće oružane snage. U svakom slučaju, nema dvojbe oko toga, da je tek krajem lipnja

³⁴¹ Usp. N. Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika*, 50-51.

³⁴² V. Vrančić, II., 88.

³⁴³ Usp. NOBD, I., dok. 178, s. 458-460.

³⁴⁴ Usp. V. Kazimirović, n. dj., 99.

³⁴⁵ Na Kretu su se, a dijelom i u Egipat, povukle britanske snage nakon što su Nijemci 24. travnja 1941. zauzeli termopilski prijevoj. Potom su njemački tenkovi 27. travnja ušli u Atenu, te započeli zauzimanje Peloponeza. Do 11. svibnja zauzeti su grčki otoci i proglašena marionetska grčka vlada pod generalom Tsolakogluom.

³⁴⁶ Usp. Robert E. Sherwood, *Ratne tajne Bijele kuće*, I. svezak, Zora, Zagreb, 1952., 397-400. Usp. W. L. Shirer, n. dj., 3, 316. Irving navodi zanimljive pojedinosti o skoro nevjerovatno slaboj njemačkoj obaviještenosti o sovjetskim vojnim potencijalima i pravome stanju u SSSR-u. (Usp. D. Irving, n. dj., I., 261.)

³⁴⁷ S. Kvaternik izrijekom tvrdi kako nije od Njemačke tražio oružje za borbu protiv partizana, koji tada nisu ni postojali, "nego da imamo u rukama snagu protiv agresija Talijana koje su postale očigledne Rimskim paktom i događajima iza njega." (Usp. N. Kisić-Kolanović, n. dj., 317.)

započelo postojavanje hrvatskih oružanih snaga. Prema generalu Dragojlovu, plan za izgradnju djelatne hrvatske vojske izrađen je u ljeto 1941. u suradnji s njemačkim generalom u Zagrebu, a u najvećoj je mjeri ovisio o oružju i tvorivu koje se moglo dobiti samo iz Italije odnosno Njemačke.³⁴⁸

Talijanska javnost nije bila zadovoljna onim što je polučeno ugovorima od 18. svibnja. Uz to što su mnogi, kako bilježi i sâm Ciano, bili svjesni privremenosti takvoga rješenja,³⁴⁹ još veći je broj bio onih, koji su držali da je Italija trebala dobiti više. Maršal Enrico Caviglia je 19. svibnja u svoj dnevnik zabilježio kako je utvrđena vrlo zamršena granična crta, koja Hrvatskoj ostavlja područje uslijed kojega će Hrvati dominirati prilazima Splitu i Šibeniku. Hrvatskoj je ostavljeno područje bogato boksitom, ribarskom industrijom i cementom. Žrtvovan je i Dubrovnik.³⁵⁰ Osim tradicionalnih imperijalističkih prohtjeva, vodeće je talijanske krugove nezadovoljnima činila i spoznaja da teritorijalno osakaćena, ali za život ipak sposobna hrvatska država hrli u naručje Nijemcima. Baš u to je vrijeme, krajem svibnja i početkom lipnja 1941., vrh talijanske politike opet zapljusnuo val protunijemstva. Bjesnilo se zbog spoznaje da Nijemci raspolažu talijanskom šifrom (tj. čitaju tajnu korespondenciju), upleću se u Sloveniju i u Hrvatskoj, ponašaju se naduto i svojevoljno, iako je Italija "zbog njih" žrtvovala svoje carstvo.³⁵¹

Posebno nezadovoljstvo na talijanskoj je strani povećavala činjenica da se područje otkinuto od Hrvatske pokazalo siromašnim i bez naslona na teritorij NDH nesposobno za samostalan život. Guverner Bastianini, koji je po dolasku na guvernersku dužnost dao iz zrakoplova bacati letke, kojima se slavi povratak Dalmacije "starodrevnoj majci", već u ljeto 1941. donio je naloge o popisu i racionalizaciji žita, vune i sl. Mjera se pokazala slabo korisnom, što zbog slabog uroda, što zbog otpora hrvatskoga seljaštva. Početkom 1942. na sjednici SACA-e (*Società Anonima Commercio Adriatico*), tj. Društva za jadransku trgovinu, talijanske ustanove, koja je imala zadaću promicati trgovinu na području pripojenome Italiji, te trgovačku razmjenu s NDH, Bastianini je morao priznati činjenicu, da su zadarska, splitska i kotorska pokrajina u sadašnjem stanju nesposobne osigurati gospodarsko preživljavanje, poglavito prehranu pučanstva.³⁵² To je, dakako, bio samo impuls za nova osvajanja. U govoru pred Fašističkom komorom, održanom 10. lipnja 1941., povodom obljetnice talijanskoga ulaska u rat, Mussolini je nagovijestio preseljavanje pučanstva u svrhu pojačanja talijanskog elementa. U tu su svrhu riječkim područnim vlastima 11. lipnja izdani naputci da potaknu pripadnike talijanske manjine s dalmatinskoga područja, da se vrate u anektiranu Dalmaciju, kako bi se u njoj povećao broj Talijana.³⁵³

Hrvatski je tisak 23. lipnja objavio kako je Pavelić povodom njemačkog napadaja na SSSR izrazio najbolje želje njemačkom oružju i njemačkom savezniku u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Istodobno je nagoviješteno kako će NDH u duhu Trojnoga pakta, te

³⁴⁸ Opš. F. Dragojlov, n. dj., 357-360. Ilustracije radi, vrijedno je napomenuti kako je Bukovac, kotarski predstojnik Ljubuškoga, izvijestio 18. kolovoza 1941. da ustaški logor u Ljubuškom ima svega pet pušaka, dok je u borbe kod Glamoča otišlo 350 ustaša s oko 250 pušaka. (Usp. Mahmud Konjodžić, *Kronika o ljubuškom kraju*, knj. 1., IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1981., 333.) Krajem kolovoza 1941. na popisu ustaškog logora u Metkoviću bilo je 90 ustaša, koji su raspolagali s 50 vojničkih pušaka i 10 revolvera. (Miroslav Ujdurović, *Biokovsko-neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, IHRPD, Split, 1983., 52.)

³⁴⁹ Pavelić je, prema Moškovu, već nakon ljubljanskih razgovora pozvao nekolicinu ustaša povratnika, te na njihovu uznemirenost odgovorio kako će se "to sve poslije rata urediti". (Usp. B. Krizman, II., 56.)

³⁵⁰ Enrico Caviglia, *Diario*, 1952. Prema: N. Scotti, *Rimski ugovori*, n. dj., 82.

³⁵¹ Usp. G. Ciano, *Tagebücher*, 326-333., zapisi od 25., 26., 29., 30. i 31. svibnja, te 1., 2. i 8. lipnja 1941.

³⁵² *Spremnost*, br. 88/II, Zagreb, 31. listopada 1943., s. 2., 8.

³⁵³ NOBD, I., dok. 181, s. 463.

odanosti Trećemu Reichu i Osovini, "najspremnije udovoljiti svojim dužnostima, koje proističu iz ovog događaja".³⁵⁴ Kasche je već 24. lipnja izvijestio Ribbentropa da mu je ministar Lorković predao Pavelićevo pismo Hitleru, koje će biti otpraćeno idućih dana, te ga je zamolio da tekst pisma dostavi i telegrafski. U Pavelićevu pismu, datiranom 23. lipnja, na početku se spominje želja Slavka Kvaternika, kao zapovjednika hrvatske vojske, izražena prije nekoliko dana u Veneciji, da se hrvatske dragovoljačke postrojbe koriste u idućim operacijama, kako bi oživjelo stoljetno njemačko-hrvatsko bratstvo u oružju. Povodom izbivanja rata između Trećeg Reicha i SSSR-a, nastavlja Pavelić, hrvatska se vojska obratila svomu vojskovođi i zamolila ga za sudjelovanje dragovoljačkih postrojbi u tom ratu. U tome se posebno ističe zrakoplovstvo, ali također i mornarica i kopnena vojska. Stoga Pavelić u ime hrvatskog naroda i njegove vojske ponavlja tu molbu.³⁵⁵

Odluku o sudjelovanju u ratu protiv SSSR-a, koja je, uostalom, proizlazila iz obveza nastalih pristupom Trojnomu paktu, ali ju je hrvatska vlada donijela samostalno, ne navješćujući rat SSSR-u (za razliku od, recimo, Italije),³⁵⁶ hrvatsko je državno vodstvo donijelo bez ikakva oklijevanja.

Pavelić, i inače sklon potezanju usporedbi s povijesnim primjerima, na jednoj je večeri podsjetio svoje suradnike na primjer koji je svijetu dao grof Camilo Cavour u Krimskome ratu, šaljući 15.000 talijanskih vojnika u rat, koji se njegove domovine nije neposredno ticao, ali je sudjelovanje u tom ratu bilo ulogom u velikoj igri koja se zvala ujedinjenje Italije.³⁵⁷ U državnome vodstvu zapravo nije bilo protivnika ograničenoga (dragovoljačkog) sudjelovanja hrvatske vojske u pohodu na SSSR uz bok osovinskim snagama.³⁵⁸

Najjezrovitije objašnjenje hrvatskoga položaja i uloge u tom ratu vjerojatno je dao Crljen, pišući: "Nikada se o sudbini pojedinog naroda ili države nije u tolikoj mjeri odlučivalo na jednom stranom i dalekom bojištu, kao što se odlučuje danas o sudbini svih europskih naroda i država u teškim, sudbonosnim bitkama na iztočnom bojištu. Tamo se odlučuje i o sudbini hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske, a hrvatska vojska predstavlja naš uteg na vazi sudbine. O težini tog utega, o snazi i požrtvovnosti hrvatske vojske na iztočnom bojištu, ovisi naša budućnost."³⁵⁹ Crljenovo objašnjenje u biti je razrađivanje Pavelićevih misli u svezi sa slanjem legionara, iz proglašenja o borbi protiv

³⁵⁴ *Hrvatski narod*, br. 129/III., Zagreb, 23. lipnja 1941.

³⁵⁵ B. Krizman, I., 491-492. Ne može se ozbiljno braniti Hillgruberova tvrdnja, da je Hitler otežao s Kvaternikovim posjetom Njemačkoj ne samo radi toga da ne bi uznemirio Mussolinija, nego i radi toga, da se Paveliću "ne da povod za nepovjerenje". (Usp. A. Hillgruber, n. dj., 303.)

³⁵⁶ Samostalnost u donošenju te odluke svojevrstna je "pragmatička sankcija", koja ilustrira državopravnu neovisnost NDH u odnosu na Italiju. Inače, nije naodmet pripomenuti da je general Glaise u lipnju 1942. sugerirao hrvatskomu državnom vrhu da bi "bilo vrijedno razmisliti ne bi li položaj hrvatskih četa na ruskom bojištu bio povoljniji ako bi Hrvatska navijestila rat Rusiji". (Lorkovićevo izvješće Poglavniku br. 26 od 9. lipnja 1942. u: N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 188.) Hrvatska nije prihvatila taj prijedlog.

³⁵⁷ Grof C. Cavour je, temeljem sporazuma sklopljenog 26. siječnja 1855. između Napoleona III i kralja Vittorija Emanuela, odaslao 15.000 vojnika u Krimski rat. Nešto kasnije Cavour se 20. srpnja 1858. tajnim sporazumom s Napoleonom III. dogovorio o oslobađanju Italije "od mora do Alpa" uz pomoć francuskih postrojbi, zauzvrat se obvezujući odstupiti Francuskoj Nizzu i Savoju.

³⁵⁸ Usp. bilj. 345 u gl. II. General Glaise je, pak, u brzopjavi od 25. lipnja izrazio uvjerenje kako Pavelićeva ponuda hrvatskog sudjelovanja u ratu protiv SSSR-a podsjeća na Masarykovu politiku iz doba I. svjetskog rata. (Usp. B. Krizman, II., 70.)

³⁵⁹ Usp. Danijel Crljen, *Naš Poglavnik*, Nakladna knjižara "Velebit", Zagreb, 1943., 188-189.

boljševizma, od 2. srpnja, te iz govora održanoga 7. srpnja 1941., prigodom polaska prvih zrakoplovaca na istočnu frontu.³⁶⁰

Osim stjecanja povoljnije pozicije u okapanjima s Rimom, na hrvatsko je sudjelovanje u ratu na Istoku - o čemu se kasnijih desetljeća počesto površno sudilo iz kasnijih perspektiva - utjecalo i strjelovito napredovanje njemačkih snaga. Povrh toga, treba imati na umu, da se s njemačkim napadajem na SSSR Italija solidarizirala već 22. lipnja, navijestivši rat Moskvi. Odmah su se ponudili Mađari, Franco je telefonom najavio ustrojavanje dragovoljačke legije za "križarski rat", a rumunjske su snage odmah prešle Pruth. Slovačka je Sovjetskom Savezu objavila rat 23. lipnja, a par dana kasnije to su formalno učinili Mađari i Finci. Vichyjevska Francuska je prekinula diplomatske odnose sa SSSR-om, a tisuće Francuza dragovoljno se prijavilo za sudjelovanje u ratu, među njima i 150 najboljih pilota. Dragovoljačke legije počele su se postrojavati i u Danskoj, Norveškoj, Belgiji... Samo je Švicarskoj i Švedskoj Hitler mogao prezrivo predbaciti da su "nacije na odmoru".³⁶¹ Stoga ni u hrvatskoj javnosti nije bilo velika protivljenja sudjelovanju u tom ratu. Pritom su ključnu ulogu odigrala promičbena objašnjenja, snažno izraženi protukomunistički osjećaj, predodžbe o trošnosti SSSR-a, fascinacija njemačkom snagom i uvjerenje da će rat biti kratkotrajan.³⁶²

Potrebu "izobrazbe hrvatskih oružanih snaga putem njemačke vojne organizacije" Vrančić ističe kao jedan od motiva odašiljanja hrvatskih snaga na Istočno bojište.³⁶³ Da je držanje Italije predstavljalo jedan od ključnih razloga brze hrvatske odluke o pridruživanju njemačkim snagama na Istočnoj fronti, potvrđuje Kascheovo izvješće od 24. lipnja. U njemu poslanik izvješćuje ministarstvo da je razgovarao s ministrom Lorkovićem, nakon njegova susreta s poslanikom Casertanom. Casertano je prenio pritužbe vojvode od Spoleta, koji osjeća da ga hrvatska vlada zapostavlja. Pavelić je na to odvratio da ne može pregovarati s designiranim kraljem preko talijanskoga poslanstva, pa predlaže da vojvoda u Zagreb pošalje jednog pobočnika. Lorković je također priopćio da Italija, unatoč Duceovim obećanjima kako će Split doći pod hrvatsku upravu i samo simbolički ostati pod talijanskim vrhovništvom, sad odjednom zahtijeva puni suverenitet nad gradom i dopušta Hrvatima tek raditi u upravi. Pavelić je taj zahtjev otklonio. Istodobno Italija odgađa pregovore o hrvatsko-crnogorskoj granici, pa se Pavelić u tu svrhu obratio Duceu pismom. I inače hrvatsko-talijanski pregovori zapinju. Hrvatska otklanja talijanske zahtjeve za većim isporukama mesa i kukuruza, jer su i domaće potrebe velike. Hrvatska ne može prihvatiti ni talijanski zahtjev da se uvede poseban gospodarski sustav i u hrvatskome i u talijanskom dijelu Dalmacije, čime bi se ukinula carinska granica između njih. Casertano će sutra otputovati u Rim.³⁶⁴

³⁶⁰ Usp. *Poglavnik govori*, 51-52. i 53-54. Usp. *Ustaša*, br. 3/XI, Zagreb, 3. srpnja 1941.

³⁶¹ Ciano je, pak, u svome dnevniku 22. lipnja zabilježio kako je Mussoliniju vrlo stalo do toga da i talijanske snage sudjeluju u pohodu protiv SSSR-a, ali iz Hitlerova pisma proizlazi da bi Nijemci na to nerado gledali. (Usp. G. Ciano, *Tagebücher*, 337.)

³⁶² Novačenje dragovoljaca za Istočnu frontu bilo je više nego uspješno. Tomu su, ističe Rojnica, pridonijeli mnogi razlozi, među kojima su najvažniji bili bijes zbog Rimskih ugovora, opće uvjerenje o skorom završetku rata (možda čak i prije dolaska hrvatskih dragovoljaca), predodžba o potrebi borbe protiv komunizma, kao i djelatnost katoličkih protukomunističkih krugova. (I. Rojnica, n. dj., 103-104.)

³⁶³ V. Vrančić, II., 354. Poslanik Benzon je već 25. lipnja izvijestio kako mu je dan ranije priopćena Hitlerova odluka o izobrazbi mladih Hrvata pri SS-službi. Broj ne bi prelazio stotinu, a bilo bi dobro kad bi se takvih našlo 40-50. Njemačka strana moli diskreciju, jer do sada u njihovu službu nisu primani pripadnici stranih naroda. (Usp. B. Krizman, I., 493b.)

³⁶⁴ B. Krizman, I., 492. Te je zahtjeve hrvatskoj strani Casertano izložio još prije predaje vjerodajnica.

Halder je već 26. lipnja obaviješten o hrvatskoj ponudi. OKW je sa simpatijama gledao na nju, jer je još živjelo sjećanje na hrabrost i odvažnost hrvatskih vojnika u prošlome svjetskom ratu.³⁶⁵ Ribbentrop je 29. lipnja priopćio Kascheu da je Hitler drage volje prihvatio Pavelićevu ponudu, te će to ponoviti i u osobnome pismu. Inače, što se Kvaternikova posjeta tiče, on se još ne može precizirati.³⁶⁶ Hitler je Paveliću odgovorio pismom od 1. srpnja 1941. U njemu se zahvalio na Pavelićevoj ponudi i prihvatio je, te Poglavnika izvijestio kako je dao nalog da se hrvatski dragovoljci naoružaju, pripreme i potom uvrste u pojedine dijelove njemačkih oružanih snaga.³⁶⁷

Iako je težnja za učvršćenjem državne neovisnosti i obrana od talijanskih imperijalističkih presizanja bila glavnim razlogom za slanje hrvatskih vojnika na Istočnu frontu,³⁶⁸ to nije bio jedini razlog. Računalo se i na vanjskopolitičke reperkusije razbijanja SSSR-a. Lorković je 24. lipnja 1941. dostavio poslaniku Periću Pavelićevo pismo Hitleru s popratnim napomenama: "Njemačko-ruski rat smatramo za nas izvanredno povoljnim, jer će s jedne strane time pitanje prehrane Evrope biti potpuno osiguranom, dok s druge strane u susjedstvo Balkana umjesto srbofilske Rusije dolazi Ukrajina. Za sada i za buduće time se naš položaj u svakom pogledu izvanredno pojačava. *Od Hrvatske ne traži se ništa u tome ratu.* Za učvršćenje položaja Hrvatske države potrebno je međutim da sa svoje strane dademo makar i najmanji prilog. Danas je Poglavnik u tom smislu uputio jedno pismo Führeru, koje Ti prilažem u prepisu. S naše strane moglo bi doći u obzir samo sudjelovanje našeg nadobudnog i vrlo ratobornog zrakoplovstva. Dok bi se pješadija pokrenula, rat će vjerojatno biti svršen. Unutarnji položaj povodom rata ostao je posve miran. Komunisti se nigdje ne miču."³⁶⁹

Ujedno se istim korakom, kao što je rečeno, htjela zadobiti osovinska pomoć za izgradnju i naoružavanje vojske. Donekle je taj cilj i postignut.³⁷⁰ S druge strane, hrvatski crnomorski pomorski sklop zapravo je značio zaobilazno izbjegavanje zabrane držanja hrvatske ratne mornarice, makar u posve ograničenoj mjeri.

Ali, tek je trebalo svladati talijanski oprez i uznemirenost zbog toga što je Hrvatska ponudu uputila u prvi mah samo Njemačkoj. Šef talijanske vojne misije, general Oxilia u prvoj polovici srpnja obratio se vojskovođi Kvaterniku prijedlogom talijanskoga vrhovnog zapovjedništva, da Hrvatska ustroji još jednu malu legiju, koju bi Italija naoružala i uputila

³⁶⁵ Peter Gosztony, *Hitlers fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug*, Econ Verlag, Düsseldorf-Wien, 1976, 132.

³⁶⁶ ADAP, D, XIII/1, dok. 46, s. 44.

³⁶⁷ Opš. B. Krizman, I., 493. Isti, II., 70-71. Vojskovođa Kvaternik je tvrdio, da se radilo o njemačkom zahtjevu (B. Krizman, II., 69b., 72b., 73-74.), dok veliku odgovornost, po njegovu sudu, snose i Bošnjaci, koji su se dragovoljno javljali u njemačku vojsku. Hrvati iz BiH, prema Kvaterniku, predstavljali su 90% pripadnika legije. (Usp. S. Kvaternik, n. dj., 193., 319.) Kasche je, međutim, nakon rata izjavio da Njemačka nije tražila hrvatsko sudjelovanje na velikim frontama. (Usp. B. Krizman, II., 69b.) Na istome mjestu Krizman opovrgava tvrdnje D. Kljakića i M. Colića, prema kojima je slanje legije na Istočnu frontu predstavljalo "dug u krvi", odnosno udovoljenje Hitlerovu traženju.

³⁶⁸ Tako i P. Gosztony, n. dj., 131-132. Auktor, međutim, odluku o slanju hrvatskih vojnika krivo pripisuje "pronjemački upravljenoj skupini oko maršala Kvaternika". Naime, vojskovođu Kvaternika, koji je, doduše, nakon posjeta Italiji sredinom veljače 1942. vjerojatno iz taktičkih razloga dao niz prilično neukusno laskavih ocjena Italije, Mussolinija i talijanske politike odnosno vojske, obično se držalo "njemačkim čovjekom". On, dakako, nije htio ni čuti da bi bio išta drugo, nego "hrvatski čovjek."

³⁶⁹ Usp. B. Krizman, I., 492b., Isti, II., 69b. (Ist. T. J.)

³⁷⁰ Kasnije (1942.) Nijemci će isporuke oružja uvjetovati obukom vojnika u Njemačkoj, ističe S. Kvaternik. (Usp. N. Kisić-Kolanović, n. dj., 319.)

na Istočnu frontu u sastavu talijanskih snaga. Tu je želju Rima Oxilia prenio i Nijemcima.³⁷¹ Nijemci su opet odlučili ne pačati se u to, prepuštajući Talijanima i Hrvatima da stvar urede međusobnim pregovorima. Ipak, zauzeli su stanovište da bi se Hrvatskoj, ako se to pokaže potrebnim, moglo izići u susret tako da se hrvatska legija predviđena za nastupanje u sastavu njemačkih snaga, dijelom kombinira s talijanskim korpusom.³⁷²

Glaise je 19. srpnja javljao, da je Paveliću i Oxiliji natuknuo mogućnost da hrvatske snage nastupe između njemačkih i talijanskih. Obojica su pokazali zadovoljstvo. U stvari, Poglavnik i vojskovođa kane što više otežati glede talijanske želje da se u sklopu talijanskih snaga ustroji motorizirana hrvatska dragovoljačka bojna.³⁷³ Time se očito htio demonstrirati naslon na Reich i izbjeći pokušaj talijanskog upletanja u ustrojavanje vojske. Postrojavanje Hrvatske legije službeno je okončano 16. srpnja, te je ona nekoliko dana kasnije otpravljen na obuku u Njemačku. Prvi put je u borbama sudjelovala 13. listopada 1941. istočno od Dnjepra.³⁷⁴ Ipak, tek nakon što je hrvatska vlada pristala uputiti legionare na Istočnu frontu i u sastavu talijanskih snaga, Hrvatska je od Italije dobila 20.000 pušaka i tridesetak školskih zrakoplova. Slično su postupali i Nijemci, ustupivši u drugoj polovici 1941. Hrvatskoj veće količine oružja, streljiva, opreme i stotinjak kamiona.³⁷⁵

U vrijeme dok se raspravljalo o mogućnosti da Hrvati načelno prihvate talijansko inzistiranje da neke hrvatske postrojbe krenu na istočnu frontu u sastavu talijanskih snaga, Casertano je predao vjerodajnice Poglavniku NDH. Istom je prigodom hrvatskomu ministru vanjskih poslova uručio tekst Kraljevske odredbe od 3. svibnja, kojom je Vittore Emmanuele III. odredio granice Ljubljanske pokrajine. U priloženoj popratnoj noti, talijanski je poslanik zamolio Lorkovića da u ime hrvatske vlade taj dekret primi na znanje i o tome ga povratno izvijesti, napominjući da na zemljovidu označena granična crta (koju je talijanska strana jednostrano odredila) ne može trpjeti većih izmjena. Mogući su tek ispravci na mjestima gdje su postavljeni granični stupovi.

Ministar Lorković je 15. srpnja otpravio notu talijanskom poslanstvu, u kojoj potvrđuje primitak talijanske note, ali u pogledu granične crte iznosi tri prigovora. Prvi se odnosi na kotu 865, zapadno od Samobora, drugi na općinu Radatovići, a treći na područje Marindola. U sva tri je slučaju postupljeno na štetu Hrvatske. U prvom je slučaju, ističe se u prvom prigovoru, nesumnjivo riječ o nepreciznosti pri ucrtavanju granice, budući da je riječ o koti, koja nesporno pripada Hrvatskoj. Drugi prigovor, glede općine Radatovići, zahtijeva potanju povijesnu, narodnosnu i gospodarsku raščlambu, koja se u prilogu donosi. Također je nesumnjivo, da ta općina po svim relevantnim kriterijima, također pripada Hrvatskoj. U trećem slučaju također su povrijeđeni hrvatski interesi, jer nije označen prijelaz granične crte na lijevu obalu Kupe kod Ladešića, uslijed čega je područje Marindola, površine 963,5 hektara, s nekih 300 žitelja, ostavljeno izvan Hrvatske.

³⁷¹ ZNOR, XII/1, dok. 77, s. 196-199..

³⁷² B. Krizman, II., 73.

³⁷³ Isti, II., 74-75.

³⁷⁴ Opš. o postrojavanju, obuci, borbenim aktivnostima i sudbini hrvatskih vojnika na istočnoj fronti, v. I. Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*, Nakladni zavod Matice hrvatske-Školska knjiga-Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Zagreb, 1992., te Milan Pojić, *Lako prevozni zdrug Hrvatske legije (Legione Croata Autotransportabile) 1941.-1942.*, ČSP, god. XXXI, br. 1, Zagreb, 1999., 183-203.

³⁷⁵ Usp. Presuda protu S. Kvaterniku i dr. u: N. Kisić-Kolanović, n. dj., 336. Usp. A. Vojinović, *Ante Pavelić*, 153. P. Gosztony, n. dj., 132.

Međutim, talijanska je strana odbila sve hrvatske prigovore.³⁷⁶

Pavelić se početkom srpnja 1941. tužio kako je kod talijanskog poslanika vidio zemljovid, iz kojega je vidljivo da bi Italija htjela dijelove istočne Hercegovine (kotare Trebinje, Bileće, Gacko i Foču) pripojiti Crnoj Gori.³⁷⁷ Prigodom predaje vjerodajnica, Casertano je 3. srpnja 1941. uručio Paveliću Mussolinijev odgovor i na zahtjev glede hrvatsko-crnogorske granice, ponovljen krajem lipnja.³⁷⁸ Mussolinijevu je odgovoru, datiranom 30. lipnja, bio priložen zemljovid, prema kojemu Italija za Crnu Goru zadržava Novopazarski Sandžak, te od Bosne otkida dio Podrinja, prema crti koja ide sjeverozapadno od Čajniča i obale Drine, do Huma i odatle ravno na jug, prolazeći istočno od Gacka. Casertano je raspolagao ovlaštenjem, da potpiše ugovor o granicama u tom smislu.³⁷⁹

Držeći da je sada ipak dovoljno jak, za razliku od travnja i početka svibnja, Pavelić je takav talijanski prijedlog odbio, brzojavivši 4. srpnja u tom smislu u Rim. Kashe je 6. srpnja izvijestio Berlin kako Pavelić otklanja ugovorno priznanje takve crte. Radije će se suočiti s talijanskim diktatom. Njemački poslanik u izvješću domeće kako kruže glasovi, da Italija želi iskoristiti njemačku zabavljenost na Istoku, radi ostvarenja svojih dugoročnih planova u Hrvatskoj.³⁸⁰ Ciano bilježi u dnevnik kako je, upravo u trenutcima Mussolinijeva ogorčenja zbog skoro potpunoga gubitka kolonijalnog carstva (što nikad ne će oprostiti Englezima, te će učiniti sve, bez obzira na žrtve, da ponovno uspostavi carstvo), prispio Pavelićev odgovor. On je, tvrdi Ciano, suglasan s granicom od 1914. S tim u svezi će se Ciano obratiti grofu Mazzoliniju, kako bi se po određivanju granica mogla održati konstituirajuća skupština novoga kraljevstva, kojim će kao regent upravljati sâm Mazzolini.³⁸¹

Kao što je spomenuto, Glaise je već 4. srpnja javljao kako Hrvatska zapravo računa na staru austrougarsko-crnogorsku granicu, ali se Talijani tome protive. Pavelić je odlučio pružiti otpor, kako bi naveo Talijane na diktat. Njemački je otpravnik poslova Heribert von Troll-Obergfell 10. srpnja javljao Berlinu kako su Pavelić i general Glaise dotakli u razgovoru i pitanje hrvatsko-crnogorske granice. Poglavnik je prije 12 dana ponovno zamolio Ducea, da granična crta bude povučena, i da se podudara s nekadašnjom austrougarskom granicom. Mussolini je odbio molbu i zatražio dio gornjega Podrinja, ali je Pavelić taj zahtjev otklonio. Sad se Duce zadovoljava starom graničnom crtom, ali zauzvrat traži čitav Sandžak za Crnu Goru.³⁸²

Tijek pregovora nije sasvim moguće rekonstruirati, ali se čini da je na tom temelju postignut sporazum.

³⁷⁶ NDH, MVP, *Međunarodni ugovori 1941*, 115-122. Opš. V. Vrančić, I., 339-341. Talijani nisu uvažili ni prigovor glede općine Radatovići, te su u studenome 1941. zauzeli konačno stanovište, da ta općina ima pripasti Ljubljanskoj pokrajini, odnosno Kraljevini Italiji.

³⁷⁷ ZNOR, XII/1, dok. 72, s. 185-187.

³⁷⁸ Glaiseovo izvješće od 4. srpnja 1941., ZNOR, XII/1, dok. 73, s. 188-189.

³⁷⁹ Mussolinijevo je pismo sastavio Ciano. U svome dnevniku on 29. lipnja bilježi kako žurno treba riješiti pitanje albanske i crnogorske granice, jer će se u protivnom pojavljivati incidenti, "prije svega s Hrvatima, kod kojih, kao kod svih mladih država, jača imperijalizam. Pavelić sad hoće Novopazarski Sandžak. Apsurdan i nepravedan zahtjev. Pripravljam pismo s Duceovim potpisom, kako bismo odbili taj zahtjev. U Palači Venecija održan razgovor s Mazzolinijem i Pietromarchijem: određene su najvažnije stvari glede povlačenja granica, te je odlučeno da granice treba učvrstiti jednostranom odlukom, ako se želi da nam Hrvati i Bugari padnu u naručje. Kod Mussolinija dugotrajan protunjemački ispad..." (G. Ciano, *Tagebücher*, 339-340.)

³⁸⁰ B. Krizman, II., 149. V. Vrančić, I., 342-343.

³⁸¹ G. Ciano, *Tagebücher*, 5. VII. 1941., 341.

³⁸² B. Krizman, II., 149.

U već spomenutim nedatiranim bilješkama dr. Milana Blažekovića nalazi se kraći povijesno-zemljopisni prikaz, te podatci o narodnosnom sastavu Sandžaka, koje je napisao dr. Nikola Peršić, zemljovid područja na koji je NDH reflektirala, a čija je istočna granica išla istočnom granicom bivšega novopazarskog, titunskog i beranskoga kotara, te rukom pisana sljedeća Lorkovićeva pitanja i Blažekovićeви odgovori, koji su predstavljali koncept za potanji elaborat, na temelju kojeg je hrvatska strana kanila braniti svoje zahtjeve glede Sandžaka:

"- Da li je naša granica prema Crnoj Gori ista kao i do 1918. godine?

- Jest.

- Sandžak?

- Tretirano u Rimu 18. V., postoje tajni akti o tome.

- Značaj Poglavnikovog pisma od 13. lipnja 1941. Duceu, u kojem spominje Führerovu odluku o istočnoj granici (dio pisma prileži).

- Odgovor na brzojav, kopije nemam jer je pročitana. Prvi puta u Ljubljani (došli Talijani). U Veneciji se o tome govorilo, došao negativan odgovor."

Uz to je, na istom listu, prepisan dopis br. 978 koji je iz Glavnog stožera Vojskovođe 19. lipnja 1941. upravljen Ministarstvu vanjskih poslova:

"15. lipnja ove godine Vojskovođa primio je brzojav iz Sjenice od 14. ovog mjeseca sljedećeg sadržaja:

"U varoši Sjenica u Sandžaku kao i u cijelom kotaru sjeničkom samo građani muslimani Hrvati kojih ima preko 80 posto uspostavili su hrvatsku vlast i izvjesili su svi hrvatske zastave i slike Poglavnika. Oružništvo je također u rukama građana.

Molimo u ime celog građanstva da se odmah pošalje hrvatska vojska i jedan hrvatski oružnički oficir da preuzme simboličnu vlast.

Za dom spremni!"

Uz potpise više građana, dometnuto je kako je njemački general u Zagrebu umoljen izvijestiti mjerodavne njemačke vlasti, a uz predstavku i izaslanstvo Poglavniku, upućene su i predstavke Hitleru i Mussoliniju.³⁸³

Ipak, 15. srpnja 1941. hrvatske su oružničke postaje dobile nalog da se povuku na staru bosansku granicu iz 1914.³⁸⁴ To znači, da su Talijani odustali od zahtjeva za pomicanjem granice na štetu NDH, ali su - koristeći se graničnim pitanjima kao sredstvom pritiska na Zagreb - uspjeli polučiti povoljan gospodarski sporazum u pogledu Dalmacije.³⁸⁵ Dakako, ni hrvatskoj strani nije pošlo za rukom pripojiti Sandžak, iako Zagreb u tom pogledu još nije definitivno odustao.³⁸⁶

Ribbentrop je tek 14. srpnja 1941. javio poslanstvu u Zagrebu da će Slavka Kvaternika 21. srpnja pozdraviti u Glavnome stanu. Iduća tri dana predviđen je obilazak fronte. Ministar moli Kvaternika da pratnju ograniči na jednoga ili dva gospodina. Već sutradan je Ribbentrop obaviješten kako se Kvaternik raduje susretu. Sa sobom će povesti

³⁸³ Bilješke dr. Milana Blažekovića, usp. bilj. 334.

³⁸⁴ Usp. F. Jelić-Butić, n. dj., 92.

³⁸⁵ Usp. H. Sundhaussen, n. dj., 83-84.

³⁸⁶ Međutim, Talijani su se svakome takvom nastojanju žestoko oduprli, prisilivši sredinom ožujka 1942. hrvatsku vladu, da tajnim naptukom naloži zabranu pisanja o Sandžaku, pa čak i spominjanja muslimanskih izbjeglica iz tog područja! (F. Jelić-Butić, n. dj., 92.)

dopukovnike Ivana Babića i Franju Filipka, a u Berlinu bi im se pridružio hrvatski vojni izaslanik, admiral Đuro Jakčin.³⁸⁷

Vojskovođu Kvaternika je 21. srpnja, u nazočnosti ministra Ribbentropa, načelnika Glavnoga stožera feldmaršala Keitela i poslanika Hewela, primio A. Hitler. Sačuvana je (i objavljena) Hewelova zabilješka o tom razgovoru.³⁸⁸ Uz napomene o ustrojstvu Glavnoga stana, Hitler se, u svome uobičajenom monologu, posvetio izlaganju o ratu sa SSSR-om. U četiri tjedna njemačke su snage zauzele 470.000 četvornih kilometara, pokazujući izvrsne vojničke kvalitete. Napoleonova sudbina čeka Staljina, a ne njega. Sama je borba odvrtna. Rusi su životinje, a ne vojnici (*Die Russen seien keine Soldaten, sondern Bestien*). Oni nemaju vojničkoga shvaćanja časti. Njihove su armije uništene itd.

Nakon duljeg monologa, Hitler se zaustavio i pitao Kvaternika o hrvatskim unutarnjim teškoćama. Ovaj je potvrdio vijest o komunističkim nemirima i izrazio uvjerenje kako će hrvatska vlada tomu brzo stati na kraj. Beograd je u Zagreb doselio 110.000 ljudi: Srba, Židova i drugih "nepouzdana rase", koji su notorni izazivači nemira. Hrvatska vlada, međutim, ima dovoljno tvrdi šaku. Hitler je uzvatio kako se njemu predbacuju okrutnosti, što nije istina. Ima situacija u kojima se mora postupiti energično, kako bi se spriječilo veće krvoproliće. Pritom je podsjetio na svoje odluke iz 1934.³⁸⁹ Potežući primjere u kojima je stara Njemačka, po njegovu sudu, počinila pogreške, Hitler je upozorio da "asocijalne elemente" nije moguće dovesti u red, nego ih treba uništiti. U pogledu njih, država ima pravo primijeniti oštre mjere, te ih poslati u koncentracijske logore, iz kojih nikad ne smiju izići.

Kvaternik je na to odvratio da se hrvatska vlada od prvoga trenutka ponaša na taj način. Da to nije učinila, sada bi, prigodom nemira od 21. i 22. srpnja (!) imala tešku situaciju. Većina je nepouzdanih elemenata već iza brave. Ako želi biti predstražom Europe na Balkanu, Hrvatska mora biti tvrda. Popustljivost je, dometnuo je na to Hitler, najveća okrutnost.

Potom je Hitler postavio pitanje o mladim hrvatskim oružanim snagama. Vojskovođa mu je odgovorio da se one dobro razvijaju, zahvaljujući njemačkoj pomoći, pa ima razloga za zadovoljstvo. Nedavno je skupa s generalom Glaiseom u Varaždinu gledao smotru dragovoljaca za Istočnu frontu, pa mu je već pri prvome pogledu palo u oči kako su ti mladići prožeti novim duhom. U Hrvatskoj nema staleža, koji ne bi bio prožet privrženošću Hitleru. Trebalo je vidjeti 500 Bošnjaka, koji su tamo bili u civilu, kako oduševljeno kliču na njegovo spominjanje Führerova imena. Bošnjaci su, bez obzira na to jesu li muslimani ili katolici, složni kao jedan. Oni sigurno nisu Slaveni.

Hitler je odvratio kako te ljude dobre poznaje iz mladosti i iz povijesti. On drži kako su Hrvati pravi vojnički narod, te je uvjeren da će se oni u Njemačkoj dobro osjećati.

Postoji jedna teškoća, odmah je dometnuo vojskovođa, a ona se sastoji u tome što i Talijani zahtijevaju organizaciju jedne dragovoljačke legije.³⁹⁰ Kvaternik je uvjeren kako takva legija uopće ne bi došla tamo gdje treba doći, već bi se još prije razbježala. Talijani su

³⁸⁷ B. Krizman, I., 493-494.

³⁸⁸ ADAP, D, XIII/2, Anh. III, s. 835-838. Usp. Andreas Hillgruber, n. dj., 303-311. Hewelova bilješka, kojoj nedostaje 12. stranica, inače krivo datira razgovor, navodeći 22. srpnja kao nadnevak njegova održavanja. Tu je bilješku u opširnim izvancima i uglavnom korektno prenio i Krizman (B. Krizman, I., 494-498.)

³⁸⁹ Pritom je mislio na "noć dugih noževa" i obračun s Röhmom i njegovim pristašama u noći od 30. lipnja na 1. srpanj 1934.

³⁹⁰ Ovdje, napominje Hillgruber, Kvaternik "oprezno pokušava navesti Hitlera protiv Talijana (*Hitler gegen die Italiener auszuspielen*)".

ga zamolili da pošalje bar jednu bojnu, koju bi oni motorizirali, ali hrvatska vlada drži kako dragovoljci pripadaju Osovini, te da Njemačka vodi rat protiv boljševizma.

I Hitler izražava mišljenje da s obzirom na uvjete ratovanja i složenost opskrbnih teškoća, samo jedan može voditi tu borbu. Međutim, Hrvati moraju imati na umu da Njemačka nikad nije ljubomorna (na Italiju). Oni se mogu ponašati kako žele, jer Njemačka na tom području nema političkih interesa. Ima, dakako, gospodarskih interesa, pa je on uvjeren kako će dva naroda brže srastati, što manje političkih interesa budu imali. Jugoslaveni su bili poludjeli. Nisu imali boljega gospodarskog partnera od Njemačke - što će i Hrvati uskoro spoznati - a ipak su išli u sukob s Njemačkom. Kvaternik je takve korake objašnjavao srpskim bizantinizmom i utjecajem britanskih obavještajnih službi. Nevolja je u tome što taj bizantinski blok seže od Jadrana do Dunava, pa vojskovođa priželjkuje da Njemačka nikad ne povuče svoje snage iz Srbije.³⁹¹

Hitler je dometnuo kako je Njemačka zainteresirana za Dunav. Poznato je da su Englezi planirali opsežne diverzije.³⁹² On se raduje zbog rađanja hrvatske države, što nije bila laka zadaća, jer je Njemačka bila vezana na sve strane. Snažno ju je mongolstvo pritiskalo. Danas je, naime, poznato da su Rusi rasno Mongoli u 70 do 80% slučajeva, što se prije nije znalo. Krivo je suditi Ruse po ruskom seljaku, jer je njih boljševizam istrijebio. To je zločinački sustav. U njemu se Židovi dobro snalaze, pa im se sada krvavo osvećuju ne samo Litvanci, nego i Estonci i Letonci. Da je Židovima dopuštena sloboda koju su uživali u sovjetskom raji, ostvarili bi svoje najluđe planove. On nikad nije vjerovao u savez s Rusijom, iako je, slijedeći zakon nužde, pokušao s njima živjeti, ali su oni dogovor prekršili. U nastavku razgovora Hitler je nastavljaio svoje napadaje na Židove, ističući kako ih treba iseliti iz Europe, bilo na Madagaskar, bilo u Sibir. Posljednja na red dolazi Mađarska, koja će se na koncu morati pokoriti željeznoj volji Europe. Uz još par manje važnih napomena, Hitler je ovim okončao razgovor.³⁹³

Sutradan, 22. srpnja, Kvaternika je primio maršal Göring, a zatim je obišao frontu kod Kijeva. U Zagreb se vratio 24. srpnja, dajući nekoliko pronjemačkih i protuboljševičkih izjava tisku.

Malo potom, Hrvatska je popustila talijanskim zahtjevima i dopustila postrojavanje legije dragovoljaca pod talijanskim zapovjedništvom. Tek nakon toga se, kao što je spomenuto, mogla očekivati ozbiljnija njemačka, a donekle i talijanska vojna pomoć i opskrba.

IV.5. Hrvati u fronti protiv Nezavisne Države Hrvatske

Kad se govori o Hrvatima koji su se na različite načine suprotstavili uspostavi NDH, onda se uglavnom ne misli na prilično malu skupinu jugoslavenskih unitarista i integralista, budući da ta skupina nije predstavljala nikoga, niti je u narodu uživala kakav spomena

³⁹¹ Ovdje Hillgruber stavlja napomenu koja dobro ilustrira njegovu "upućenost". Kaže, naime, kako je Hrvatska prisvojila područja koja su daleko izvan njezine narodnosne granice, stvorivši tako "veliku Hrvatsku" s granicom na Drini, te obuhvativši čak (sic!) i Slavoniju (tj. do pred vrata Beograda), pa su ustaše strepile pred trenutkom kad će Srbija steći makar ograničeni suverenitet.

³⁹² Misli se vjerojatno na miniranje Željeznih vrata, otkriveno 5. travnja 1940.

³⁹³ U svome poratnom prikazu razgovora, Kvaternik ga je ocijenio konvencionalnim. Tvrdio je kako je on uglavnom šutio, dok je Hitler bjesnio protiv Židova, Crkve, kapitalizma i sl. (Usp. B. Krizman, I., 498b.)

vrijedan osobni, stranački ili politički ugled. Nasuprot njima, izuzetno snažna skupina koja je dijelom aktivno, a još više pasivno pokazivala svoje nezadovoljstvo uspostavom NDH, politički je, pa čak i organizacijski pripadala središnjem dijelu i lijevom krilu Hrvatske seljačke stranke. Ta je stranka u biti bila općenarodni pokret, kojemu je već zbog masovnosti nedostajala čvrsta organizacijska povezanost. Pristaše je u razdoblju uoči rata objedinjavao otpor prema Beogradu, dok su se pogledi na budućnost znatno razlikovali. Stoga je diferencijacija unutar HSS počela još sredinom tridesetih godina, a proglašenje hrvatske države predstavljalo je odlučujući trenutak, u kojem su razlike punom snagom izbile na vidjelo.

Nakon državnog udara u Beogradu, pred hrvatsko je političko vodstvo objektivno bila postavljena sljedeća alternativa: proglašenje neovisne Hrvatske naslonjene na sile Osovine, ili njemačko-talijansko-madžarska okupacija. Krivo procjenjujući da postoji i treća mogućnost i da će ona, na neki (posve nejasan) način, dovesti do izbjegavanja rata, legitimni predstavnik hrvatskog naroda, dr. Maček, odbio je proglasiti državu, te se odlučio za politiku čekanja. Nasuprot tomu, ističe Ivičević, "umjesto okupacije Hrvatske i njezine podjele između Njemačke i Italije (takva je sudbina bila zadesila susjednu Sloveniju) ustaška je politička opcija suradnje sa silama Osovine ponudila i proglasila hrvatsku državu – državu okrnjena suvereniteta, no ipak državu (pa i razmjerno veliku državu, i to u granicama što su u taj mah bile i hrvatske etničke granice, uzme li se u obzir da su se bosansko-hercegovački muslimani narodnosno tada bili priklonili Hrvatima".³⁹⁴

Odlučan korak nacionalističkoga (ustaškog) vodstva, koji je *rebus sic stantibus* doveo do ostvarenja cilja, za koji su se borili brojni hrvatski naraštaji, pa je njemu težila i većina članova i pristaša HSS-a, doveo je u pitanje vjerodostojnost i prvenstvo vodstva HSS-a. I danas se može prihvatiti nekadašnja Jarebova raščlamba raslojavanja HSS-a, koju vrijedi opširnije navesti: "HSS je baš radi svoje jednosmjerne politike, koja je išla u raskorak s iščekivanjima hrvatskog naroda, u travnju 1941., prestala reagirati i djelovati kao jedinstvena stranka. Jedan dio HSS počeo je tada suradjivati s Ustaškim pokretom na izgradnji NDH. Drugi dio HSS, koji je ostao u domovini, a nije suradjivao s ustašama, podijelio se je na dvoje. Jedni su prihvatili ideju samostalne hrvatske države (Ljudevit Tomašić, Ivanko Farolfi i njihovi suradnici) i nastojali sačuvati NDH i prevesti je na stranu velikih zapadnih sila. Drugi su je htjeli pridružiti Titovom partizanskom pokretu i nastaviti s federalizmom u njegovu krilu (Košutić i njegovi suradnici). Emigrantska ekipa HSS također nije bila jedinstvena, nego se je pocijepala na dvoje. Jedna skupina, zapravo samo dvojica (Krnjević i Jukić), odbila je suradnju s Titom, radi njegovog komunizma, i lomila se u alternativni federalna Jugoslavija - samostalna Hrvatska. Druga, u biti identična s Košutićevom skupinom u domovini, odlučila se je na suradnju s Titom (Šubašić, Šutej, Bićanić, Martinović). Dakle, HSS se je tokom rata raspala u četiri frakcije: (1) frakcija, koja suradjuje s ustašama (Tortić, Hefer, Kuveždić, Berković i ostali); (2) frakcija, koja suradjuje s Titom (Košutić, Šutej, Šubašić i ostali); (3) frakcija, koja se bori za očuvanje samostalne hrvatske države na strani zapadnih demokratskih velevlasti (Tomašić, Farolfi i ostali) i (4) frakcija, koja nastavlja s predratnom politikom Banovine Hrvatske u suradnji s kraljevskom vladom i poslije sloma te

³⁹⁴ Jozo Ivičević, *Puč Lorković-Vokić i politika ratne HSS. O pedesetoj obljetnici pogibije pučista*. Podlistak, (6), Vjesnik, Zagreb, 26. travnja 1995.

politike u kolovozu 1943., lomi se u alternativni federalne Jugoslavije ili samostalne Hrvatske (Krnjević)."³⁹⁵

Ova podjela vrijedi za kasnije razdoblje, dok u samome početku, pa čak i u prvoj polovici 1942. valja razlikovati tri struje. Prva, tzv. desno krilo HSS-a sa svojim brojnim pristašama, ali bez ijednoga iz prve stranačke garniture, pruža punu potporu uspostavi i učvršćenju NDH, a dijelom i formalno pristupa Ustaškom pokretu. Drugu skupinu čini domovinsko vodstvo, koje okuplja tzv. središnji dio stranke. Ta struja otklanja ustaštvo i ostaje na pozicijama jugoslavenskih federalista. Ona zapravo ne djeluje, nego se drži "politike čekanja", ali joj posebnu težinu daje činjenica da joj pripadaju Maček i većina istaknutih stranačkih prvaka iz predratnog razdoblja, uključujući Košutića, te ministre Andresa, Torbara i Smoljana. Od te struje postupno će se odvajati lijeva, koja će sve više simpatizirati s Titovim partizanskim pokretom. Treću skupinu čine istaknuti mačekovci u izbjegličkoj vladi i oko nje (Krnjević, Šutej, Šubašić, Jukić, Martinović i Bićanić). O svakoj od ovih struja i skupina valja kazati koju riječ.

a) *Desno krilo HSS-a*. Nema sumnje da je većina pristaša HSS-a s radošću dočekala proglašenje hrvatske države. Mnoge su mjesne organizacije, a posebno postrojbe Zaštite, i djelatno sudjelovale u preuzimanju vlasti i očuvanju reda i mira u prvim danima.³⁹⁶ Stoga nije bilo nikakva razloga da zaštitari ne postanu u biti prvom oružanom formacijom, a upravno-sudski aparat bivše Banovine Hrvatske okosnicom upravnog aparata nove države. Iako je već nakon desetak dana, 22. travnja izdana zapovijed, kojom se svi službenici stavljaju na raspolaganje nadležnom ministru, što je bilo upravljeno protiv dijela nehrvatskog osoblja u upravi, NDH je, pripovijeda Šuljak, skoro u cijelosti preuzela upravni aparat Banovine Hrvatske. Službenicima je ponuđeno pristupiti Ustaškom pokretu, ali većina to ipak nije učinila, niti ih je tko na to silio.³⁹⁷ Poglavnikovom odredbom od 28. travnja odlučeno je kako od trenutka kad je imenovana hrvatska vlada, "ovlaštena su definitivno imenovati, promicati, premještati i otpuštati činovnike i druge službenike jedino nadležna ministarstva". S obzirom na vijesti da se "neki ustaški povjerenici i ustaški stanovi" i dalje pačaju u djelokrug vlade, Pavelić određuje da takvi "obustave svaku daljnju djelatnost u tom pravcu", a mozebitne odluke koje su donijeli ili donose, imaju strogo privremeni značaj.³⁹⁸ Takvu odluku ponedje nije bilo lako provesti, ali je postojala težnja i tendencija, da se lojalni i sposobni službenici zadrže bez obzira na pripadnost ustaštvu. Nove su hrvatske vlasti

³⁹⁵ J. Jareb, *Pola stoljeća...*, 80-81. Na istome mjestu, spominjući tvrdnju dr. Mladena Giunia-Zorkina o konspirativnoj obnovi rada HSS-a u rujnu 1941., Jareb upozorava na "zanimljivu činjenicu" da su "Tomašić i Farolfi, koji su besprekidno ispitivali raspoloženje hrvatskog naroda na terenu, prihvatili ideju samostalne hrvatske države." Kasnije otkriveni dokumenti donekle modificiraju ovu ocjenu.

³⁹⁶ Usp. Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb, 1983., 44-50.

³⁹⁷ Dinko Šuljak, *Tražio sam Radićevu Hrvatsku*, Knjižnica Hrvatske revije, knj. XXX., Barcelona-München, 1988., 37. Konstantin Selestrin, koji je tijekom rata bio na više važnih upravnih funkcija, potvrđuje "da ustaše nisu vršile nikakav pritisak na mene, a niti na druge djelatnike, da se učlanim u ustašku organizaciju". (Šime Batović, *Razgovor s gospodinom Konstantinom Selestrinom*, Zadarska revija, br. 6/XLII., Zadar, 1993., 283.) Usp. *Zakonsku odredbu o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj*, te s njom povezanu *Provedbenu naredbu (Narodne novine, br. 1/CV., Zagreb, 11. travnja 1941.)*, kao i *Zakonsku odredbu o stavljanju na raspoloženje sudaca* itd. (*Narodne novine, br. 7/CV., Zagreb, 19. travnja 1941.*), te *Zakonsku odredbu o ispravljanju neispravnosti i nepravda počinjenih činovnicima i službenicima kod postavljanja, promaknuća i umirovljenja (Narodne novine, br. 9/CV., Zagreb, 23. travnja 1941.)* itd.

³⁹⁸ *Narodne novine*, br. 13/CV., Zagreb, 28. travnja 1941.

također preuzele oružništvo Banovine Hrvatske, a preuzeto je i oružništvo (žandarmerija) iz onih područja, koja su pripala NDH, a nisu bila dijelovima Banovine.³⁹⁹

U prvim su mjesecima postojanja nove države njezinu vodstvu, pa i izravno Ustaškome pokretu (ako već od ranije nisu bili njegovi ilegalni članovi) pristupili brojni istaknuti dužnosnici HSS-a: Janko Tortić, Lovro Sušić, Stjepan Hefer, Josip Berković, Dragutin Toth, Vladimir Košak, Živan Kuveždić, Ivica Frković, Zvonko Kovačević, Vjekoslav Blaškov, Ademaga Mešić, Andrija Betlehem, Luka Lešić i dr. Isto vrijedi i za brojne lokalne organizacije bivšega HSS-a. Pripadnici HSS-a bili su imenovani na visoka mjesta u državnom aparatu. Često se isticao seljački značaj države, a uz Starčevićev i Kvaternikov, njegovao se i kult Stjepana Radića. Tvrdilo se kako među novoimenovanim logornicima i tabornicima ima 90% seljaka, a dva su seljaka (Betlehem i Lešić) imenovana u Duglavničko vijeće.⁴⁰⁰

Pavelić je, međutim, prema nekim svjedočenjima, držao kako s obzirom na izvanredne prilike, ali i s obzirom na autoritarne režime saveznika, "ne možemo se i ne smijemo igrati demokracije, jer ne samo da bi mogli izgubiti svaki prestiž, nego staviti i opstanak države u pitanje".⁴⁰¹ Protivno travanjskim odlukama, kojima se htjelo ograničiti upletanje Ustaškog pokreta u ustrojenje i djelovanje redovite državne uprave, Poglavnik 12. lipnja donosi odredbu, prema kojoj se ministarstvima nalaže dostaviti predsjedništvu vlade popis svih namještenja u državnu službu nakon 10. travnja, te se određuje da će se ubuduće u državnu službu (ne i u vojsku) primati samo molitelji koji se prijave GUS-u, te od njega dobiju povoljno mišljenje.⁴⁰² U drugoj polovici lipnja, tek nakon njemačkog napada na SSSR, objavljena je i *Odredba o političkim društvima koja rade na istim ciljevima kao i Hrvatski Ustaški Pokret*. Tom su odredbom raspuštene političke stranke i njihove, ali i druge, organizacije i udruge, odnosno naloženo im je "unići u Ustaški pokret, a njihovo članstvo ima se svrstati u Ustašku organizaciju".⁴⁰³ Izuzetak je napravljen jedino kod Hrvatskoga radničkog saveza, koji je nastavio djelovati.

Tisak je u više navrata izvješćivao o izjavama odanosti organizacija bivšega HSS-a, a središnja takva manifestacija bio je politički skup, održan 9. kolovoza 1941. u Zagrebu, nakon kojega su sutradan, 10. kolovoza, narodni zastupnici bivšega HSS-a i njihovi zamjenici donijeli odluku o pristupanju Ustaškom pokretu. Izjavu je potpisalo više od 120

³⁹⁹ Krunoslav Mikulan, *Iz povijesti policije u Hrvatskoj*, (15), Vjesnik, br. 18551/LX, Zagreb, 26. lipnja 1999., 13. Usp. I. Košutić, n. dj., 141. Banovinsko je oružništvo uspostavljeno uredbom od 5. travnja, a proglas o uspostavi Hrvatskoga oružničkog zapovjedništva objavljen je 13. travnja 1941., kad je određeno da oružništvo ostaje na svojim mjestima i obavlja službu sukladno ranijim propisima.

⁴⁰⁰ Od svih članova hrvatskih vlada 1941.-1945., izvorno je njih deset pripadalo HSS-u, osam Hrvatskoj stranci prava, petorica JMO-u, trojica HFSS-u, jedan HPS-u, Ustaškom pokretu četvorica, a devetorica su bili nestranačke osobe.

⁴⁰¹ Tako S. Kvaternik u poratnoj istrazi. (B. Krizman, II., 58-60.)

⁴⁰² *Ustaša*, br. 2/XI., Zagreb, 13. lipnja 1941. Ta se odredba objašnjavala potrebom da se stane na kraj "laktaštvu" i "nastaštvu".

⁴⁰³ *Hrvatski narod*, br. 130/III, Zagreb, 24. lipnja 1941. *Ustaša*, br. 3/XI., Zagreb, 3. srpnja 1941., 17. Treba podsjetiti da se, u razgovoru s Pavelićem, Ribbentrop 6. lipnja 1941. raspitivao o unutarnjem uređenju hrvatske države, a ovaj je najavio raspuštanje svih političkih stranaka, osim Ustaškog pokreta. Odredba, kojom Pavelić zapovijeda "da sva politička društva, koja rade na istim ciljevima, kao i Hrvatski Ustaški Pokret, te koja su osnovana u glavnom na istim načelima, imaju unići u Ustaški Pokret, a njihovo članstvo ima se svrstati u ustašku organizaciju", datirana je u Glavnome ustaškom stanu 9. lipnja, ali je – zanimljivo - objavljena tek dva dana po njemačkom napadu na SSSR, 24. lipnja 1941. Također bi bilo vrijedno ustanoviti, je li na donošenje ove odluke kakva utjecaja imala činjenica da je u svibnju i lipnju 1941. intenzivirano djelovanje Govedičeve Hrvatske nacionalsocijalističke stranke.

poznatih osoba.⁴⁰⁴ Pavelić je u prigodnome govoru naglašavao kako je vlastita država temeljni interes hrvatskoga naroda, nastojeći prikazati nadstranački značaj ustaštva.⁴⁰⁵ I nakon toga, Ustaškom je pokretu pristupilo više desetaka mjesnih organizacija HSS-a,⁴⁰⁶ iako je na lokalnim razinama bilo i slučajeva prigušenog otpora, pa i prisile.⁴⁰⁷ Muslimanski su, pak, vodeći krugovi također zdušno prihvatili uspostavu NDH, pa je velika većina kotarskih organizacija bivše JMO pristupila Ustaškom pokretu.⁴⁰⁸

Ipak je znatan broj visokih stranačkih dužnosnika Hrvatske seljačke stranke, pogotovo oni iz najužega Mačekova kruga, ostao posve pasivan, slijedeći politiku središnjeg dijela stranke.⁴⁰⁹ Unatoč tomu, iz ustaških se redova vrlo rijetko otvoreno kritiziralo Mačeka, ali je ta kritika dolazila posredno, ponajprije osudom njegovih stranačkih drugova, koji su ministrali u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Povremeno se, ipak, isticala pogubnost sporazumaštva, koje je resilo bivše hrvatsko vodstvo, te se upozoravalo na to da bi bez ustaštva i proglašenja NDH, Hrvatska i hrvatski narod postali njemačkim, talijanskim i mađarskim ratnim plijenom, te bili raskomadani među osvajačima, kao što su razdijeljene Srbija i Slovenija.⁴¹⁰ U više se navrata isticalo i to, da ustaštvo nije stranačka grupacija u klasičnom smislu te riječi, nego sveobuhvatni narodni pokret.⁴¹¹

Nova prigoda za privlačenje pristaša HSS bilo je sazivanje Hrvatskoga državnog sabora u veljači 1942. Postoji razložno mišljenje, da je sazivanje Hrvatskoga državnog sabora, kao ideja koja je razmatrana već od sredine 1941., bilo uvelike motivirano težnjom da se izgradnji države privuče što veći broj dužnosnika HSS-a.⁴¹² Iz grupacije raspuštenoga HSS-a, kasnijim su sazivom Sabora pozvana 94 bivša narodna zastupnika, izabrana na

⁴⁰⁴ Ustašku su prisegu u Sabornici 10. kolovoza 1941. položili sljedeći narodni zastupnici: Janko Tortić (Osijek), dr. Josip Berković (Hvar-Korčula), Živan Kuveždić (Šid), Stjepan Tonković (Petrinja), Ivan Kraljić (Koprivnica), Ignac Terihaj (Novska), dr. Ivan Subašić (Fojnica), dr. Dane Malić (Krapina), Andrija Grbanjek (Čazma), Stipe Matijević (Vukovar), Ivan Živković (Hrvatska Kostajnica), Stjepan Maštrović (Našice) dr. Ante Cividini (Čabar), dr. Ivan Majcen (Donji Miholjac), Pero Matovina (Podravska Slatina), Rudolf Sušić (Vrbovsko), Stjepan Balentović (Đakovo), dr. Andrija Karčić (Srijemski Karlovci), Marijan Karlović (Ilok), a pismenim putem i dr. Milutin Mayer (Zagreb) i dr. Mihovil Vuković (Imotski). Ustaškom su pokretu pristupili i Ivo Šarinić, ideolog HSS-a, dr. Niko Koprivica, bivši predsjednik Oblasnog odbora u Dubrovniku, te 11 zastupničkih zamjenika i 96 dužnosnika HSS-a. Nakon svečanosti pristupa održana je sjednica vlade, na kojoj su sudjelovali i Berković, Tortić i Kuveždić. (*Hrvatski narod*, br. 176/III., Zagreb, 11. kolovoza 1941.)

⁴⁰⁵ Usp. *Poglavnik govori*, 70-73.

⁴⁰⁶ U kontekstu tvrdnje da je novinstvo za vrijeme NDH izvijestilo o pristupu oko 70 mjesnih organizacija HSS-a Ustaškom pokretu (kasnije je izdan naputak da se ti podatci ne objavljuju), nerijetko se ističe podatak kako je prije rata bilo oko 7000 mjesnih organizacija te stranke. Uzme li se u obzir broj naselja na području NDH, ili činjenica da je Banovina Hrvatska, u kojoj je nesumnjivo bio skoncentriran najveći dio stranačkoga članstva, brojala 25 gradova i 693 općine, biva jasno da taj podatak ne može biti točan.

⁴⁰⁷ Usp. F. Jelić-Butić, *HSS*, 59-62.

⁴⁰⁸ D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, n. dj., 53., 56.

⁴⁰⁹ Zasad najpotpunije podatke o tome donosi Zdenko Radelić, u djelu *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1996.

⁴¹⁰ U ustaškoj se propagandi znalo isticati, da je Maček, kao podpredsjednik jugoslavenske vlade, koja je izgubila rat s Osovinom, kao službeni predstavnik hrvatskog naroda odgovoran zbog toga što su time Talijani došli u prigodu zahtijevati ispunjenje Londonskog pakta. (Usp. I. Rojnica, n. dj., 85.)

⁴¹¹ Na stožerskom sastanku Velike župe Prigorje, održanom 7. studenoga 1942. tvrdilo se: "...u tom pogledu treba kod svake zgrade odgajati i naglašavati da Ustaški pokret nije nikakav stranački pokret, nego državni pokret koji je državu stvorio i tu samostalnost i te temelje samostalnosti države treba izgraditi i sačuvati i to samo na poštenje, jer što nije pošteno, nije hrvatski, nije ustaški. – Ne treba stvarati nikakve ideologije nikakva mudrovanja, jer Hrvat može biti samo pošten Hrvat ili nepošten Hrvat". (SZH, III., dok. 237, s. 516.)

⁴¹² Usp. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 146b.

prosinačkim izborima 1938., a pozivu se odazvalo njih 60. Među pozvanima nije bilo upravo onih, koji su činili najuže vodstvo stranke.⁴¹³ Nisu, pak, pozvani oni koji su postali ministrima odnosno senatorima ili jugoslavenskim državnim službenicima. Ipak, komentirajući taj događaj, ministar Lorković je 20. ožujka 1942. pisao poslaniku Pejačeviću: "Sastanak Sabora odjeknuo je doma i vani veoma pozitivno. Njegov uspjeh je u tome što su pripadnici Sabora najvećim dijelom bivši zastupnici HSS-a, te su bez ikakve rezerve prionuli uz državu i Poglavnika. U Saboru je bilo i četiri pravoslavca, bivših narodnih zastupnika, od kojih je jedan bio i saborski bilježnik. Bio je doista veliki uspjeh da je jedan iz tako različitih elemenata sastavljen Sabor dihao potpunom jednodušnošću".⁴¹⁴

b) *Mačekovci u izbjegličkoj vladi.* Ne skrivajući uvjerenje da se Zapad u Jugoslaviji može osloniti samo na Srbe, američki je predsjednik Roosevelt pozdravio državni udar od 27. ožujka 1941., te je 3. travnja priupitao poslanika Konstantina Fotića, ne bi li za Srbe bilo bolje da postanu homogenom državom, raskidajući sa zapadnim pokrajinama.⁴¹⁵ Roosevelt nije pokazivao razumijevanja za hrvatska politička gledišta. U poruci predsjedniku Rooseveltu, predsjednik i tajnik Hrvatske bratske zajednice, I. Butković i D. Tomašić, već 9. travnja 1941. izrazili su lojalnost hrvatskih iseljeničkih udruga prema Washingtonu u trenutku dok su "zemlja našeg rođenja i hrvatski narod izloženi neizazvanoj agresiji". Uz tu se poruku, napominje Omrčanin, nalazi nedatirana zabilješka američkoga vanjskopolitičkog dužnosnika D. Williamsona, u kojoj se spominje zamisao o dolasku nekoliko jugoslavenskih ministara u SAD.⁴¹⁶ Iako vjerojatno potječe iz kasnijeg razdoblja, ta bi zabilješka mogla govoriti o tome, da je zamisao o dolasku članova jugoslavenske vlade u SAD potekla iz hrvatskih redova, bliskih HSS-u. Doduše, Foreign Office je 17. travnja 1941. javio svom poslanstvu u Beogradu, koje je već bilo u evakuaciji, da bi neke osobe želio izvući u emigraciju, kako bi osigurao i budući britanski utjecaj na zbivanja u Jugoslaviji. Među njima su i Košutić, Ilija Jukić i Ivan Meštrović.⁴¹⁷ U jednome od tri bombardera koja su 15. travnja poletjela s nikšićkog uzletišta bili su Juraj Krnjević, koji je preuzeo mjesto Mačkova zastupnika u jugoslavenskoj vladi (što je 11. travnja, dan nakon proglašenja NDH i formalno prihvaćeno), ministar financija Juraj Šutej, pomoćnika ministra vanjskih poslova Ilija Jukić, pomoćnik ministra financija Milan Martinović, direktor Direkcije za vanjsku trgovinu Rudolf Bićanić i ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić. Po održanoj prvoj sjednici u izbjeglištvu, jugoslavenska je vlada u sporazumu s Britancima otputovala u Jeruzalem. Kralj je stanovao u hotelu David, a ministri u samostanu Tantura.

U proglasu kralja Petra od 16. travnja 1941., izdanom povodom odlaska u emigraciju, zahvaljuje se Srbima, Hrvatima i Slovencima koji su shvatili kako je Jugoslavija najbolje jamstvo njihove slobode. Jedan je dio Hrvata, doduše, zaveden lažnim neprijateljevim obećanjima, "ali pravi pretstavnici hrvatskog naroda ostali su verni Jugoslaviji".⁴¹⁸ Odmah po napuštanju jugoslavenskog teritorija, izbjeglička je vlada poduzela korake kako bi

⁴¹³ Popis zastupnika HSS-a, izabranih na izborima 1938. v. u: F. Jelić- Butić, *HSS*, 29-34. Usp. ista, *Ustaše i NDH*, 194. O dojmu, koji je među informatorima jugoslavenske izbjegličke vlade izazvalo sudjelovanje velikog broja zastupnika bivšega HSS-a, govori izvješće S. Gažija od 7. travnja 1942. u: HAIV, 1985., 48-55.

⁴¹⁴ Nav. prema: N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 62.

⁴¹⁵ Constantin Fotitch, *The War We Lost*, New York, 1948, 85. Prema: Vojmir Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji*, n. dj., 99.)

⁴¹⁶ I. Omrčanin, *Angloamerican-Croatian Rapprochement*, 366-367.

⁴¹⁷ J. Marjanović, *Draža Mihailović...*, 37.

⁴¹⁸ AR 1941., II., dok. 282, s. 742-743.

demonstrirala da ne prihvaća razbijanje Jugoslavije, te se obratila Londonu i Washingtonu, tražeći uvjerenja da će jugoslavenska država biti u cijelosti restaurirana.⁴¹⁹ U tim su nastojanjima hrvatski ministri lojalno surađivali sa srpskima, uopće se ne obazirući na proglašenje NDH. Konačna stilizacija Simovićeve izjave za tisak, na sjednici vlade, održanoj 17. travnja 1941. u Ateni, povjerena je Simoviću i Krnjeviću,⁴²⁰ a dogovoreno je da će vladina izjava biti dovršena po dolasku u Kairo. Međutim, egipatska je vlada uskratila gostoprimstvo kralju Petru i njegovoj pratnji, pa su britanskim zrakoplovima odletjeli u Palestinu.

Već na prvoj sjednici vlade u Palestini, 28. travnja, raspravljalo se o vladinoj izjavi, a to je bilo jedno od glavnih pitanja na sjednicama održanima idućih dana. Zbog kraljeve proklamacije, koju je redigirao Slobodan Jovanović, a u kojoj se Hrvate optužuje zbog sloma Kraljevine Jugoslavije, jer da je jedan dio njih neprijatelj uspio zavesti lažnim vijestima i još lažnijim obećanjima, u vladi su izbili prvi ozbiljniji sukobi. Uskoro je, 4. svibnja, vlada objavila izjavu o ratnim ciljevima Jugoslavije i o svojoj politici. U izjavi u kojoj se ističe da u sporazumu Cvetković-Maček "nije menjano ništa", između ostaloga se osuđuje proglašenje "neke tobože nezavisne Hrvatske", koja je samo "tuđinska kolonija najgore vrste". Na kraju izjave koju su potpisali svi ministri, proklamira se nastavak borbe "do vaspostavljanja teritorijalnog integriteta, nezavisnosti naše države i pune slobode svih Srba, Hrvata i Slovenaca".⁴²¹ Istog je dana objavljeno da se Jugoslavija nalazi u ratnom stanju s Bugarskom (počevši od 6. travnja) i Mađarskom (od 10. travnja), dok je jugoslavenski veleposlanik u Bukureštu, A. Avakumović, 7. svibnja notom priopćio generalu Antonescuu, da rumunjsko priznanje NDH prisiljava jugoslavensku vladu na prekid diplomatskih odnosa s Rumunjskom.⁴²²

List *The Palestine Post* u broju od 9. svibnja 1941. donio je sljedeću vijest: "Hrvatska lojalnost prema Jugoslaviji bila je osnovna nota izjave koji (sic!) je dao jučer Dr. Juraj Krnjević, potpredsjednik jugoslovenske vlade, specijalnom dopisniku 'New York Times-a' na Srednjem Istoku." Krnjević je dometnuo kako Hrvati ostaju nepokolebljivo na strani demokracije, a iza marionetske vlade u Zagrebu stoji jedva 1% pučanstva. Ta vlada, dakle, ne predstavlja ni jedan dio hrvatskog naroda. Njemačka i talijanska propaganda kušaju pocijepati Srbe i Hrvate, ali "Hrvati neće nikada raditi protiv srpskih interesa i neće nikada da budu iskorišćeni kao oruđe za ugnjetavanje i eksploataciju srpskog naroda". U tom je smislu Krnjević uputio poruku hrvatskom iseljeništvu u Americi i Kanadi, naglašavajući im kako su Hrvati "zastupljeni u Jugoslovenskoj Vladi".⁴²³

Nema nikakve dvojbe, da je takvo Krnjevićevo gledište, koje su podupirali i ostali hrvatski predstavnici u izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi, slabilo politički položaj NDH ne samo u očima Hrvata u domovini i iseljeništvu, nego i u očima inozemstva. Hrvatski ministri u jugoslavenskoj vladi bili su najjasniji argument protiv legitimiteta desetotravanjskog čina, te snažno oruđe u nastojanju da se obnovi Jugoslavija. U pravu je Krišto, kad tvrdi da je

⁴¹⁹ Usp. brzojav koji je ministar Ninčić 20. travnja 1941. uputio poslanstvu u Londonu, a preko njega i poslanstvu u Washingtonu. (JVD, I., dok. 5, s. 100.)

⁴²⁰ Usp. različite zapisnike te sjednice u: AR 1941., II., dok. 295, s. 768-770.

⁴²¹ JVD, I., dok. 15, s. 116-118. Usp. i zapisnike sjednica od 29. i 30. travnja, te 1. svibnja 1941. (Isto, dok. 12, 13 i 14.)

⁴²² Antonescu je, prema Avakumovićevu izvješću od 29. svibnja, izrazio žaljenje što je do toga moralo doći i napomenuo kako su veleposlaniku dobro "poznati osećaji rumunskog naroda za Srbe". (Usp. JVD, I., dok. 31, s. 144-147.)

⁴²³ JVD, I., dok. 20., str. 129-131.

bezuvjetna odlučnost jugoslavenske vlade da onemoguću priznanje NDH predstavljala "jedan od čavala u kovčeg novostvorene hrvatske države".⁴²⁴

Kad je u svibnju 1941. u crkvi Ecce homo postavljen natpis Hrvatska 1941., Šubašić se potpisao kao Viceroy of Croatia (podkralj Hrvatske). Srpski su ministri graknuli. Međutim, Šubašić je Jovanoviću izjavio kako pritom nije imao loših nakana, samo što nije našao pogodniji engleski termin za banski naslov.⁴²⁵ Sukladno ocjeni da treba djelovati u tri središta (Londonu, Washingtonu i Moskvi), sredinom svibnja jugoslavenska je izbjeglička vlada donijela odluku, koja je formalno potvrđena 4. lipnja, o preseljenju sjedišta u London, gdje bi bilo i sjedište bana Banovine Hrvatske. Tamo će boraviti kralj i dio vlade (Simović, Jovanović, Krnjević, Krek, Ninčić i Šutej, a kasnije im se trebaju pridružiti Grol, Budisavljević, Banjanin i Gavrilović). Ministri Ilić, Trifunović i Čubrilović imaju otputovati u Kanadu, a Šubašić i ministri Marković, Kosanović, Snaj i Jevtić u SAD. Kasnije je došlo do stanovitih promjena u tom rasporedu, pa je, između ostaloga, u SAD otputovao i Bičanić. Ban Banovine Hrvatske, koji je po odluci vlade imao "naročitu misiju među Hrvatima", početkom rujna je doputovao u Kanadu. Kasnije, početkom studenoga 1941., po dobivanju američke vize, došao je i u SAD, gdje je započeo propagandu u cilju smirivanja dugogodišnjih, sada još i pojačanih razroznosti između hrvatskih i srpskih iseljenika, sve sa svrhom obnove Jugoslavije. Posljednja sjednica čitave Simovićeve vlade održana je u Tanturi, 4. lipnja 1941. Tada je odlučeno da se krene prema Londonu, ali su pojedini ministri dobili zaduženja: neki su trebali otputovati u Sjedinjene Države i Kanadu, a na Bliskome istoku je imalo ostati ministarstvo vojske.⁴²⁶

U idućim će mjesecima jugoslavenska izbjeglička vlada postati ključnim argumentom za potrebu obnove ili, točnije, za postojanje jugoslavenske države. Istodobno će ona, unatoč tomu što je postojala u biti samo simbolički i što je o njezinim važnijim koracima suodlučivao Foreign Office, biti jednom od poluga britanske odnosno savezničke vojnopolitičke strategije. Svjesna toga, vlada će stalno inzistirati na jamstvima za obnovu Jugoslavije, pa čak i za proširenje njezinih granica nakon rata.⁴²⁷

Krnjevića je 14. kolovoza primio britanski ministar vanjskih poslova, A. Eden. Prema Edenovoj zabilješci, koja je tiskana i kao vrlo važna dostavljena svim članovima britanskoga kabineta, Krnjević je izjavio da se Maček "nalazi u Njemačkoj", jer je odbio preuzeti vlast iz njemačkih ruku. Hrvati su prirodni saveznici Velike Britanije, jer njezina jakost na Sredozemlju obuzdava talijanske aspiracije na Dalmaciju. Krnjević se nada, da britanska vlada ne će poslije rata prestati biti zainteresirana za subinu Jugoistočne Europe. Eden je otklonio takva strahovanja, ali je - naglašava - istodobno izbjegavao dati bilo kakva jamstva ili izjave u pogledu granica. Na kraju je Krnjević britanskom domaćinu predao navodnu Mačekovu poruku, u kojoj se govori kako je Hrvatska ostala demokratskom, pa Hrvate ne

⁴²⁴ J. Krišto, n. dj., I., 69.

⁴²⁵ Kosta St. Pavlović, *Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941-1945*, Vindzor, Kanada, 1969., 11. (Prema Krizmanovu prikazu te knjige u ČSP, god. I., br. 1-2, Zagreb, 1969., 197-198.)

⁴²⁶ Usp. JVD, I., dok. 24, s. 134-135., dok. 33. str. 147-149., dok. 34, str. 149-151.

⁴²⁷ Obaviješten da su Britanci obećali ne samo obnovu, nego i proširenje Jugoslavije, Roosevelt je 14. srpnja uputio pismo Churchill, u kojemu ga kori za slučaj da je doista obećao "ponovnu uspostavu Jugoslavije na način kako je ona prije postojala i još k tome da ste obećali Trst Jugoslaviji". Sad je, po Rooseveltovu mišljenju, prerano govoriti o tome, jer ima narodnosnih skupina koje nerado gledaju na takav projekt. (Usp. Ivan Čizmić, *Američka politička prema bivšoj Jugoslaviji*, ČSP, br. 26 (1), Zagreb, 1994., 17-18.)

treba poistovjećivati s marionetskom Pavelićevom vladom. Maček i njegov narod stoje uz stvar britanskog naroda.⁴²⁸

Predstavljajući se kao "glavni predstavnik hrvatskog naroda u inozemstvu i u vladi kraljevine Jugoslavije", Krnjević je 14. kolovoza 1941. na valovima BBC-a osudio "proglašenje tzv. Nezavisne hrvatske države", a u svezi s poticanjem hrvatsko-srpskog sukoba, ocijenio je da "tuđinci hoće time smrtonosno pogoditi Jugoslaviju i onemogućiti njezinu obnovu. Zato ne nasjedajmo neprijatelju!" Potom Krnjević klikće: "Hrvatski narod hoće Hrvatsku, hoće slobodnu Hrvatsku, ali ju hoće u zajednici sa Srbima i Slovencima unutar slobodne Jugoslavije, u kojoj će biti osigurana sloboda i napredak jednako i Srbima i Hrvatima i Slovencima i svakomu drugomu koji bude u njoj, bez razlike vjere i narodnosti, ukoliko bude čovjek i bude poštivao grudu koja ga hrani".⁴²⁹

Na sličan su način u Americi istupali Šubašić i Bićanić, suprotstavljajući se velikosrpskoj propagandi koju je širilo jugoslavensko poslanstvo na čelu s Konstantinom Fotićem. Hrvatski su emigrantski političari sustavno upozoravali da velikosrpski istupi poslanika Fotića produbljavaju jaz među iseljenicima, te u biti legitimiraju sve one, koji se protive restauraciji Jugoslavije. U svojim nastupima pred hrvatskim iseljenicima, Šubašić i Bićanić sustavno su isticali sporazum Cvetković-Maček i uspostavu Banovine Hrvatske.⁴³⁰ Tvrdeći da su u njoj Hrvati ostvarili sva svoja prava, tako su Banovinu pretvarali u argument protiv NDH. Šubašić se još u svibnju 1941. zalagao za uspostavu vojnih snaga, koje bi se makar simbolički borile na strani saveznika, te je preuzeo obvezu agitirati s tim ciljem među hrvatskim iseljenicima u Americi.⁴³¹ *The New York Herald Tribune* je 12. listopada 1941. pisao kako se Šubašić bori za "jedinstveni jugoslavenski duh u nacionalnoj propagandi, protiv svake razjedinjenosti i neodlučnosti u borbi za ponovno uspostavljanje Jugoslavije".⁴³²

Na Krnjevićev radijski govor osvrnuo se *Hrvatski narod* 17. kolovoza, nazivajući jugoslavensku vladu "skupom političkih očajnika". Krnjević je optužen za služenje engleskim poslodavcima, u čijoj se službi, uostalom, nalazi već odavno. Slično se na Krnjevića, nakon njegova novoga govora od 28. kolovoza,⁴³³ u istom listu 1. rujna 1941. okomila Radićeva kći Milica Devčić-Radić, napadajući Krnjevića da je prešao u protivnički tabor: "Kao potpredsjednik jugoslavenske vlade on imade legitimaciju da govori o bivšoj Jugoslaviji, ali u ime hrvatskog naroda ne može govoriti. Hrvatski je narod već izkusio poslije jednog krvavog svjetskog rata svu blagonaklonost velikih zapadnih demokracija, koje na sva usta trubeći o pravu samoodređenja naroda, to samoodređenje nisu poštivale..."⁴³⁴

Iako je stalno isticanje Banovine Hrvatske izazivalo znatno negodovanje srpskih krugova, posve je razumljivo, da se hrvatsko iseljeničtvo nije moglo pridobiti za koncepciju unitarne Jugoslavije.⁴³⁵ Takvim javnim istupima, koji su ujedno išli za kompromitiranjem

⁴²⁸ B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 19-20. Ta je poruka, napominje Šuljak, izmišljena. "To je 'Jura sam napisal', znao je reći Maček." (D. Šuljak, n. dj., 268.)

⁴²⁹ *Službene novine kraljevine Jugoslavije*, br. 2, London, 6. IX. 1941. Čitav govor donosi i D. Šuljak, n. dj., 263-266. V. Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji*, n. dj., 104-105. Usp. B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 18. Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Globus, Zagreb, 1983., 29.

⁴³⁰ D. Šepić, n. dj., passim.

⁴³¹ Usp. V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, 38., 48.

⁴³² S. Nešović, n. dj., I., 227-228.

⁴³³ Tekst govora v. u: D. Šuljak, n. dj., 269-272.

⁴³⁴ D. Šuljak, n. dj., 266-267.

⁴³⁵ Dakako, da su velikosrpske snage oštro reagirale na to isticanje Banovine Hrvatske. Fotić je stalno predbacivao, npr. prof. Dinku Tomašiću, zbog isticanja Banovine, iako je Tomašića plaćala jugoslavenska diplomacija. (Usp. B. Radica, II., 58., 81., 101.)

NDH, u prvo vrijeme zbog Rimskih ugovora, a kasnije zbog stradanja Srba i pogotovo zbog navještaja rata Zapadnim Saveznicima, hrvatski ministri u jugoslavenskoj vladi uspješno su obavljali svoj posao u korist obnove Jugoslavije. Istodobno su zagovarali britanske političke planove o stvaranju Balkanske unije koju bi tvorile Jugoslavija i Grčka. Krnjević i drugovi su se iz dana u dan oštro sukobljavali sa žestokom protuhrvatskom i velikosrpskom kampanjom, s pravom držeći da je ona jednak neprijatelj obnovi Jugoslavije kao i hrvatski separatizam, protiv kojeg su oni žestoko ustajali.⁴³⁶ Stoga su na svakom koraku uvjerovali kako hrvatske iseljenike, tako i inozemnu javnost, da politika službenog Zagreba nema legitimiteta. Pritom nisu izbjegavali poslužiti se i očitim neistinama. Tako su hrvatski predstavnici u izbjegličkoj vladi u rujnu 1941. širili glasove da su ustaše ubili Hercega i Smoljana, te oko 180 haesesovaca kod Kerestincea, a da ih je još oko 200 uhićeno.⁴³⁷

U Pittsburghu je 16. studenoga 1941. sazvana velika skupština, na kojoj je govorio Ivan Šubašić. Iako je njegov govor o "slobodnoj Hrvatskoj u slobodnoj Jugoslaviji" teško povrijedio velikosrpske krugove u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i oko nje, Radica s pravom ističe kako je on predstavljao "manifestaciju jugoslavenstva i hrvatsko-srpske sloge".⁴³⁸ Šubašić se, naime, založio za nepovredivost sporazuma Cvetković-Maček, kojim je položen kamen temeljac novoj, federativno uređenoj Jugoslaviji. U njoj, "još većoj nego što je dosad bila", trebaju biti ostvareni interesi Južnih Slavena. Istodobno Šubašić "diže glas protesta što je neprijatelj stvaranjem neke nezavisne Hrvatske države razbio i pokušava razbiti našu državnu zajednicu koju je narod slobodnom voljom (sic!) i krvlju stvarao i stvorio..."⁴³⁹ Naišavši među hrvatskim iseljenicima u Americi različite poglede, Šubašić je, prema ocjeni Miloša Trifunovića iz prosinca 1941., nastojao "da u svojim hrvatskim redovima stvori jedinstvo pogleda i privoli ih, sve za vladino gledište: da je spas i Srba i Hrvata i Slovenaca u zajedničkoj našoj državi, u Jugoslaviji".⁴⁴⁰ Neprestanim isticanjem Jugoslavije i jugoslavenstva, hrvatski je "potkralj" (viceroy) zaslužio pozitivnu ocjenu koju mu je još nakon govora u Pittsburghu u studenome 1941. dao B. Marković: "Značaj njegovih reči je baš u tome, što je svoju ljubav prema svom narodu umeo da veže za Jugoslaviju, što sreću svog naroda vidi u Jugoslaviji."⁴⁴¹

Do oštih srpsko-hrvatskih sukoba unutar izbjegličke vlade dolazilo je ipak od samog početka. Korijeni tog sukoba bili su vrlo duboki i potjecali su iz razdoblja predratnoga hrvatsko-srpskog spora. Suvremene su vijesti u pravilu bile samo povod za nova i, s obzirom na ratne prilike, sve oštija okapanja.

U jesen 1941. jugoslavenskoj je izbjegličkoj vladi došao niz izvješća o prilikama na području bivše Jugoslavije. U mnogima od tih izvješća, koje su sastavljali jugoslavenski diplomatski službenici ili druge osobe, govorilo se o broju (uglavnom srpskih) žrtava. Već tada se znalo tvrditi kako su Hrvati ubili 200.000, 300.000, 340.000 ili 350.000 Srba. U

⁴³⁶ Usp. Krnjevićev govor od 11. listopada 1941. u: D. Šuljak, n. dj., 272-274. Krnjeviću izrazito neskloni Grol u svomu dnevniku 11. rujna 1941. bilježi, doduše, neku Krnjevićevu i Šubašićevu izjavu "o 'slobodnoj i nezavisnoj Hrvatskoj'", ali ne navodi kontekst u kojem je do te izjave došlo. Svega osam dana kasnije, on naglašava da se ipak mora priznati kako je Krnjević u više navrata bio uz Simovića, pa i onda, kad je za Jugoslaviju "stvar bila očigledno rđava". (Usp. Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941-1945*. Filip Višnjić, Beograd, 1990., 18., 25-26.)

⁴³⁷ S. Nešović, n. dj., I., 196-197.

⁴³⁸ B. Radica, II., 137-138.

⁴³⁹ Govor, objavljen u prosinačkom broju *Službenih novina*, prenesen je u: D. Šuljak, n. dj., 274-277.

⁴⁴⁰ JVD, I., dok. 116, str. 254-256.

⁴⁴¹ B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 62.

memorandumu koji je Sinod SPC-a 24. srpnja 1941. uputio generalu Schröderu,⁴⁴² Hrvate se optužuje za nezapamćena zlodjela, a povjerenstvo koje je Sinod upostavio sredinom prosinca 1941. uskoro je došlo do "podatka", da je tijekom 1941. i početkom 1942. u NDH ubijeno 800.000, protjerano 300.000, a na katolištvo prevedeno još 240.000 Srba. Početkom 1942. u nekim se izvješćima govorilo o pola milijuna ili 750.000, a nekoliko mjeseci kasnije, posebice tijekom 1943., o čak dva milijuna žrtava. O oštrini propagandnog rata, kao i o neistinama kojima se jugoslavenska strana pritom služila, možda najilustrativnije govori podatak, da je Avakumović već 26. travnja 1941. iz Bukurešta javljao "o genocidu nad srpskim narodom".⁴⁴³

Ipak, najkрупnije posljedice imalo je izvješće, koje je donio jedan od prvaka Zemljoradničke stranke, dr. Miloš Sekulić. On se krajem rujna, nakon susreta s Dražom Mihailovićem, zaputio u Istanbul. Sekulić je izbjegličkoj vladi dostavio tekst programa Ravnogorskoga četničkog pokreta, te "Memorandum episkopa Valerijana, vikara njegove svetosti Patrijarha - predat generalu Dankelmannu, vrhovnom komandantu oružanih snaga u Srbiji, avgusta 1941", s 24 fotografije navodnih hrvatskih zvjerstava nad Srbima.⁴⁴⁴ "Memorandum" je navodio izmišljene, preuveličane brojke, a fotografije su također bile krivotvorene. Nije isključeno, da su one djelom njemačke obavještajne službe.⁴⁴⁵ Taj su memorandum, na temelju saslušanja osoba prebjeglih u Beograd, sastavili Radoslav Grujić, Pero Slijepčević i Momčilo Selesković. Njime se, navodno, u prvome redu htjelo utjecati na Nijemce, kako bi ovi spriječili proganjanje Srba u NDH. Tekst memoranduma je Sekulić predao jugoslavenskom poslaniku u Turskoj, Iliji Šumenkoviću, a ovaj ga je poslao u London. Izbjegličkoj je vladi prispio 21. listopada.⁴⁴⁶ Ona ga nije kanila objaviti bez provjere, ali je dokument - najvjerojatnije Ninčićevim posredovanjem - dostavljen Konstantinu Fotiću, pa ga je ovaj objavio u *Amerikanskom Srbobranu* i 5. prosinca "po zahtjevu Kraljevske Jugoslavenske Vlade u izbjeglištvu" dostavio američkoj vladi.⁴⁴⁷

Nakon tog Memoranduma, koji je, s pravom ističe Čubrilović, bio upravljen ne samo protiv jugoslavenstva, nego i protiv same jugoslavenske misli,⁴⁴⁸ zaoštrili su se odnosi između srpskih i hrvatskih ministara. Od Krnjevića i drugova tražila se otvorena, oštra i bezuvjetna osuda. Međutim, ta se osuda nije trebala svesti samo na osudu zločina, nego na bezuvjetnu osudu hrvatske separatističke politike. Iako su i sami bili protiv protujugoslavenske politike, hrvatski ministri su izbjegavali izreći bezuvjetnu osudu hrvatskog separatizma, a da zauzvrat nešto ne dobiju. Pritom su mislili na jamčenje kontinuiteta sporazuma Cvetković-Maček i opstojnosti Banovine Hrvatske.

⁴⁴² Usp. V. Đ. Đurić, n. dj., 98-103.

⁴⁴³ V. Đuretić, n. dj., 57b.

⁴⁴⁴ Usp. opš. izvratke iz Sekulićeva izvješća predsjedniku vlade u: *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943. Druga knjiga* (dalje: HDIIV, II.), Globus-Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1988., 44-51.

⁴⁴⁵ Prema nekim - nedovoljno potkrijepljenim - tvrdnjama, Sekulić je bio njemački agent. (S. Odić - S. Komarica, n. dj., 151-153. Usp. M. Marić, n. dj., 163-165.)

⁴⁴⁶ Međutim su izvratci iz njega još ranije dospjeli brzozjavima iz Istanbula. Grol o prvoj takvoj "depeši" piše već 4. listopada 1941. Istog je dana s Jovanovićem i Krekom razgovarao "o događajima u zemlji, o eksterminaciji Srba i ćutanju Krnjevićevom". Dva dana kasnije, Grol bilježi kako se prema podacima prispjelim iz Istanbula, broj žrtava procjenjuje na 300.000 ljudi. (M. Grol, n. dj., 34-35.)

⁴⁴⁷ Usp. I. Mužić, *Pavelić i Štepinac*, 37-38b. Prema Simovićevim uspomjenama, vlada je krajem studenoga donijela zaključak da se prijevod memoranduma SPC-a dostavi američkoj i sovjetskoj vladi, te poglavarima Katoličke i Anglikanske crkve. (Usp. B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 26.)

⁴⁴⁸ Branko Čubrilović, n. dj., 45.

Grol je držao da zbog takve politike u biti nema razlike "u veliko hrvatovanju" između Krnjevića i Pavelića.⁴⁴⁹ Čubrilović se na radiju založio za "načelo pravedne odmazde".⁴⁵⁰ Banjanin je u listopadu osuđivao zaoštavanje hrvatsko-srpskih odnosa u vladi, držeći da je najispravnija politika koju on zastupa, ona jugoslavenska. Stoga je pogriješnom ocijenio Ninčićev poziv borcima pokreta otpora protiv Nijemaca, da se okrenu primarno protiv ustaša.⁴⁵¹ Srpski su predstavnici općenito držali da Hrvati u svjetlu zločina koje su počinili njihovi sunarodnjaci, nemaju pravo postavljati nikakve zahtjeve. Da bi spriječili moguću relativizaciju Pavelićeve (zapravo hrvatske) odgovornosti za masovne pokolje, oštro su se protivili usporednom spominjanju NDH i Nedićeve uprave u Srbiji.⁴⁵² Činjenica da hrvatski ministri nisu primili Sekulića na razgovor, Srbe u izbjegličkoj vladi dodatno je uvjeravala da Krnjevićevo i Šutejevo jugoslavenstvo nije iskreno.⁴⁵³ U takvoj je klimi ministar vanjskih poslova, M. Ninčić, počeo izražavati sumnju u mogućnost obnove Jugoslavije, te najavljujati stvaranje "Velike Srbije sve do Ogulina."⁴⁵⁴ Gavrilović u kolovozu 1942. nije tajio da svagdje, pa i pred Englezima, za Srbe traži čitavu Bosnu i "sve krajeve u kojima Srbi žive".⁴⁵⁵

Na sjednicama vlade u studenome 1941. polemika između hrvatskih i srpskih ministara bila je posebno oštra. Srpski su ministri, među kojima je prednjačio Milan Grol, od Krnjevića i Šuteja tražili oštru i bezuvjetnu osudu ustaških zločina. Prvaci HSS-a u emigraciji shvatili su da silno uvećani i izmišljeni podatci o razmjerima tog stradanja predstavljaju "politički napad na hrvatski narod kao cjelinu", te su stalno isticali kako je nedopustiva primjena načela kolektivne odgovornosti.⁴⁵⁶

Na sjednici vlade 12. studenoga 1941. Šutej se branio od optužbi srpskih ministara, da rezerve prema Memorandumu SPC znače potporu ustaškom pokolju Srba. Pritom je naglašavao kako je "ideal, i njegov i njegove stranke, bio uvijek, a i sada je, da brane Jugoslaviju. Iako je za njih, za dvadeset godina opozicije, Jugoslavija bila skoro kao tamnica, ipak su je i on i njegovi drugovi branili, a i sada je brane. I ne samo to. Njemu i hrvatskom seljačkom narodu palo je na leđa da nose i familiju Karađorđevića..."⁴⁵⁷

Na taj je memorandum posebnim memorandumom sastavljenim u prosincu 1941. odgovorio Bićanić, pobijajući te podatke i ukazujući da je posljedica takve propagande ugrožavanje sloge između Srba i Hrvata.⁴⁵⁸ U pismu objavljenom početkom prosinca u *The Manchester Guardianu*, Bićanić se založio za federativnu Jugoslaviju. Istodobno je u Foreign Officeu, bilježi Grol 5. prosinca, pokušavao sondirati raspoloženje glede neke šire zajednice, koja bi obuhvaćala zemlje od Poljske do Grčke, a u koju bi Hrvatska ušla kao samostalna jedinica, s polazištem uglavljenim u sporazumu Cvetković-Maček.⁴⁵⁹ Ilija Jukić, pomoćnik

⁴⁴⁹ M. Grol, n. dj., 37.

⁴⁵⁰ B. Čubrilović, n. dj., 47.

⁴⁵¹ M. Grol, n. dj., 36.

⁴⁵² Isto, 44-45.

⁴⁵³ B. Čubrilović, n. dj., 63.

⁴⁵⁴ M. Marić, n. dj., 165. Ninčića je Krnjević optuživao da je izjavio kako "treba pobiti 100.000 Hrvata..." (M. Grol, n. dj., 52., 54.)

⁴⁵⁵ M. Grol, n. dj., 166.

⁴⁵⁶ Usp. B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 23-24.

⁴⁵⁷ B. Čubrilović, n. dj., 68.

⁴⁵⁸ Srpski prijevod Bićanićeva memoranduma v. u: JVD, I., dok. 118, str. 257-268. Na istom je mjestu (dok. 122, str. 270-271.) objavljeno i pismo koje je Šubašiću 17. siječnja 1942. uputio Dionizije, episkop američki i kanadski, koji uvjerljivo drži Šubašićevu i Krnjevićevu reakciju na vijesti o pokolju Srba u NDH.

⁴⁵⁹ M. Grol, n. dj., 67-68.

ministra vanjskih poslova, na londonskom je radiju 18. prosinca 1941. pozvao na okončanje "bratoubilačke borbe" između Hrvata i Srba, zaključujući svoj govor optimistički: "Mi smo u dobrom društvu. Ako nam je sadašnjost tamna, navješćuje nam se budućnost sigurno sjajna. Hrvati, Srbi i Slovenci poučeni skupim iskustvima i doživjevši da vide čisto i bistro kako rastrgana Jugoslavija znači rastrganost i srpskih i hrvatskih i slovenskih zemalja, znati će, nakon poraza svojih dušmana, urediti svoju državnu zajednicu Jugoslaviju na boljim temeljima nego što su prije bili, tako da će ona za sve nas biti najbolja: slobodna i velika Hrvatska, slobodna i velika Srbija, slobodna i velika Slovenija. Srca gore! Braćo i sestre! U slozi je naš jedini spas!"⁴⁶⁰

Zaoštavanje hrvatsko-srpskih odnosa u vladi bitno je pridonijelo padu vlade Dušana Simovića, koji se svojim različitim postupcima zamjerio kako hrvatskim ministrima,⁴⁶¹ tako i Srbima i Britancima. Nakon što su svi ministri 9. siječnja 1942. podnijeli kolektivnu ostavku, kralj je 11. siječnja potpisao ukaz kojim je ustrojena prva vlada Slobodana Jovanovića. U njoj su Krnjević i Šutej zadržali svoja mjesta, a ministrom vojske i mornarice imenovan je Draža Mihailović, koji je nekoliko dana kasnije, 19. siječnja, promaknut u čin divizijskoga generala.

Nakon formiranja Jovanovićeve vlade 11. siječnja 1942., hrvatski su dužnosnici u emigrantskoj vladi, predvođeni Krnjevićem, lojalno podupirali izgradnju mita o otporu pod vodstvom Draže Mihailovića.⁴⁶² Jugoslavenskoj je izbjegličkoj vladi, čiji su članovi dobro znali da je London njima iz dana u dan sve nezadovoljniji, to bilo najjače političko oružje: na njemu su gradili ne samo svoje sadašnje položaje, nego i budući utjecaj. Istodobno su hrvatski ministri nastojali da budu nastavljeni razgovori o vladinoj deklaraciji, u kojoj bi se jasno istaknuo nastavak važenja sporazuma Cvetković-Maček, te još jednom bila potvrđena Banovina Hrvatska. Takva je deklaracija u očima hrvatskih ministara trebala parirati sve dubljem jazu između Hrvata i Srba, koji se produbljavao nakon objavljivanja spomenutih memoranduma o stradanju Srba, te žestoke protuhrvatske kampanje koju je zametnuo Fotićev *Amerikanski Srbobran*, a koju je manje ili više zdušno podupirala većina srpskih ministara. Među njima je, doduše, sve jasnija bila svijest da bez federalizacije ne će biti moguće obnoviti Jugoslaviju, ali su odluku o tome kanili što više odgađati, kako ne bi izgubili potporu u velikom dijelu srpskog naroda.

Krnjević je u siječnju 1942. svim silama uvjeravao svjetsku javnost da su Hrvati pristaše Jugoslavije.⁴⁶³ Radi pariranja protuhrvatskoj hajci, početkom veljače 1942. Bićanić je, u dogovoru s Krnjevićem i Šutejem, napisao memorandum o hrvatskome pitanju i hrvatskim ratnim ciljevima. Taj je memorandum predao britanskomu ministarstvu vanjskih poslova.

U memorandumu se, nakon uvoda o hrvatskoj povijesti, ističe kako su Hrvati željeli stvaranje jugoslavenske države, ali je način na koji je ujedinjenje izvedeno kod njih stvorilo nepovjerenje i protivljenje. Slijedom toga je došlo do dvadesetljetne borbe, a svi pokušaji da se od Hrvata i Srba stvori jedan narod (makar govorili istim jezikom!) posve su uzaludni, jer su se oba naroda formirala kao posebne nacije.

⁴⁶⁰ D. Šuljak, n. dj., 277-279.

⁴⁶¹ Iako je Krnjević 13. listopada 1941. hvalio Simovića da je jedini od članova vlade, koji je nešto skloniji Hrvatima, (M. Grol, n. dj., 39.) zbog čega su ga Srbi općenito držali previše popustljivim.

⁴⁶² Nakon razgovora trojice podpredsjednika vlade s britanskim poslanikom Rendellom, Krnjević je 10. siječnja 1942. izvijestio kako Englezi inzistiraju na slozi Srba, Hrvata i Slovenaca u vladi, traže obziran postupak prema Simoviću i nepomirljivu borbu do kraja, za što je kombinacija s Mihailovićem dobra. (M. Grol, n. dj., 96.)

⁴⁶³ S. Nešović, n. dj., 386-387.

Nakon duge Radićeve borbe, skupštinskog atentata, diktature i izbora 1935. i 1938., napokon je uoči samoga rata došlo do sporazuma. Hrvati su sporazum uvijek željeli, ali pod prihvatljivim uvjetima u pogledu teritorija i nadležnosti, te u pogledu jamstava. Sporazum nije sklopljen demokratski i na nj je utjecala međunarodna situacija. Mnoga pitanja nisu riješena. U njih spada i položaj pola milijuna Hrvata u Srijemu, Vojvodini i Bosni, te uređenje ostalih dijelova države u kojima se i dalje upravljalo centralistički. Sporazum je najslabiji u pogledu jamstava. Hrvatima je jedino jamstvo njihova politička snaga, pa su morali zadržati borbeni stav da ne bi bili izigrani, budući da su svi važni položaji, naročito u diplomaciji, vojsci i u unutarnjoj izvršnoj vlasti, ostali u srpskim rukama. Nesigurnost je pojačavalo kneževu opiranje uvođenju demokratskog režima, kao i otpor srpskih stranaka prema sporazumu.

Unatoč tomu, HSS ga se pridržavao. U to je vrijeme jugoslavenska vanjska politika išla za zaokruživanjem Hrvata, tj. za sklapanjem sporazuma s tradicionalnim hrvatskim neprijateljima. Tek kad je počeo rat, Hrvati su došli u prigodu djelomice utjecati na vanjsku politiku. Međutim, zbog slabosti vojske i nespemnosti njezina vodstva, pristali su na odluku da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, ali nijedan Hrvat nije bio nazočan na njegovu potpisivanju. Kad je došlo do državnog udara, Maček je pristao ući u novu vladu tek kad su se srpske stranke izjasnile u prilog poštivanja sporazuma. Lojalno je sudjelovao u vladi, odbijajući sve njemačke ponude da preuzme kvislinšku ulogu. Što se NDH tiče, protiv ustaškog je režima čitav hrvatski narod. Pavelića i njegovu malobrojnu skupinu koja je u državu uvela fašistički režim održava samo njemačka i talijanska sila. Hrvatski je teritorij isparceliran, a NDH se nalazi pod talijanskim protektoratom. Maček otklanja sve ponude i zbog svoga je pasivnog otpora odveden u koncentracijski logor u Njemačkoj (sic!). Hrvati nakon pobjede saveznika u ratu očekuju: 1) ujedinjenje svih hrvatskih krajeva, uključujući i Dalmaciju i Istru; 2) mogućnost da hrvatski narod u svojoj domovini slobodno i demokratski, i u skladu s tisućljetnom predajom i načelima socijalne pravde upravlja svojim poslovima; 3) sigurnost od napadaja jakih susjeda, Nijemaca i Talijana. U tu su svrhu spremni unutar granica Jugoslavije produbiti sporazum sa Srbima i Slovencima, a nemaju ništa protiv ni u pogledu širih političkih ili gospodarskih konfederacija s drugim narodima; 4) prestanak vladavine grube sile i tlačenja.

Taj je memorandum izazvao povoljne reakcije u britanskim krugovima, ali i negodovanje Srba, te je zaoštrio odnose u vladi.⁴⁶⁴

Pavelićev poziv hrvatskim političarima u emigraciji da, kad su već u emigraciji, osnuju hrvatsku, a ne jugoslavensku izzbjegličku vladu, ostao je bez odjeka, baš kao i jednoglasno donesena Deklaracija Hrvatskoga državnog sabora od 28. veljače 1942., kojom su ništetnima proglašeni svi akti državnopravne naravi doneseni od 1. prosinca 1918. do uspostave NDH.⁴⁶⁵ Budući da je tu odluku donio Sabor u kojem je sudjelovala i većina zastupnika bivšeg HSS-a, moglo se držati da je najkasnije njom oduzet legitimitet Jugoslaviji,

⁴⁶⁴ Opš. D. Šepić, n. dj., 51-54. Kljaković, pak, drži da je činjenica da se u Memorandumu polazi od Hrvatske, a ne od Jugoslavije, iako se ova prihvaća, presudno utjecala na to da britanska politika u budućnosti preferira Šubašića u odnosu na Krmjevića i Šuteja. (V. Kljaković, n. dj., 110-111.)

⁴⁶⁵ Hrvatski je državni sabor, naime, 28. veljače 1942. donio posebnu izjavu, kojom se obeskrjepljuju i proglašavaju pravno ništetnima svi državnopravni čini, stvoreni od 1. prosinca 1918. do osnutka NDH, koji se tiču hrvatskog naroda i njegove državnopravne samobitnosti. Istodobno Sabor pozdravlja i prihvaća sve državnopravne čine stvorene prigodom proglašenja NDH i nakon toga. Taj je zaključak, s Pavelićevom potvrdom, pretočen u zakon (ne u zakonsku odredbu!) i objavljen. (*Narodne novine*, br. 61/CV., 14. ožujka 1942.)

a samim time i jugoslavenskoj vladi i svakomu hrvatskom ministrowanju i sudjelovanju u njoj.⁴⁶⁶

Međutim, oni su i dalje zdušno ostajali u vladi koju su zapadni mediji listom nazivali "srpskom vladom",⁴⁶⁷ te je "u svim svojim govorima neprestano naglašavao da Hrvati ostaju 'vjerni Jugoslaviji i Kralju'".⁴⁶⁸ Vrijedno je spomenuti i podatak koji se najčešće previđa: hrvatski su predstavnici sudjelovali u vladama, koje su još primjenjivale diktatorsko zakonodavstvo kralja Aleksandra, dakle, isto ono na temelju kojega su smaknute i na teške robije osuđene stotine i stotine hrvatskih boraca za slobodu, pa i sam Maček. Agencija *Reuter* je tek 24. studenoga 1943. javila kako je kralj Petar II. ukinuo to diktatorsko zakonodavstvo, pa i zloglasni Zakon o zaštiti države.⁴⁶⁹

I kad je Simović 9. listopada 1941. prvi put obavijestio članove vlade da postoje vijesti o organiziranome četničkom otporu na Ravnoj Gori,⁴⁷⁰ hrvatski su se ministri solidarizirali s oružanim otporom, unatoč njegovoj jasnoj velikosrpskoj obilježenosti.

Tako je 3. ožujka 1942. u Oxfordu, na "velikoj manifestaciji britansko-jugoslavenskog prijateljstva", nakon kralja, kraljice, Jovanovića i Kreka, u svojstvu "legitimnog predstavnika hrvatskog naroda" Krnjević izjavio da je hrvatski narod već više od dvadeset godina okupljen u Hrvatskoj seljačkoj stranci, pa smo "upravo radi te naše razvijene narodne i političke individualnosti i svijesti, mi iskreni pristaše zajednice sa slavenskom braćom Slovincima i Srbima", jer se "misao te zajednice rodila baš među Hrvatima, i to već pred 125 godina". Precizirajući svoje misli, Krnjević je naglasio: "Mi nismo pristaše samo Jugoslavije, nego, da još točnije rečem, Kraljevine Jugoslavije, uvjereni, da ta forma vladavine njoj najbolje odgovara. Mi hrvatski ministri u Kraljevskoj Jugoslavenskoj vladi zajedno sa svojim srpskim i slovenskim kolegama lojalno podupiremo Njegovo Veličanstvo Kralja Petra u izvršivanju teške i odgovorne zadaće. Mi smo spremni i u buduće kao predstavnici ogromne većine hrvatskoga naroda (sic!) lojalno pomagati Njegovo Veličanstvo Kralja Petra u poslijeratnoj obnovi, baziranoj na prošlom i sadašnjem iskustvu..."⁴⁷¹

Krnjević je, doduše, svoje povremeno oklijevanje u svezi s izjavama u prilog Jugoslavije objašnjavao time što je Jugoslavija "na zlu glasu" kod Hrvata, ali nije imao ništa protiv toga da se naglasi kako je ona kao državopravni okvir nužna za opstanak i boljitak i hrvatskog naroda.⁴⁷² Mjesec dana nakon Krnjevićeva istupanja u Oxfordu, podpredsjedniku jugoslavenske vlade se 4. travnja opet pridružio Jukić, koji je kazao da su se u proljeće 1941. mnogi prijatelji u inozemstvu tjeskobno pitali hoće li se u ratnoj opasnosti solidarnost Srba i Hrvata održati, ali je Mačekov dolazak u Beograd "navijestio *urbi et orbi*, da hrvatski narod ostaje solidaran sa svojom braćom Srbima i Slovincima, kakvi god bili planovi naših zajedničkih neprijatelja", kojima je "slobodna i nezavisna Jugoslavija bila trnom u oku". Unatoč "zvjerskih zločina Pavelićevih gangstera", sve će biti dobro, jer su "naši moćni saveznici zajamčili najsvečanije uspostavu nezavisnosti naše državne zajednice", pa

⁴⁶⁶ Hrvatski legitimist dr. Krnjević u to vrijeme nije ni pomišljao na takvu argumentaciju, ali će se koju godinu kasnije upravo legitimističkom argumentacijom protiviti tomu da jugoslavenski kralj Petar II. Karađorđević vlast preda u ruke revolucionarnim komunistima.

⁴⁶⁷ S. Nešović, n. dj., I., 400. i dr.

⁴⁶⁸ B. Radica, *Živjeti-nedoživjeti*, sv. II., 241. Kasnije, kad Ujedinjeno Kraljevstvo, makar teška srca, odbaci monarhiju, Krnjević će se vratiti svom "republikanstvu".

⁴⁶⁹ *Spremnost*, br. 94/II, Zagreb, 12. prosinca 1943., s. 3.

⁴⁷⁰ Usp. B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 27-28.

⁴⁷¹ D. Šuljak, n. dj., 280-282. D. Šepić, n. dj., 62.

⁴⁷² Usp. Grolov zapis od 10. veljače 1942. (M. Grol, n. dj., 111.)

"Jugoslaviju, obnovljenu i sređenu, čeka dolično mjesto u budućoj preuređenoj Evropi". Zato je "najsvetija dužnost sviju nas da u svjetlu ovih ozbiljnih činjenica učinimo krajnje napore u svim pravcima, kako bi olakšali što sretnije Uskrснуće naše državne zajednice Jugoslavije, koja je kadra osigurati najbolju i najveću Hrvatsku i najveću Srbiju i najveću Sloveniju na bazi slobode, socijalne pravde, gospodarskog napretka i kulturnog razvitka. S čvrstom vjerom u to sigurno Uskrснуće naše se misli upućuju Svevišnjem da ono dođe što prije."⁴⁷³

Solidarizirajući se s Grolovim govorom na BBC-u od 6. svibnja, Krnjević je 8. svibnja izjavio kako su upravo tragični ratni događaji potvrdili "koliko je sređena Jugoslavija potrebna i Srbima i Hrvatima i Slovencima. Svijest o tome kao i potpuna solidarnost u današnjim časovima, kao što vrlo dobro ustanovljuje g. Grol, udarit će nerazorive temelje njihovoj zajedničkoj budućnosti."⁴⁷⁴

The Manchester Guardian je već 22. siječnja 1942. pisao kako mačekovci u domovini surađuju s Mihailovićem. Reagirajući na nastojanje Foreign Officea da se izglađe nesuglasice između hrvatskih i srpskih ministara, Krnjević je na BBC-u održao govor 9. svibnja 1942., istaknuvši da kao "Hrvat i član Hrvatskog seljačkog pokreta", ne može naći "dovoljno jake riječi da izrazi svoje ogorčenje" nad zločinima koje je počinila "šaćica korumpiranih i degradiranih tipova koji su bili za to godinama školovani u Italiji i Njemačkoj", koji su na smrt osudili "i mnoge Hrvate". Nekoliko dana kasnije, zadovoljno je konstatirao kako je Pavelićeva vlada htjela svoje postrojbe uputiti u borbu protiv četnika, ali su to hrvatske jedinice odbile, a neke čak i prišle Draži (sic!). Krnjević "od svega srca" pozdravlja suradnju hrvatskih boraca i četnika, te sve ostale aktivne borce putem londonskog radija poziva "da surađuju i djeluju u svakom pogledu zajednički s jedinicama generala Mihailovića". Bio je to izravan poziv hrvatskom narodu da podupre četnike odnosno "đenerala Mihailovića" i borbu koju on sada junački predvodi.⁴⁷⁵

Jukić je požurio izjaviti kako je Mihailović već stupio u dodir s "hrvatskim borcima".⁴⁷⁶ Krnjević i drugovi uvjerali su strano novinstvo da Hrvati masovno pristupaju Draži. Širile su se vijesti da sam Maček rukovodi sabotazama, a da Pernar zapovijeda vojskom od 4.000 ljudi. U studenome 1942. ta je "vojska" narasla već na 20.000 boraca.⁴⁷⁷ Pod utjecajem hrvatskih ministara u jugoslavenskoj vladi i *Zajedničar*, glasilo Hrvatske bratske zajednice u SAD, 15. srpnja 1942. također piše kako se valja ugledati u "naš zajednički ponos Dražu Mihailovića sa junačkim četnicima i dra Vladimira Mačeka sa njegovim zbijenim redovima u zajedničkoj borbi protiv najvećih neprijatelja čovječanstva".⁴⁷⁸ Reagirajući na srpske tvrdnje da su svi Hrvati uz Pavelića, Krnjević je 28.

⁴⁷³ D. Šuljak, n. dj., 282-284. Jukić je kasnije postao članom Udruženja srpskih pisaca i umetnika u Londonu. (Mladen Žigrović, *U žitu i kukolju*, Knjižnica Hrvatske revije, sv. XXVIII, Barcelona-München, 1986., 338.)

⁴⁷⁴ D. Šuljak, n. dj., 285-286.

⁴⁷⁵ *Službene novine*, 18. VI. 1942. D. Šuljak, n. dj., 287-288. D. Šepić, n. dj., 64-65. Mihailović, pak, nije krio da je "njegova glavna namjera uništiti ustaše i njihovu tvorevinu, Pavelićevu Hrvatsku" (*Živan Knežević, Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailović, with Official Memoranda and Documents*, Washington, 1945, nav. prema: Vinko Nikolić, prir. *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*, Knjižnica Hrvatske revije, knj. VIII., München-Barcelona, 1976., 63.)

⁴⁷⁶ V. Đuretić, n. dj., 204.

⁴⁷⁷ S. Nešović, n. dj., I., 521., 662-664., 724-725.

⁴⁷⁸ D. Šepić, n. dj., 69-70. Takav je nastup bio naravno na liniji Londona koji se zauzimao za oružani otpor svih snaga, pri čemu su politička pitanja bila zapostavljena. Fantazmagoriju o otporu mačekovaca pothranjivali su i informatori emigrantske vlade: 2. lipnja 1942. Lj. Hadži-Đorđević izvješćuje Ministarstvo vanjskih poslova da su mačekovci vrlo aktivni protiv Pavelića, pa bi trebalo potaknuti njihovu suradnju s četnicima. (HDIIV, I., 52.) Nešto je kasnije slobodni zidar V. Vilder, navodno na temelju podataka dobivenih od S. Gažija, u svibnju

srpnja 1942. u pismu premijeru Jovanoviću pisao kako Moscatello iz Vatikana javlja: "U t. zv. 'šumu' pobjeglo je sve ono što neće da se smiri sa sramotom tuđinske okupacije, a to je čitav hrvatski narod. Ustaše su samo oni koji nose značku, a tih je vrlo malo, dok je sav ostali hrvatski narod uz frontu slobode, t. j. uz Saveznike".⁴⁷⁹

Ovakvi se istupi hrvatskih ministara u izbjegličkoj vladi ne mogu valjano ocjenjivati ako se nema na umu, da su u London i Washington stizali i drugačiji glasi, uključujući i one koji su psihološko stanje u NDH izravno vezali uz pasivno držanje Vlatka Mačeka i njegovih drugova. S. Gaži 2. lipnja 1942. izvješćuje Krnjevića kako njegove pretpostavke počivaju na krivim premisama: prisjećajući se travnja 1941. godine, Gaži naglašava da je "postojao široko raširen osjećaj zadovoljstva u gradovima i selima", da su pri uspostavi NDH "seljaci od prvog dana bili jako uključeni tako što su pomagali da se razoruža i rastjera jugoslavenska vojska, u želji da se izbjegne krvoproliće", te napominje da je zanos zbog proglašenja države splasnuo zbog Mačekova odbijanja da sudjeluje u vlasti, rimskog diktata i aneksije dijela Dalmacije, te progona "pravoslavni".⁴⁸⁰ Čak će i Maček priznati kako je i sâm bio svjestan travanjskog oduševljenja: Radica tvrdi da mu je to stotine puta ponovio.⁴⁸¹

Braneći položaj HSS-a, Krnjević se u raspravi o vladinoj deklaraciji 24. lipnja 1942. usprotivio ne samo odvojenom spominjanju Dalmacije od Hrvatske, nego je zatražio da se spomene Mačeka kao vođu otpora u Hrvatskoj i da se više kaže o poratnim unutarnjim reformama.⁴⁸² Međutim, u javnim istupima neodstupno je branio jugoslavensku orijentaciju hrvatskog naroda.⁴⁸³

Ipak, srpski otpor prema priznavanju Banovine Hrvatske neprekidno je izbijao na vidjelo. Bilo je to jasno iz podcjenjivanja inače dosljedno jugoslavenski orijentiranog bana Šubašića,⁴⁸⁴ iz neodobravanja banovinskog proračuna, ali i iz niza izjava srpskih ministara. Slijedeći naputke Foreign Officea, hrvatski su ministri zauzvrat od Britanije tražili da pritisne jugoslavensku vladu kako bi se bar u njezinim deklaracijama spomenula Banovina Hrvatska kao ustavnopravna i politička činjenica. London je bio itekako svjestan toga da srpski ministri Banovinu od samog početka doživljavaju kao diktat, a da je taj njihov osjećaj još pojačan čvrstim uvjerenjem da Hrvati to posebno nakon ustaških zločina nisu zaslužili. Ipak, bili su svjesni da bez priznavanja Banovine, odnosno bez napuštanja unitarnog principa nema

sročio izvještaj S. Jovanoviću, iz kojega proizlazi da su zaredali sukobi "zaštitara" s ustašama, pa valja poraditi u pravcu produbljivanja i zaoštavanja tog sukoba. (HAIV 1985, dok. 15, s. 76.) I dio zapadnog tiska je vjerovao u takve obavijesti, pa npr. *Manchester Guardian* 22. siječnja 1942. piše kako mačekovci surađuju s Dražom, a seljaci u Hrvatskoj vode gospodarski rat s Osovinom (S. Nešović, n. dj., I., 408-411.), dok je nemilosrdna promičba išla tako daleko da je u travnju ustvrđeno kako je Maček otrovan i kako je taj događaj konačno i masovno okrenuo hrvatski puk protiv Pavelića (Isto, s. 480-481.), pri čemu se Krnjević potrudio izvijestiti medije da Hrvati svakodnevno u sve većem broju prilaze Draži, što je K. Fotić odmah - demantirao. (Isto, 521.) Bilo je i smiješnih glasova da se protiv ustaša bore ruku pod ruku "komunisti i katolički nacionalisti" (Isto, 752.)

⁴⁷⁹ JVD, I., dok. 180, s. 331-332.

⁴⁸⁰ HAIV 1985, dok. 13, s. 69-75.

⁴⁸¹ Bogdan Radica, *Vladko Maček i njegova pisma*, Hrvatska revija, *Jubilarni zbornik...*, s. 419.

⁴⁸² JVD, I., dok. 167, s. 320-321. M. Groj, n. dj., 150-151.

⁴⁸³ Usp. njegov govor na britansko-jugoslavenskoj manifestaciji 30. srpnja 1942. (D. Šuljak, n. dj., 289-291.)

⁴⁸⁴ Šubašićev politički mentor bio je, prema Radici, S. Kosanović. (Isto, 138.) Omrčanin, pak, tvrdi kako je Šubašić postao pouzdanikom američke obavještajne službe OSS. (I. Omrčanin, *Enigma Tito*, 120-138.) Prema Čoviću, koji nesumnjivo izražava gledište hrvatskih nacionalista, "put Ivana Šubašića je ravan, ravna linija - uvijek protuhrvatska, uvijek nehrvatska, uvijek srboslavenska linija". (M. Čović, n. dj., 43.)

obnove Jugoslavije.⁴⁸⁵ P. Dixon piše 21. srpnja 1942. kako "odbaciti Sporazum znači isto što i odbiti priznanje postojanja 'Hrvatske' (sic!) kao jedinice u budućoj Jugoslaviji."⁴⁸⁶

Hrvati su bili svjesni srpskog otpora prema samom spomenu Banovine. Uostalom, ban (potkralj!) Šubašić zahtjeve za potpisivanjem banovinskog proračuna ne šalje izravno jugoslavenskoj vladi, nego posredovanjem britanske diplomacije, kako bi potakao njezinu potporu.⁴⁸⁷ Stajalište srpskih krugova u izbjegličkoj vladi i oko nje glede sporazuma Cvetković-Maček i uspostave Banovine Hrvatske, možda je najjasnije izrazio M. Trifunović, optužujući na sjednici vlade 23. listopada 1942. hrvatske ministre za separatizam: "...Pa vi i dan danji tuceta čitava vaših Hrvata koji su saradivali u Beogradu bez pristanka Hrvatske seljačke stranke i danas smatrate izdajicama hrvatskog naroda, a kod nas priznajete kao punomoćnike srpskog naroda i Dragišu Cvetkovića i njemu ravne i Pavla Karađorđevića? A videli ste to punomoćje srpskog naroda na dan 27. marta. Ama, gospodo, vi ste kupili jednu stvar od čoveka koji nema pravo da je proda, pa da je bio i sam Kralj Aleksandar, - vi ste kupili, prostim jezikom govoreći, krađenu stvar, misleći, verujući, da je kupujete što je mnogo dobra a jeftina..."⁴⁸⁸ Tako jasno odbijanje Sporazuma Vlada nije smjela objaviti. Inače pobornik federalističkog uređenja, Grol je bio protiv popuštanja Hrvatima, pa je u svome dnevniku 23. listopada 1942. zabilježio dvojbu koja je morila srpske ministre: ne žele formalno priznati sporazum Cvetković-Maček, a ne smiju to kazati, zbog pritiska Britanaca i Amerikanaca.⁴⁸⁹

Za pristaše obnove Jugoslavije, raspoloženje je hrvatskih iseljenika u Sjevernoj Americi bilo posebno važno, zbog njihove brojnosti, organiziranosti i utjecaja. Nevolja je bila u tome, što je jugoslavenski orijentirane iseljenike oštro odbijala izrazito velikosrpski orijentirano jugoslavensko poslanstvo na čelu s Konstantinom Fotićem. Upravo on je bio jednom od ključnih prepreka pobornicima Jugoslavije, budući da ni u javnim istupima nije krio kako sa Hrvatima život više nije moguć.

Sava Kosanović se 5. ožujka 1942. tužio S. Jovanoviću kako Fotićeva aktivnost i *Srbobranovo* denunciranje svih Hrvata američkom redarstvu potkapa ideju obnove Jugoslavije, jer svim njezinim neprijateljima pokazuje da je mržnja između Srba i Hrvata tolika, da je Jugoslavija nemoguća.⁴⁹⁰ Krajem ljeta i početkom jeseni 1942. zaoštravala se kampanja oko velikosrpskih incidenata skopčanih s posjetom kralja Petra II. Americi u drugoj polovici lipnja 1942.,⁴⁹¹ a napose u svezi s Fotićevim imenovanjem veleposlanikom. Unatoč burnom protivljenju hrvatskih ministara, bana Šubašića, kao i većine projugoslavenski orijentiranih Hrvata u Americi, kralj je Fotića ukazom od 4. rujna 1942. imenovao veleposlanikom.

Hrvatski su predstavnici u izbjegličkoj vladi zastupali dosljednu jugoslavensku federalističku politiku, iako je njihov utjecaj bio krajnje ograničen. Vlada je postojala samo

⁴⁸⁵ Usp. T. Jonjić, *Planovi federalizacije Jugoslavije*, n. dj., passim.

⁴⁸⁶ D. Šepić, n. dj., 76. Valja potvrditi da je sâm Dixon riječ "Hrvatska" stavio u navodne znake.

⁴⁸⁷ B. Krizman, *Jugoslavenske vlade...*, n. dj., 88.

⁴⁸⁸ Zapisnik sjednice vlade u: JVD, I., dok. 224, str. 438-451.

⁴⁸⁹ M. Grol, n. dj., 223-224.

⁴⁹⁰ Usp. JVD, I., dok. 130, str. 284-289.

⁴⁹¹ Stigavši u Washington, Petar II. se susreo s predsjednikom Rooseveltom i govorio na zajedničkoj sjednici oba doma američkoga Kongresa, ne spomenuvši uopće Hrvate. Povrijeđeni je Šubašić ipak zamolio predstavnike hrvatskog iseljništva da pođu pokloniti se kralju i ovi su to - učinili.

simbolički i nije imala nikakva ozbiljna utjecaja na stvarne događaje.⁴⁹² Sâm se Krnjević često tužio na to, da glavnu riječ vode srpski čimbenici izvan vlade, a da se čak ni u odnosima prema Italiji ne konzultiraju hrvatski i slovenski predstavnici.⁴⁹³ Odnos prema hrvatskim ministrima nerijetko je bio ponižavajući: uskraćivane su im vrlo važne vijesti, nisu bili pozivani na važne sjednice i skupove, čak im je otvarana pošta i obijani pisao stolovi.⁴⁹⁴ Jovanović je frontalni napad na čitav hrvatski narod izbjegavao samo zbog toga što se bojao da bi u tom slučaju hrvatski ministri napustili vladu, a to bi i Londonu i Washingtonu bio jasan znak da obnova Jugoslavije više nije moguća.⁴⁹⁵

Držeći da popustljivost ugrožava obnovu Jugoslavije, Šubašić je bio nezadovoljan Krnjevićevim i (pogotovo) Šutejevim popuštanjem srpskim ministrima, ali im je ipak javio kako će "u svemu slijediti" njihove odluke. Međutim, 17. listopada 1942. kralju je poslao otvoreni brzojav u kojemu kaže da je manjina u vladi uspjela progurati odluku o imenovanju Fotića veleposlanikom, što je upravljeno protiv hrvatskog naroda, a time i "protiv bitnosti Jugoslavije". Istodobno je ban poslao poruku američkom predsjedniku, te sovjetskoj i britanskoj vladi, tvrdeći da jugoslavenske izbjeglička vlada ne vodi jugoslavensku politiku, tj. politiku koja je u interesu jugoslavenskih naroda.⁴⁹⁶ Svoj je stav Šubašić ponovno objasnio koncem studenoga na skupu "jugoslavenskih iseljenika" u San Franciscu, kad je podvukao značenje sporazuma Cvetković - Maček: "Sporazum je, možda, bio nepotpun, sporazum se može kritizirati, ali sporazum ima historijsku zaslugu da je rat državu Jugoslaviju zatekao jedinstvenu u borbi koja joj je nametnuta. Da nije bilo sporazuma, ne znam, da li bi se danas uopće moglo govoriti o Jugoslaviji..."⁴⁹⁷

Ova u biti točna dijagnoza jačala je uvjerenje hrvatskih emigrantskih predstavnika da treba pojačati otpor prema Osovini, ali i prema NDH. Tako je Bićanić u rujnu uputio poruku domovinskom vodstvu Hrvatske seljačke stranke, u kojoj izražava uvjerenje da će presudnu riječ imati volja naroda u domovini na čelu s HSS-om, pa valja spriječiti stvaranje fiktivnog stanja prije nego se saveznici iskrcavaju u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Krnjević je 16. studenoga 1942. ponovno na BBC-u ocijenio da "upravo ovo sadašnje zlo pokazuje, koliko je bilo dalekovidno vodstvo hrvatskog naroda, a zajedno s njime i ogromna narodna većina, kada je u kolovozu 1939. i u proljeće 1941. bilo solidarno sa srpskim narodom, i ako srpsko-hrvatski odnosi nisu u to vrijeme bili baš ružičasti..." Potom je dodao: "Cjelokupno dosadašnje i sadašnje iskustvo nas poučava, da nas sve bolja budućnost čeka samo u federativnoj i demokratskoj kraljevini Jugoslaviji. Takova Jugoslavija osigurat će nam i svakom posebno i svima zajedno mir, slogu, napredak i bolju budućnost i bit će koristan član međunarodne zajednice."⁴⁹⁸

Do danas, pak, nije otkriven dokument koji bi upućivao na to da su predstavnici Hrvatske seljačke stranke, koji su Drugi svjetski rat proveli u emigraciji, ikad pomišljali na stvaranje hrvatske vlade i borbu za hrvatsku državnu neovisnost.⁴⁹⁹ Takvih pokušaja nije bilo

⁴⁹² Na sjednici vlade održanoj 1. rujna 1942. Jovo Banjanin se potužio da se i vanjska i vojna politika od samog početka vodi mimo vlade. (Usp. JVD, I., dok. 203, s. 379-387.)

⁴⁹³ Usp. zapisnik sjednice vlade od 9. listopada 1942., u: JVD, I., dok. 218, s. 414-417.

⁴⁹⁴ Usp. M. Groš, n. dj., 311-312. i dr.

⁴⁹⁵ Tako, s pravom, V. Kljaković, n. dj., 129.

⁴⁹⁶ D. Šepić, n. dj., 77-78.

⁴⁹⁷ F. Jelić-Butić, *HSS*, 109.

⁴⁹⁸ D. Šuljak, n. dj., 292-294.

⁴⁹⁹ R. i Ž. Knežević optužili su Krnjevića da je preko Milana Martinovića i hrvatskog poslanstva u Madridu održavao vezu sa Zagrebom, te uz pomoć nekih ljudi iz britanske obavještajne službe, dogovarao korake protiv

ni prije Teherana, ni poslije njega, čak ni u doba kad je Roosevelt - nejasno i dobrim dijelom pod utjecajem Fotičevih velikosrpskih intriga - počeo u privatnom krugu govoriti o Srbiji, a ne o Jugoslaviji, odnosno o nemogućnosti državnog opstanka Jugoslavije.⁵⁰⁰

c) *Središnja skupina HSS-a*. Iako se u javnosti više komentiralo držanje pripadnika nekadašnjega desnog krila HSS-a i ponašanje ministara emigrantske vlade, koji su se, uostalom, imali prigodu češće i pojavljivati, na politički je razvoj u NDH najviše utjecalo ponašanje središnjeg dijela, onoga koji je ostao u domovini i nastavio s poslovičnom "politikom čekanja". Ključni razlog za to jest činjenica, da je u toj skupini bio sam predsjednik HSS-a, dr. Vladko Maček.

U svojim je uspomenama talijanski ministar Anfuso upozorio na "protivštine hrvatske nezavisnosti, koja je imala na nogama olovnu dalmatinsku kuglu, njemački teret na glavi, okrutni antagonizam sa Srbijom, otvoreno neprijateljstvo slovensko, politički aversitet mačekovaca i drugih političkih tendencija u samoj zemlji."⁵⁰¹ Sve te okolnosti valja imati na umu, kad se prosuđuju potezi tadašnjega hrvatskoga političkoga vrha. Ipak, nema sumnje da je uz Rimske ugovore, najveći teret novoj državi predstavljalo pasivno držanje dr. Vladka Mačeka i središnjega dijela Hrvatske seljačke stranke. To potvrđuje i već spominjano izvješće Stjepana Gažija Krnjeviću od 2. lipnja 1942. Gaži piše o reagiranjima na proglašenje NDH: "Općenito se može reći da je u prvim danima postojao široko raširen osjećaj zadovoljstva u gradovima i selima. Očekivalo se da će se dogoditi nešto novo i bolje. Seljaci su od prvog dana bili jako uključeni (*deeply involved*) tako što su pomagali da se razoruža i rastjera jugoslavenska vojska, u želji da se izbjegne krvoproliće. Oni su sudjelovali u tome ne samo u ZAGREBU nego i u pokrajini. Ali to raspoloženje se jako promijenilo kad su ljudi vidjeli da Maček neće ući u novu vladu, drugo, kad je potpisan sporazum s Italijom po kome je Hrvatska prepustila Dalmaciju i dio Gorskog kotara i treće, zbog akcije poduzete protiv pravoslavnih (Srba), koja ni na koji način nije odobrena od većine Hrvata. Zbog ova tri razloga velika većina stanovništva okrenula se protiv ustaškog režima i radije zauzima potpuno negativno držanje. Prilike u nekim krajevima, posebno u Dalmaciji, različite su, najjače postaju ljevičarske organizacije, dok je HSS pasivna. U Gorskom kotaru i sjevernoj Bosni ljevičari su potpuni gospodari".⁵⁰²

Draže Mihailovića. (Radoje i Živan Knežević, *Sloboda ili smrt*, 1981., 964. Prema: HAIV, 1985., 116b.) Sasvim su bez temelja kasnije Jukićeve tvrdnje, da su Krnjević i Šutej svjesno i sustavno podkapali restauraciju Jugoslavije. (I. Jukić, *The Fall of Yugoslavia*, 148. Usp. V. Đuretić, n. dj., 258.) Jukićevu knjigu izrazito negativno ocijenit će Radica, napominjući da je ona prije svega osobni obračun s Krnjevićem. (Bogdan Radica, *Jukićeva knjiga o padu prve Jugoslavije*, Hrvatska revija, god. XXIV., sv. 2 (94), lipanj 1974., 154-165.) Nisu uvjerljivi ni mršavi argumenti, koje Tomasevich iznosi u potkrjepu svoje ocjene "da Krnjeviću nije bilo stalo do Jugoslavije u cjelini, već samo do hrvatskih i stranačkih interesa kako ih je on shvaćao." (J. Tomasevich, *Četnici...*, 247b.) Takva domišljanja očito potječu od kasnijega, poratnoga Krnjevićeva napuštanja jugoslavenske koncepcije.

⁵⁰⁰ Za procjenu državotvornosti, političke dalekovidnosti, pa i moralnosti hrvatskih političara okupljenih oko Krnjevića zapravo je posve nevažno bi li ta hrvatska izbjeglička vlada imala potporu inozemnih čimbenika ili ne. Već samim pokušajem ustrojenja, ona bi u savezničkim analitičkim odjelima nužno probudila i razmišljanja o možebitnom opstanku i demokratizaciji hrvatske države. Otvorila bi, dakle, jednu novu mogućnost. Treba spomenuti kako je Mladen Žigrović, dugo iza rata, priupitao Krnjevića je li "ikad pomišljao na stvaranje jedne zasebne hrvatske vlade". Ovaj je odvratio: "Hja..., svatko svatko može stvarati emigrantske vlade, tek je pitanje, s kakovim vanjskopolitičkim zaledem? Nakon Teherana i Jalte, mi takovog zaleda nismo imali. Razlozi su Vam i predobro poznati." (M. Žigrović, n. dj., 328.) O razdoblju prije "Teherana i Jalte" Krnjević se tako propustio očitovati.

⁵⁰¹ F. Anfuso, n. dj., 189. (ovdje u prijevodu E. D. Kvaternika, *Još nešto o Rimskim ugovorima*, n. dj., 89.)

⁵⁰² HAIV, 1985., 70-71.

Komentirajući Mačekove uspomene, Jareb se pita, je li Maček imao kakav plan u pogledu vlasti za vrijeme rata. Čitavo njegovo političko djelovanje obilježava ga kao jugoslavenskoga federalista, a njegovo očekivanje da će, unatoč svim argumentima protiv, ipak ojačati Banovinu Hrvatsku i organizirati hrvatsko domobranstvo u sklopu jugoslavenske vojske, može se ocijeniti nerealnim.⁵⁰³ Čini se, da bi odgovor na pitanje, je li Maček imao pričuvenu varijantu, odnosno je li razmišljao o alternativni, uvelike pridonio ocjeni Mačekove političke dalekovidnosti i sposobnosti.

Nije uvjerljiva Radičina tvrdnja, koja se i inače desetljećima varirala u poratnoj emigraciji, a kasnije i u domovini, da je Maček već sredinom 1940. svoju politiku motivirao težnjom da se pod svaku cijenu izbjegne rat, jer zemlja (tj. Jugoslavija) nije ujedinjena, niti je vojnički spremna, a saveznici joj ne mogu pomoći. Najgore od svega bi bilo to, što bi Italija "odmah poslala ovamo" Pavelića i njegove ustaše, koji bi "klali Srbe, što bi zauvijek iskopalo strašan jaz između nas Hrvata i Srba. Dok smo ovako kako tako neutralni, mi smo svi na okupu, naše zemlje, napose na Jadranu, ne bi bile taknute od Italije, konačno ne bismo osjetili posljedice rata."⁵⁰⁴ Teško je, naime, vjerovati da je Mačeka u to doba iznenada prosvijetlila takva dalekovidnost, koja ga inače nije previše krasila. Također se valja upitati, koji to "saveznici" sredinom 1940. ne bi bili u stanju pomoći Jugoslaviji? Francuska je u to vrijeme politički patuljak pod njemačkom čizmom, SSSR je u savezu s Trećim Reichom, a SAD daleko izvan rata. Stoga se čini najuvjerljivijom i najlogičnijom tvrdnja, da je Maček računao kako postoji mogućnost da se rat izbjegne pristupom Jugoslavije Trojnom paktu. Činjenica da se time išlo protiv hrvatske težnje za razbijanjem Jugoslavije i stvaranjem neovisne Hrvatske, pri donošenju takve odluke imala je malog utjecaja, jer je u krugu oko Mačeka stalno vladalo uvjerenje kako je Jugoslaviju moguće federalizirati, te u takvom sustavu steći solidnu autonomiju za Banovinu Hrvatsku. Kad je pak, došlo, do državnog udara i posljedičnoga njemačkog napadaja na Jugoslaviju, vođa HSS-a nije se snašao.

Ilija Jakovljević u partizanskom je *Glasi Slavonije* tijekom rata ustvrdio kako je Maček savjetovao Šubašiću, da iziđe ususret Nijemcima i nađe s njima zajednički jezik, nastojeći ostati na vlasti. Slično potvrđuje i dr. Edo Bulat, pozivajući se na Mačekovo svjedočenje, dano mu pri odlasku u emigraciju 1945.⁵⁰⁵ Sve kad bi to i bilo točno, to ne bi značilo da je Maček na taj način htio stvoriti neovisnu Hrvatsku, jer je to, uostalom, mogao pokušati prije pristupa pučističkoj beogradskoj vladi. Ne bi se mogla braniti ni tvrdnja, da je pristup novoj vladi bio uvjetovan težnjom da se sačuva mir, a da je sada, nakon što je rat započeo, Maček odlučio promijeniti kurs i na neki način naći hrvatski *modus vivendi* s Nijemcima. Sveukupna njegova politika, kao i politika istaknutih njegovih sudrugova, kako u izbjegličkoj vladi i oko nje, tako i u domovini, težila je zadovoljenju hrvatskih interesa u okviru jedne pravedne i federalizirane jugoslavenske države. Ta je politika uspostavom NDH doživjela potpuni poraz.⁵⁰⁶

Prema jednome njemačkom obavještajnom izvješću iz rujna 1943., Mačekov bliski suradnik dr. Ivan Pernar izjavio je Arthuru Haeffneru da je Maček 10. travnja 1941. zapovjedniku njemačkih snaga u Zagrebu, vjerojatno generalu Kühneu, izjavio kako bi bilo

⁵⁰³ Usp. J. Jareb, n. dj., 77-80.

⁵⁰⁴ B. Radica, II., 32-33., 129.

⁵⁰⁵ Usp. Edo Bulat, *Deseti travanj*, n. dj., 18b

⁵⁰⁶ Stoga nipošto ne stoji Radelićeva tvrdnja, da je "sredinski dio" HSS-a, onaj oko samoga najužeg vodstva stranke "prihvaćao samu ideju hrvatske države, ali u skladu s ideologijom i tradicionalnom politikom stranke, odbacio je suradnju s ustaškim režimom i njegovu radikalnu politiku, osobito uvjete i način stvaranja NDH". (Z. Radelić, n. dj. 14.)

najbolje očuvati teritorijalnu cjelovitost Jugoslavije, te u Hrvatsku uvesti njemačku vojnu upravu kojoj bi pomagala činovnička vlada sastavljena od domaćih ljudi.⁵⁰⁷ Iako ilustrativna za Mačekova politička razmišljanja, takva je zamisao bila bez izgleda, budući da Hitler na Jugoistoku nije kanio držati veće snage, te je već razmatrao druga politička rješenja.

Nakon što je odbio ponovljene prijedloge Slavka Kvaternika, da sâm preuzme odgovornost i proglasi državu, Maček je 10. travnja dao poznatu izjavu. Ona je, općenito se drži, trebala "utjecati na članove i organizacije HSS-a, da se održe kao cjelina, kako bi stranka mogla izbjeći veće potrese i oštriju unutarnju političku diferencijaciju. Tome je trebala pridonijeti i politička pasivizacija samog Mačeka, kako bi svojim vlastitim primjerom upozorio članove stranke na potrebu čekanja pogodnog trenutka za akciju".⁵⁰⁸ Dr. Maček stoga nije pružao većeg otpora prema davanju te izjave, iako će u predstojećem razdoblju iz kruga njegovih pristaša biti plasirana glasina, da je riječ o krivotvorini. Ta će glasina imati dalekosežne pogubne posljedice. Samu je, pak, desetotravanjsku izjavu Maček vjerojatno osjetio kao olakšanje i makar nevoljko prenošenje odgovornosti na druge čimbenike. Radi toga je istoga tog 10. travnja od zapovjednika njemačkih okupacijskih postrojbi zatražio propusnicu radi odlaska u Kupinec.⁵⁰⁹

Prema tome, nikakvi ideološki razlozi nisu presudili da Maček odbije proglašenje hrvatske države. On jednostavno na takav korak nije bio spreman, on je prelazio okvire njegove defenzivne, sporazumaške, jugoslavenske politike. U trenutcima slamanja jugoslavenske kule od karata, ta politika jednostavno više nije odgovarala interesima hrvatskog naroda.

"Nije hrvatski narod", piše M. Čović, "u povijesnim travanjskim danima 1941. odbio Mačeka, a prihvatio Pavelića radi stranačkih programa, radi vanjskopolitičke orijentacije, radi prihvaćanja ili neprihvatanja demokracije ili nedemokracije! Nije u tim prilikama ni mislio na glasovanje, odglasavanje i prebrojavanje, nije ni mislio na glasačke formalnosti i legitimnosti. Nikad ni nije bio pitan hoće li ovo ili ono hrvatsko rješenje, hoće li ovu ili onu hrvatsku alternativu. I u travnju 1941. mogao je prihvatiti samo Mačekov samoubilački bezizgledni pokušaj obrane nejugoslavenske 'Jugoslavije', ili Pavelićevu realističku, realpolitičku i moguću, ostvarivu obnovu hrvatske države".⁵¹⁰

Mačeku, razumljivo, kako u poratnoj istrazi svjedoči S. Kvaternik, "nije bilo neprijatno što je došlo do nezavisne Države Hrvatske", ali nije želio sudjelovati u vlasti.⁵¹¹ Iako mu nije bilo "neprijatno" što je došlo do uspostave hrvatske države, on je bio krajnje skeptičan u pogledu njezina opstanka. Taj je manjak samopouzdanja došao do izražaja, kao što je spomenuto u prethodnoj glavi, i tako što je, nakon desetotravanjske izjave, svojim držanjem naveo svoje bliske suradnike odbiti Pavelićev poziv da uđu u prvu hrvatsku vladu. Takva je politika zapravo bila logična posljedica Mačekova dotadašnjeg držanja. Jedan od malobrojnih hrvatskih diplomata u jugoslavenskomu ministarstvu vanjskih poslova, Eugen

⁵⁰⁷ B. Krizman, III/1, 128-130. Da se ne radi o pukoj izmišljotini ili natezi, potvrđuje sam Maček, pišući u svojim uspomenuama kako je i početkom listopada 1941., kad ga je u Kupincu posjetio neki njemački časnik, predložio da Nijemci oduzmu vlast ustašama, a na čelo "uprave u zemlji" postave kojega svoga generala, koji bi uz domaće službenike uspostavio red i mir. Dakle, sam Maček priznaje da nije imao hrabrosti preuzeti odgovornost ni u travnju ni u listopadu 1941.

⁵⁰⁸ H. Matković, n. dj., 174-175. Usp. Lj. Boban, *Britanija, Hrvatska i Hrvatska seljačka stranka 1939-1945.*, ČSP, god. X., br. 3 (28), Zagreb, 1978., 9b.

⁵⁰⁹ Usp. S. Kvaternik, n. dj., 155.

⁵¹⁰ M. Čović, n. dj., 122.

⁵¹¹ Usp. N. Kisić-Kolanović, n. dj., 295.

Laxa, ispriповjedio je Vinku Nikoliću kako se u travnju u Zagrebu zateklo “desetak Hrvata iz Ministarstva vanjskih poslova pod doyenstvom Ivana Babića Gjalskog. Kako je Lorković pozivao tu grupu, da uđe u Ministarstvo vanjskih poslova, a i neki kolege su inzistirali da se uđe, poslan sam u Kupinec u dva navrata, da dobijem placet Predsjednika (Mačeka, op. T. J.) za naš ulazak. Obrazložio sam Predsjedniku, da je ta država naša država – (poslije rata smo mogli konstatirati, da je imala veću slobodu akcije i više suvereniteta nego li Jugoslavenska vlada u Londonu) – i da će naš prvobitni zadatak biti održavanje veze s našim ljudima vani, posebno s drom. Krnjevićem i informirati njega i vodstvo o situaciji u svijetu. Lorković nam je bio obećao pozicije, koje smo htjeli, a Babić Gjalski bi nam stavio na raspolaganje sve diplomatske veze i poznanstva svoje dugogodišnje karijere. Posebno sam naglasio Predsjedniku, da će naše veze sa savezničkim taborom postajati sve teže i da ćemo ostati bez kontakta s našim ljudima u Londonu. (Tako se je i dogodilo, Farolfi nije znao što se događa u Londonu, a Krnjević je od zadnjih 6 pisama, što mu ih je uputio Farolfi, primio tek jedno!) Predsjednik nije usvojio nijedan od mojih argumenata, i prigodom mog drugog posjeta bio je čak ljut i nestrpljiv. Rekao je: ‘Nemojte ulaziti i ne miješajte se s tim ljudima, da ne izazovete narodnu osvetu’. Kada sam tu dogodovštinu ispričao Farolfiju 15 mjeseci nakon toga, uhvatio se je bio jadnik za glavu.”⁵¹²

Baš zbog Mačekova odbijanja suradnje, odnosno odluke da - bez razmišljanja - odbije proglasiti hrvatsku državu, postala je moguća (zapravo jedino moguća, napominje Čović) Pavelićeva, ustaška Hrvatska.⁵¹³ Budući da je vodstvo HSS-a sav politički prostor i slobodu akcije prepustilo Paveliću i ustašama, obustavljajući na svoju ruku čak i izlaženje stranačkog tiska,⁵¹⁴ nije neobično da je HSS-u i pripala autsajderska pozicija. Ipak, s ustaške se strane, kako je, prema optužnici, 19. ožujka 1947. izjavio posljednji ministar vanjskih poslova, dr. Mehmed Alajbegović, tijekom čitava postojanja NDH nastojalo pridobiti HSS na suradnju.⁵¹⁵ Pozivajući se na sjećanja Davida Sinčića, Ivičević prihvaća tvrdnju da su dodiri između Pavelića i vodstva HSS-a uspostavljeni u ljeto 1941., te su nastavljeni i tijekom 1942/43. godine.⁵¹⁶ O razgovorima koji su vođeni 1942. svjedočio je i pukovnik Babić,⁵¹⁷ a Mačekov sin Andrej potvrđuje da je Luburić u lipnju 1943. “predložio tati suradnju s ustašama”.⁵¹⁸ Dakako da su ti pokušaji nailazili na odbijanje.⁵¹⁹

⁵¹² V. Nikolić, *Pred vratima domovine*, II., 504-505.

⁵¹³ M. Čović, n. dj., 203. Maček je, kaže pisac, "sve učinio, samo da se ne kompromitira, da se ne kompromitira pred nehrvatima, čak i pod cijenu povijesnog kompromitiranja pred vlastitim hrvatskim narodom." (Isto, 341.)

⁵¹⁴ Prema Paveliću više nego kritični Kovačić tvrdi kako je Mačekov *Hrvatski dnevnik* “vlastitom odlukom prestao izlaziti”. (M. Kovačić, n. dj., 156.)

⁵¹⁵ Usp. N. Kisić-Kolanović, n. dj., 250-251.

⁵¹⁶ J. Ivičević, n. dj., 7-8, *Vjesnik*, Zagreb, 27. i 28. travnja 1995.

⁵¹⁷ I. Babić, n. dj., 254.)

⁵¹⁸ Andrej Maček – Nino Škrabe, *Maček izbliza*, Disput, Zagreb, 1999., 108.

⁵¹⁹ Stoga je posve utemeljena sljedeća Čovićeva ocjena:

"Od svih dobronamjernih prigovora Anti Paveliću s hrvatske strane, najčudniji je česti prigovor što nije od početka NDH surađivao s Mačekom, kad je sâm Maček odbio i propustio priliku da upravo on, Maček, proglasi hrvatsku državu, i da on, Maček, odlučuje o tomu, može li Pavelić surađivati s njim, s Mačekom, a ne da Pavelić odlučuje o tome hoće li ili ne će prihvatiti Mačekovu suradnju. Suradivati na liniji obnove, učvršćenja i obrane hrvatske države, Maček nije htio! Nije to nikako htio! On je u travnju 1941. odbio bez razmišljanja (on sâm kaže 'bez razmišljanja') takvu suradnju! On je znao da će Njemačka izgubiti rat, ali, izgleda, da nije bio tako siguran u njemački poraz i u savezničku pobjedu u ožujku, kad je njegova vlada pristupila, svečano, hitlerovskom Trojnom paktu (25. ožujka 1941.). Ili je mislio da ga jedna prisilna kolaboracija s Hitlerom, jedna kolaboracija iz objektivne političke potrebe, ne kompromitira, da ga nikako ne kompromitira, kad je ta kolaboracija u interesu Beograda, u interesu učvršćenja i obrane nejugoslavenske 'Jugoslavije'?"!

Pri prosudbi Mačekove odluke da se povuče iz javnog života i time demonstrira svoj pasivni optor prema novonastalom stanju, valja imati na umu okolnosti u kojima je ona donesena. Ta je odluka, dakle, donesena u trenutku kad je Treći Reich bio na vrhuncu moći, u čvrstome savezu sa SSSR-om, kad su SAD bile izvan rata, a Velika Britanija jedva odolijevala njemačkim zračnim napadajima. Čitava je kontinentalna Europa, osim Grčke i Jugoslavije, koje su već bile na koljenima, bila ili pod osovinskom okupacijom, ili u stanju uglavnom naklone neutralnosti (otvoreno, poput Portugala, Španjolske i Švedske ili prikriveno, poput Švicarske i Turske). Na unutarnjem planu još se ni na koji način nije moglo govoriti o pojavama, koje bi kompromitirale bilo Ustaški pokret, bilo novoproglašenu državu.⁵²⁰ Podsjećajući na činjenicu da su Mačekovi najbliži suradnici ostali članovima jugoslavenske izbjegličke vlade, Korsky s pravom ističe: "Uzaludno je danas tvrditi da je ovo bilo zbog ustaške diktature, jer se je ovaj dio (tj. ministri u izbjegličkoj vladi, op. T. J.) povukao s jugoslavenskom izbjegličkom vladom u času dok ustaška vlast još nije bila uspostavljena, te se do konca rata nije ni u kom obliku ogradio od jugoslavenske države".⁵²¹

Iako su neki istaknuti dužnosnici HSS u emigraciji odmah ustali protiv NDH, ustaški režim u prvo vrijeme nije poduzimao ozbiljnije represivne korake prema stranačkim dužnosnicima. Doduše, tijekom travanjskog rata, Nijemci su u nekim slučajevima uhitili ili privremeno internirali manji broj stranačkih dužnosnika. Moguće je, da su njemački koraci protiv poznatih anglofila iz redova HSS-a naveli hrvatsko redarstvo na njihovo privremeno uhićenje ili kratkotrajnu internaciju.⁵²² Neki su istaknuti članovi HSS-a bili na zubu Gestapou, jer su obilježeni kao protivnici ratnih ciljeva Osovine.⁵²³ Najveći dio banovinskih upravnih službenika, sudaca i namještenika hrvatske narodnosti, nastavio je obavljati svoj posao i nakon uspostave NDH, bez obzira na svoja politička i ideološka uvjerenja.⁵²⁴ Bivše su žandarmerijske stanice jednostavno preimenovane u oružničke postaje, a svi su zatečeni pripadnici žandarmerije, koji se nisu povukli s jugoslavenskom vojskom, ostali na svojim mjestima, u svojstvu hrvatskih oružnika. Do njemačkoga napada na SSSR svoja su mjesta zadržali čak i mnogi komunistički simpatizeri, dok su pristaše i članovi HSS-a ostali u službi bez rezervi. Ipak, nitko se iz prvoga reda Mačkovih suradnika nije svrstao uz novoproglašenu državu.

Da ostane podpredsjednik beogradske vlade, Maček je sve učinio i sve prihvatio. Prihvatio je pristup svoje vlade Hitlerovu Trojnom paktu, pa je i Simovićevu pučističku vladu prihvatio. Da se ne kompromitira suradnjom s Njemačkom, s Hitlerovom Njemačkom, u interesu Zagreba, u interesu Hrvatske, Maček je u travnju 1941. odbio sve, pa i samu ponudu, formalnu ponudu da postane predsjednik ne jedne zagrebačke vlade, hrvatske vlade, nego predsjednik, vrhovni šef i poglavar, jedne obnovljene države, Države Hrvatske. Onda je teško vjerovati da bi takav Maček i mogao i htio prihvatiti suradnju kao drugorazredni ili trećorazredni faktor, da bi htio biti podpredsjednik Pavelićeve vlade, osim u slučaju neke teoretske pretpostavke, pretpostavke, da je on, Maček, patio od 'podpredsjedničkih' manjevrijednih kompleksa". (M. Čović, n. dj., 271.)

⁵²⁰ Stoga nije ozbiljna tvrdnja Branka Pešelja da je vodstvo HSS "i prije 10. travnja 1941." znalo "kuda vodi i kako će svršiti Pavelićeva politika". (Usp. E. D. Kvaternik, *Odjeci...*, n. dj., 250.)

⁵²¹ Ivo Korsky, *Razlozi propasti Nezavisne Države Hrvatske*, u: *Hrvatski nacionalizam*, II. izd., NZ MH, Zagreb, 1991., 127.

⁵²² Nakon što ga je oslobodio iz osmodnevnog pritvora, Košak je Pešelju kazao kako ga Nijemci traže, da bi ga internirali u Njemačku. (B. Pešelj, *U vrtlogu...*, 11-12.) Košutić, Tomašić, Jančiković i dr. pušteni su iz pritvora odmah po Pavelićevu dolasku u Zagreb, 16. travnja 1941.

⁵²³ Iako poznat po svojoj sklonosti Nijemcima, Lorković je nakon neuspješne intervencije za nekoliko pristaša HSS-a koje je Gestapo uhitio, ocijenio da je Hrvatska "teško ugrožena pangermanizmom". (N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 58-59.) Nacistima je posebno na zubu bio Ilija Jukić, pa su – kako Lorković bilježi sredinom 1942. - od hrvatske vlade tražili poduzimanje sankcija protiv njegove obitelji. (Isto, 194., 211.)

⁵²⁴ P. Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u Zapadnoj Slavoniji...*, 37-38. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 226.

Nasuprot tomu, neki su istaknuti Mačekovi suradnici od samog početka bili upleteni u njemačke obavještajne kombinacije, na koje ustaški režim nije gledao s odobravanjem. Te su kombinacije dovele do uhićenja A. Košutića i još nekolicine članova HSS-a.⁵²⁵ Osim koketiranja s Nijemcima, oprez prema nekim Mačkovim suradnicima povećavala je bojazan da bi oni u kriznim trenucima mogli na svoju ruku preuzeti vlast i bez izravne njemačke pomoći. Tako je, primjerice, neraspoloženje, koje su izazvali Rimski ugovori, u prvi mah zaprijetilo i većim nemirima. Kashe je 21. svibnja izvijestio Berlin kako mu se sâm Pavelić tužio na slab autoritet vojskovođe Kvaternika i bivših austrougarskih časnika. Pojavile su se i zamisli o državnom udaru, ali se od toga odustalo. Nekadašnja Mačkova *Zaštita* je razoružana, a vojskovođa Kvaternik zagovara korake protiv samog Mačeka.⁵²⁶

Neki od važnih Mačkovih suradnika preselili su na područje južnije od demarkacijske crte. Među takvima se posebno isticao Jančiković, koji je u ljeto 1941. odselio u Crikvenicu. On je bio izrazito protivan svakom obliku suradnje s NDH, ali se isto tako protivio oružanom otporu, držeći da "treba izdržati, dok saveznici ne riješe stvar".⁵²⁷ Pasivnost kruga oko Mačeka u vladinim se krugovima tumačila kao prikriveno neprijateljstvo, skoro poticanje na otpor. Takav je dojam pojačavala činjenica da se ni Maček ni njegovi najbliži suradnici nisu ogradili od skoro ubitačnih jugoslavenskih tirada, koje su na valovima britanskog radija širili Krnjević i drugovi.⁵²⁸ Šutnja se u danim okolnostima mogla tumačiti samo kao solidariziranje s takvim istupima ministara jugoslavenske izbjegličke vlade. Na taj se način produbljavao unutarhrvatski jaz. S druge su strane uvođenje autoritarnog sustava, zabrana političkih stranaka i društava, te zločini koje su počinile ustaške skupine, a pogotovo glasine o smaknućima mnoštva ljudi, davale potporu svima onima, koji su se ograđivali od ustaškog režima.

Mirošević-Sorgo je u izvješću od 26. rujna 1941. registrirao širenje osjećaja nezadovoljstva prema ustaškom režimu, ali: "Mora se, međutim, konstatovati da promena u

⁵²⁵ Bivši referent za tisak njemačkoga generalnog konzulata, a sada attaché za tisak pri poslanstvu, Otto Mitterhammer, početkom svibnja 1941. je razgovarao s ing. Košutićem, Glojnaricom i Leakovićem, pokušavajući ih pridobiti za obavještajnu suradnju, a navodno i za zajedničko nastojanje da se Pavelića smijeni, te na vlast dovede HSS. Hrvatske su vlasti doznale za ovaj pokušaj, te su Košutić, Glojnaric i Leaković uhićeni 6. svibnja 1941., a hrvatsko je ministarstvo vanjskih poslova prosvjedovalo u Berlinu. Na zahtjev RSHA, bojnik SS-a, Wilhelm Beissner, šef Djelatnog ureda Sigurnosne policije i Sigurnosne službe (*Einsatzkommando Sipo und SD*) u Zagrebu, izvijestio je Berlin da su hrvatske vlasti jako uzbuđene zbog ovog događaja, a stvar pogoršava i činjenica da je Mitterhammer intervenirao kod Ive Bogdana, da se uhićeni Hrvati puste na slobodu. Mitterhammer je, tvrdi Beissner, djelovao na svoju ruku, a s obzirom na to da se ovim činom kompromitirao u Hrvatskoj, treba ga prebaciti u Beograd. Uhićeni su prvaci HSS-a pušteni na slobodu 16. svibnja 1941. (S. Odić - S. Komarica, n. dj., 236-237.)

⁵²⁶ Usp. B. Krizman, I., 476-477. Glaise je zabilježio kako je S. Kvaternik, navodno, u svibnju 1942. generalu Warlimontu izjavio da mu je žarka želja strijeljati Mačeka. (Usp. V. Kazimirović, n. dj., 228-229.) Bez obzira na pouzdanost ovih svjedočenja, teško je vjerovati S. Kvaterniku, kad tvrdi kako je prigodom sastavljanja vlade posebno upozoravao Pavelića da "pod nikiju cijenu ne mimoide Seljačku stranku, jer ona imade najmanje 90% naroda iza sebe". (B. Krizman, II., 58-59.) Ovdje se nije radilo o Pavelićevoj volji, nego o Mačkovu protivljenju. Uostalom, ni S. Kvaternik nije u Privremeno državno vodstvo uspio uvrstiti viđenijeg pristašu HSS-a.

⁵²⁷ Ljubo Boban, *Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. godine*, ČSP, god. XII., br. 1, Zagreb, 1980., 28. Jančikovića je, po nalogu Rade Končara, posjetio Šime Balen, koji naglašava da je Jančiković "iskreni pobornik zajedničkog života jugoslavenskih naroda". (Isto, 29b.) Nakon Bobanove smrti objavljena je njegova knjiga *Dr. Tomo Jančiković: HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.

⁵²⁸ Ne može se ozbiljno prihvatiti navodna Mačkova izjava Singeru, da bi on sa slobode i bio spreman javno osuditi Krnjevićevu politiku, ali to iz zatvora ne može. (*Vlado Singer o Dru Vladku Mačeku*, n. dj., 80.) Prigode za takvu osudu bilo je i prije i nakon zatvora, ali se Maček na nju, dakako, nije htio odlučiti!

raspoloženju ne ide prema Jugoslovenstvu. Povratak pod Beograd ne bi primio niko, pa ni sami Srbi iz Hrvatske. (...) Danas je u Hrvatskoj najveći Jugosloven - Maček. Kad bi se on rešio da uđe u vladu, Paveliću bi bio kraj".⁵²⁹

Razumije se samo po sebi, da izvješća pojedinih informatora o jugoslavenskom Mačekovu raspoloženju i ne moraju biti sasvim točna, ali - takva su izvješća proizvodila dojmove i uvjerenja, te stvarala predodžbe na kojima su se gradili politički potezi.⁵³⁰ Umjesto da na Mačekovu pasivnost odgovore političkim sredstvima, vlasti NDH su se odlučile na netaktične, represivne mjere. Nakon što je, po uzoru na jednostranačke sustave osovinskih velesila, već dva mjeseca po uspostavi države i formalno zabranjeno višestranačje,⁵³¹ Pavelić je u jesen 1941. počinio tešku pogrešku internirajući predsjednika bivšega HSS-a.

To se objašnjavalo obavijestima, da su komunistički partizani nakanili izvesti atentat na Mačeka, te njegovu smrt na taj način prebaciti na ustaše, kako bi se izazvali neredi, represalije i posljedično jačanje pobunjenika. Pavelić će kasnije tumačiti da je do uhićenja došlo radi njegove (Mačekove) koristi. Luburić će kasnije pisati, da jest bio Mačekov tamničar, ali i da mu je četiri puta spasio život. Životu predsjednika bivšega HSS-a, prema Luburiću, prijetili su nacisti (Abwehr), neki neodgovorni ustaše, partizani koji bi ga ubili i za to optužili ustaše, te napokon, neki mačekovci, koji su planirali njegovu otmicu, kako bi onda uz pomoć zapadnih saveznika i domobranstva preuzeli vlast. Stoga je Luburić "prema nalogu starijih" uhitio Mačeka te ga "nosao kao mačka mačice s jednog mjesta na drugo, ne zato da ga mučimo i ubijemo, nego zato, da ga spasimo od gorega zla". Toga da je i sam Maček bio svjestan, pa je tražio pojačanje straže, jer mu je ona bila najboljim jamstvom sigurnosti.⁵³²

Bez obzira na to, koliko ta objašnjenja bila istinita, Mačekovo je uhićenje dalo hranu razgranatoj proturežimskoj, pa i protuhrvatskoj promičbi. Maček je, naime, od 10. travnja do 15. listopada 1941. boravio u Kupincu. Nije se osjećao posebno nadziranim, ali se dragovoljno pasivizirao. Svakako je dragocjeno njegovo priznanje, da su ga u Kupincu posjećivali "srpski seljaci iz bliže i daljne okolice", te ga pitali za savjet kako bi se postavili u svezi s ustaškim progonima i vjerskim prijelazima. Iz dana u dan su ga posjećivale i skupine hrvatskih seljaka.⁵³³ Jednom od posjetitelja, Andriji Pavliću, izjavio je kako je desetotrvanjsku izjavu dao slobodno i bez pritiska, sve u svrhu očuvanja mira i sprječavanja krvoprolića. Nikoli Sikirici je, pak, u srpnju 1941. izjavio kako će opet "biti Jugoslavija, kao što je i bila, i još veća. Sve će se poslije rata odlučiti na zelenom stolu. Tamo je Jurica Krnjević, pa ćemo i mi dobiti svoj dobar dio".⁵³⁴ Među posjetiteljima bio je i niz istaknutih članova HSS-a, koji su sa svojim predsjednikom mogli slobodno razgovarati.⁵³⁵

⁵²⁹ HDIIV, I., 53.

⁵³⁰ Da se Maček "drži *bezprekorno* na staroj *jugoslovenskoj* liniji", potvrđivao je 14. kolovoza iste godine i jugoslavenski generalni konzul u Zürichu, Đ. Đuričić. (HDIIV, I., 78.)

⁵³¹ Nakon uvođenja iznimnih mjera u razvojačenom pojasu, hrvatske su vlasti pokušavale proširiti svoje djelovanje i na druge način. Ujdurović bilježi kako se u Metkoviću pokušalo oživjeti rad Narodne zaštite. (M. Ujdurović, n. dj., 53b.) I talijanska je Druga armija zapažala kako ustaške vlasti ne negoduju zbog jačanja mačekovaca u Splitu i anektiranoj Dalmaciji. (Usp. NOBD, I., dok. 201, s. 495-497.) To bi moglo potkrjepljivati tvrdnju, da je zabrana političkih stranaka prije svega imala funkciju demonstrirati odanost jednostranačkomu sustavu i novomu europskom poretku.

⁵³² Vjekoslav Maks Luburić, *Prigodom smrti Vladka Mačeka*, u: Ivan Mužić, prir. *Maček u Luburićevu zatočeništvu*, Matica hrvatska Split, Split, 1999., 58.

⁵³³ V. Maček, n. dj., 161-162.

⁵³⁴ *Slobodni dom*, 16. siječnja 1945. Prema: F. Jelić-Butić, *HSS*, 68.

⁵³⁵ F. Jelić-Butić, *HSS*, 67.

Sve do 15. listopada Maček se, kao i ostali prvaci bivšeg HSS-a, kretao relativno slobodno i dolazio u dodir s mnoštvom ljudi. Tvrđilo se čak kako je sudjelovao i u javnom obilježavanju pogibije hrvatskih zastupnika u beogradskoj Skupštini.⁵³⁶ Osim Mačkovih priznanja da ustaške vlasti nisu priječile da ga posjećuju čak i brojnije skupine ljudi,⁵³⁷ ima i drugih vrijednih svjedočenja. Želeći ga pridobiti za oružanu borbu, komunisti su već od lipnja i srpnja 1941. dolazili u dodir s Mačekom.⁵³⁸ Istaknuti komunistički dužnosnik, dr. Pavle Gregorić tvrdi u svojim sjećanjima kako su Mačeka u prvoj polovici listopada 1941., po Hebrangovu nalogu, posjetili dr. Nikola Nikolić i dr. Zlatan Sremec, kako bi od njega doznali "njegov odnos prema pozivu Komunističke partije za narodni ustanak". Maček je odbio djelatnu suradnju, ali je ocijenio kako će Nijemci izgubiti rat, dok "mi kao mali narod ne treba da se upličemo".⁵³⁹

Taj posjet Maček u spomenama ne spominje, ali zato pripovijeda kako ga je oko 10. listopada posjetio neki njemački časnik, radi razgovora o mogućem preuzimanju vlasti u Hrvatskoj. Ne zna mu ime, a ne zna ni po čijem je nalogu taj časnik dolazio u tako važnoj misiji (i to ne vojnoj, nego političkoj *par excellence*), pa domeće kako je taj dolazio vjerojatno u Glaiseovo ime. On je odbio ponudu i predložio da se ukloni ustaški režim i za guvernera postavi neki njemački general.⁵⁴⁰ Kad bi bilo točno, to bi svjedočenje ukazivalo na to, da bi predsjednik HSS-a odgovornost za vlastiti narod radije prepustio njemačkome generalu, nego što bi je sam preuzeo! Ipak, nije uvjerljivo da je u Jasenovac otpremljen radi toga. Uostalom, da su htjeli, Nijemcima je on i tamo bio dostupan.⁵⁴¹ Iz Singerova izvješća o razgovorima s Mačekom u Jasenovcu, proizlazi da je Maček bio uvjeren kako je uhićen na njemački nalog, budući da ga hrvatske vlasti dosad ničim nisu ometale u normalnom životu u Kupincu, pa nije bilo razloga da u tom pogledu nastupi promjena.⁵⁴² Glaise, doduše, 4. studenoga javlja kako ne zna gdje se Maček nalazi,⁵⁴³ ali Odić i Komarica, na žalost ne navodeći izvora, tvrde kako je nakon Mačkova uhićenja u listopada 1941. njegova supruga pokušala izboriti njegovo oslobođanje, tvrdeći da je on pod zaštitom Gestapoa. Pritom se

⁵³⁶ HDIIV, I., 22.

⁵³⁷ Lorkovićev tajnik dr. Ivan Kolak ispričavao je 23. rujna 1942. u Stockholmu K. Jadrijeviću, da je Maček interniran (u njegovu vlastitu interesu), ali se na svom imanju može slobodno kretati. (JVD, I., dok. 211, s. 400-402.)

⁵³⁸ F. Jelić-Butić, *HSS*, 131. i d.

⁵³⁹ P. Gregorić, *Narodnooslobodilačka borba u Zapadnoj Slavoniji...*, 184-185. Nikola Nikolić je svojedobno bio članom "Crne ruke", a nakon Drugoga svjetskog rata zatvoren je kao pristaša rezolucije Informbiroa. Kasnije je objavio niz znanstvenih radova, u kojima opisuje medicinske pokuse, navodno vršene nad zatvorenicima u jasenovačkom logoru. Srpskom akademiku Dragoslavu D. Mihailoviću, koji ga je "četvrt veka znao kao Srbina, a on je bio - Hrvat", priznao je, međutim, da je riječ o medicinskim pokusima, koje su obavljale ne hrvatske (ustaške), nego jugoslavenske komunističke vlasti, i to na - Golome otoku. (Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, NIP Politika, ćir., Beograd, 1990., 281-282.)

⁵⁴⁰ V. Maček, n. dj., 164. Pozivajući se na jednoga djelatnika njemačkog poslanstva, koji mu je izjavio kako se Mačeku uz njemačko posredovanje obratio M. Nedić, tražeći *modus vivendi* između Hrvatske i Srbije, Meštrović također sugerira kako je to razlog Mačkova uhićenja. (I. Meštrović, n. dj., 285-287.)

⁵⁴¹ Povrh toga, Mačeku je vlast u Hrvatskoj ponuđena već početkom travnja 1941., što je on odbio. Ne čini su uvjerljivom ni postavka da su se Talijani htjeli poslužiti Mačekom protiv Pavelića, a ni ona, da je uhićenjem trebalo ograničiti njegov utjecaj prije sazivanja Sabora.

⁵⁴² *Vlado Singer o Dru Vladku Mačeku*, n. dj., 67. U prvome poratnom interviewu, koji je dao listu *New York Times* 23. srpnja 1945., sâm je Maček kazao da su ga uhitili Nijemci, dok je M. Giunio Zorkin javljao da ga pod ključem drži Gestapo. (Usp. D. Šuljak, n. dj., 410. i 452.)

⁵⁴³ Usp. B. Krizman, II., 223. Glaise nakon rata izjavljuje kako je održavao bliske veze s HSS-om, a dulje vrijeme čak i s Titom. Potonje su veze, kaže on, oslabile tek u ljeto 1943. uslijed spleta nesretnih okolnosti. (V. Kazimirović, n. dj., 16.)

pozivala na jamstva istaknutoga njemačkog obavještajca, SS-bojnika Adolfa Nassensteina, koji je u proljeće 1940. iz Beograda premješten u Zagreb.⁵⁴⁴ Kasche je, pak, 16. listopada 1941. javio kako je dopisnik Njemačke novinske agencije (DNB) u Zagrebu, dr. Karlgeorg Schuster, iz hrvatskoga ministarstva vanjskih poslova obaviješten da je Maček stavljen pod redarstveni nadzor zbog održavanja veza s osobama povezanim s neprijateljskim inozemstvom. Ti dodiri nisu pošli od Mačeka, nego su ga posrednici jugoslavenske emigracije htjeli pridobiti za svoje planove. Ne radi se o uhićenju, nego se Mačeka hoće skloniti od pokušaja protudržavnih elemenata, koji bi na nj htjeli utjecati. Prema privatnim Kascheovim spoznajama, postoji težnja da se Mačeku ne dopusti zapadanje u sferu talijanske politike, jer bi ga Talijani htjeli upregnuti protiv sadašnje ustaške vlade.⁵⁴⁵ I neki drugi izvori govore o vezama koje su uspostavljene između nekih pripadnika vodstva HSS-a i talijanske vojne misije u Zagrebu, pri čemu se, navodno, računalo da bi mačekovska vlada prekinula Pavelićev germanofilski kurs i Hrvatsku dovela u talijanske vode. S druge je, pak, strane bilo kalkulacija o tome da jake struje unutar HSS-a ustaškom režimu pretpostavljaju hrvatsko-srpsku suradnju.⁵⁴⁶ Početkom kolovoza 1941. u Zagreb su doprle vijesti iz Beograda, da je postignut sporazum između Ljotića i Mačeka o obnovi Jugoslavije pod srpskim protektoratom, kao i to, da je Maček od Njemačke zatražio stavljanje Hrvatske pod protektorat, što da su Nijemci prihvatili.⁵⁴⁷ Sovjetska je novinska agencija 4. rujna 1941. preuzela Krnjevićevu dezinformaciju da su Nijemci uhitili Mačeka i odveli ga izvan Hrvatske.⁵⁴⁸

Zasad dostupni podatci ne daju dovoljne podloge za zaključivanje o tome, jesu li ove glasine pridonijele Mačekovu uhićenju. U svakom slučaju, odmah nakon manifestacije od 10. kolovoza 1941., kad je Ustaškom pokretu pristupio veliki broj dužnosnika HSS-a, na slobodu su pušteni svi pritvoreni i uhićeni pristaše HSS-a, osim "izrazitih i opasnih ljevičara".⁵⁴⁹ Međutim, ta je manifestacija isto tako pokazala da samo uže vodstvo stranke ne će krenuti istim putem. S druge strane, ne treba isključiti mogućnost da je širenje potpore među dojučerašnjim mačekovcima, u nekim ustaškim krugovima pridonijelo sazrijevanju uvjerenja da se samoga Mačeka više i ne mora toliko štedjeti.⁵⁵⁰

Bilo kako bilo, 15. listopada 1941. odveden je u Jasenovac. Međutim, nalog nije glasio da ga se odvede u Jasenovac, nego da ga se skloni na sigurno. Luburić je tada držao da

⁵⁴⁴ S. Odić - S. Komarica, n. dj., 57.

⁵⁴⁵ B. Krizman, II., 205.

⁵⁴⁶ Usp. V. Kazimirović, n. dj., 284-286.

⁵⁴⁷ Usp. A. Vojinović, *NDH u Beogradu*, 53-54.

⁵⁴⁸ S. Nešović, n. dj., I., 175., 183.

⁵⁴⁹ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 193b.

⁵⁵⁰ Nije nezanimljivo ni Luburićevo političko opravdanje: Kod Mačeka se nije radilo ni o mirotvorstvu ni o pacifizmu, budući da je imao i diktatorskih sklonosti. U svakom slučaju bio je, kaže Luburić, apsolutno pošten čovjek i apsolutni hrvatski rodoljub. Međutim, on nije bio protiv Jugoslavije, pa: "pitanje dra V. Mačeka bilo je za mene već čisto političko, i bio sam voljan slijediti dra. A. Pavelića, ne samo protiv Jugoslavije, kralja i Srba, nego i protiv dra V. Mačeka. Zatvaranje hrvatskih rodoljuba u logor Krušćica, u Vitezu kraj Travnik, kao i prebijanje nekih omladinaca po oružnicima, redarstvu i 'Zaštitarima' – oslobodila me je svih predrasuda, i ja sam u dru Mačeku, pri dolasku u Hrvatsku, gledao neprijatelja hrvatske države. Kada sam pak saznao i detalje o pokušaju dra V. Mačeka, da spasi Jugoslaviju i u zadnji čas, kada u nju već ni sami Srbi nisu više vjerovali, uvjerilo me je, da su sve mjere, koje bi bile poduzete protiv njega i njegovih pristaša, bile podpuno opravdane. Znam, da je nepopularno danas tako govoriti", ali "ja sam bio sporazuman s uhićenjem dra V. Mačeka, i bio sam sporazuman s razoružanjem jednog dijela 'Zaštite', koji je bio infiltriran komunističkim utjecajem." Stoga je Luburić izvršio Pavelićevu zapovijed da Mačeka uhititi, ali da svojom čašću i životom jamči, da mu se ništa ne će dogoditi. (V. Luburić, n. dj., 60-62.)

je Jasenovac siguran, ali naglašava, da Maček nikad nije bio u jasenovačkom logoru.⁵⁵¹ U Jasenovcu je ostao do 16. ožujka 1942. Tada je preseljen u Kupinec, gdje mu se 16. ožujka pridružila obitelj. U Kupincu je ostao interniran do 10. siječnja 1943.⁵⁵² To je u prvi mah dodatno pogodilo redove njegovih pristaša, koji su se neko vrijeme posve pasivizirali.⁵⁵³ Međutim, odjek u javnosti bio je negativan. Državno je vodstvo ovim potezom izgubilo veliki dio popularnosti, koju je dotad uživalo. Ujedno su smanjene mogućnosti da se u budućnosti, u kritičnijim trenucima, uspostavi kakva-takva suradnja između Mačekova kruga i vodstva NDH. Istodobno je stranim propagandnim stožerima dana prigoda za manipulaciju. Tako je, primjerice, u travnju 1942. širena vijest da je Maček otrovan, što jasno pokazuje da su Hrvati protiv NDH.⁵⁵⁴ To je davalo dodatni zamah težnjama za obnovom Jugoslavije.

Protuhrvatska je propaganda obilno koristila zaoštavanje unutarhrvatskih odnosa. Povremeno su se ponavljale vijesti o nagodbi između Srba i Mačeka na račun Pavelića i NDH, kao i dezinformacije o građanskom ratu između Mačkovih i Pavelićevih pristaša. Jugoslavenski su krugovi doista pokušali pridobiti središnji dio HSS-a za djelatnu borbu protiv NDH. I u domovini i u emigraciji se još uvijek naveliko računalo s tim da Maček i dalje ima najveći utjecaj u Hrvatskoj, i da je sasvim izvjesno kako će kriza ustaškog režima neminovno na vlast dovesti HSS. Predsjednik izbjegličke vlade, S. Jovanović, obratio se u lipnju 1942. Mihailoviću upitom, surađuje li s Mačekom. U kolovozu 1942. su u Zagreb doputovali izaslanici Ilije Trifunovića Birčanina, te su doista uspostavljeni dodiri četnika i Mačkovih suradnika. U prosincu iste godine četničke je emisare primio i Ivanko Farolfi, ali sporazum nije postignut.⁵⁵⁵ Ti su kontakti, kao i činjenica da su Krnjević i družina iz emigracije pozvali Hrvate pod vodstvo Draže Mihailovića, pridonijeli novim restriktivnim mjerama protiv Mačkovih suradnika. Tako je krajem kolovoza 1942. uhićeno oko 80 pristaša HSS-a. Međutim, do kraja 1942. svi su pušteni na slobodu.⁵⁵⁶

U takvim prilikama povremeni javni pozivi na suradnju nisu shvaćani ni ozbiljno ni iskreno. Ipak, na njihovo je otklanjanje presudno utjecalo ranije tvrdo uvjerenje vodstva HSS-a, da sudjelovanje u vlasti NDH nije poželjno, jer je obnova Jugoslavije neminovna.

Na zasjedanju Hrvatskoga državnog sabora u veljači 1942. Pavelić je, kažu Nijemci, našao "dobru riječ za HSS".⁵⁵⁷ Naime, uz predstavku za oslobođenje dr. Mačeka, koju je potpisalo više narodnih zastupnika i državnopravnu izjavu o ništetnosti akata poduzetih u ime hrvatskog naroda nakon 1. prosinca 1918., svakako najvažniji dio prvoga saborskog zasjedanja bio je dugi Pavelićev govor održan pri zatvaranju Sabora, 28. veljače 1942.

⁵⁵¹ Isto, 69-71.

⁵⁵² Od 10. siječnja do 9. ožujka 1943. Maček je bio zatočen u Luburićevu stanu u Zagrebu, u Bulićevoj ulici, a onda je ponovno vraćen u Kupinec. Iz Kupinca je 9. prosinca 1943. prebačen u svoj stan u Zagrebu, gdje je s obitelji živio do 5. svibnja 1945., kad je otišao u emigraciju.

⁵⁵³ Ocjenjujući prilike u Hrvatskoj, šef švicarskoga konzulata u Zagrebu, generalni konzul F. Kaestli, napisat će početkom 1944. kako je Mačekovo interniranje u jesen 1941. redove HSS-a dovelo u nezgodnu situaciju. Stranka nije bila pripravljena na ilegalnu borbu, a nije bilo autoriteta koji bi na okupu držao vrlo raznorodne elemente, koje je okupljala. (BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 7.)

⁵⁵⁴ S. Nešović, n. dj., I., 480-481.

⁵⁵⁵ F. Jelić-Butić, *HSS*, 111-112. Švicarski konzul javlja Bernu 14. srpnja 1942, kako je konzulat neizravno uspostavio vezu sa špijunskom organizacijom Mačekove stranke. Ta je veza uspostavljena, kako bi se švicarska kolonija i konzulat pri smjeni režima mogli automatski staviti pod zaštitu novih vlasti. (BAR, 2300 Zagreb, Bd. 6. Politische Berichte 1941-1942. Dopis od 14. srpnja 1942.)

⁵⁵⁶ F. Jelić-Butić, *HSS*, 91.

⁵⁵⁷ B. Krizman, II., 260.

Tvrdeći da u pravoslavlje ne dira nitko, ali u Hrvatskoj ne može postojati Srpska pravoslavna crkva, jer su pravoslavne crkve nacionalne, autokefalne, u tom je govoru nagovijestio osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve. Također se obratio i vodstvu bivše Hrvatske seljačke stranke. Unatoč tomu što su na zasjedanju bili nazočni diplomatsko-konzularni predstavnici Njemačke, Italije i drugih savezničkih država, Pavelić se obratio i prvacima HSS-a u emigraciji:

"...Bilo je prijatelja, koji su rekli meni: napravite vladu u inozemstvu. Oni što su sada otišli u tuđinu, ušli su u vladu u Londonu. Doduše ja sam otišao pod drugim okolnostima, ja nisam otišao s vlade, mene nije nitko izbacio iz sedla, bio sam proletarac, i otišao sam van. Rekao sam: vladu će praviti Beograd, a mi ćemo praviti nešto drugo, mi ćemo organizirati Hrvate, koliko ih ima u inozemstvu, pisati i raditi da informiramo vanjski svijet o hrvatskom narodu i o onome, što se radi u Jugoslaviji, organizirati, pisati i po mogućnosti vojnički izobrazavati i naučavati ljude. To sam i radio.

Gospoda, koja su sada otišla u tuđinu, otišla su ravno u vladu i to u vladu generala Simovića, pa onda prof. Slobodana Jovanovića, u srbsku vladu. Danas na krugovalu govore hrvatskom narodu, da bi trebalo uzpostaviti Jugoslaviju pod krunom, pod žezlom kralja Petra. Može biti da se njima ne sviđa nedemokratski sistem. To je stvar ukusa. Može biti da im nije drago, da pobjedjuju naši saveznici, sile Osi, može biti da žele i maštaju, može biti da vjeruju i oni, da će pobijediti zapadne demokracije. Da smo živi i zdravi, da nam Bog da zdravlja, a oni neka čekaju pobjedu zapadnih demokracija.

Da su oni otišli u inozemstvo i rekli: mi ne ulazimo u nikakvu jugoslavensku, niti srbsku vladu, nego ćemo raditi, da Hrvatska država bude i da obstane, onda bi im mogao svatko skinuti kapu.

Ja sam među svojim prijateljima stvorio Hrvatski oslobodilački pokret, znajući, da politička sredstva, koja stoje narodu na razpolaganju pod beogradskom diktaturom, ne mogu dovesti do izražaja volju naroda, a kamo li da bi mogli polučiti uspjeh za narodno oslobodjenje. Tu je mogao netko postati ministar, netko senator, netko je mogao postati državni odvjetnik, netko je mogao dobiti plaću i orden, ali hrvatski narod nije mogao svoje slobode tim putem dobiti..."⁵⁵⁸

U brojnim izvješćima, prosudbama i komentarima dužnosnika bivšega HSS-a, koji su u različitu obliku sačuvani za povijest, u biti se priznaje da je stranačka politika očuvanja Jugoslavije u travnju 1941. doživjela brodolom. Unatoč tomu, vodstvo stranke ni u ratu, a ni neko vrijeme iza njega, nije bilo kadro izvući poučak.

d) *Komunisti*. Pasivnost središnjeg dijela HSS-a, Rimski ugovori i faktični (iako ne formalni) gubitak Međimurja, teško se odrazio ne samo na političke, nego i na gospodarske,

⁵⁵⁸ *Poglavnik Saboru i narodu. Govor na završnoj saborskoj sjednici 28. veljače 1942.*, Zagreb (bez god.). Isti govor v. u: *Ustaška misao, Poglavnikovi govori od 12. X. 1941. do 12. IV. 1942.*, Naklada Glavnog Ustaškog Stana, svezak 10, Zagreb, 1942., 57-82. Govor na otvaranju Sabora, 23. veljače 1942. otisnut je u istoj zbirci, na str. 50-53. Pavelićev je govor u svojim uspomjenama tajnik dr. Mile Budaka, hrvatski književnik i novinar, urednik *Hrvatske revije*, Marko Čović, zabilježio tako da je Pavelić rekao kako "nije nikakva nesreća što ste vi u Londonu, u emigraciji, što ima i danas u ovom ratnom vrtlogu Hrvata u emigraciji. I mi smo bili u emigraciji. Ali mi smo bili i otišli u emigraciju zato da osnivamo hrvatske pokrete, hrvatske revolucionarne organizacije, hrvatske odbore. Otišli smo bili zato da se borimo, svim raspoloživim sredstvima, za obnovu naše hrvatske države. Nije nikakva nesreća biti hrvatski emigrant u Londonu, ali onda treba i u Londonu osnivati i stvarati hrvatske pokrete, hrvatske odbore pa i hrvatske vlade. Treba pripremati za obnovljenu hrvatsku državu i druge alternative! Treba biti Hrvat, državotvorni Hrvat, a ne 'Jugoslaven', ne jugodržavni Hrvat." (M. Čović, n. dj., 217.)

posebno prehrambene prilike u mladoj hrvatskoj državi. Nasuprot povećanim potrebama, uslijed potrebe prehrane posadnih njemačkih i talijanskih snaga, stajala je smanjena ponuda. To je izazivalo oskudicu i poticalo ilegalni izvoz prehrambenih proizvoda poglavito u Italiju, iako su se time bavile i njemačke vojne postrojbe. Njemački je poslanik Kasche već 27. lipnja 1941. javljao o krupnim teškoćama s prehranom pučanstva u dijelovima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, gdje čak ima slučajeve umiranja od gladi.⁵⁵⁹ Pokušaj uvođenja državnoga otkupnog monopola nailazio je u takvoj situaciji na razumljiv pasivni otpor. Racioniranje kruha uvedeno je u Zagrebu 1. srpnja 1941., a 29. siječnja iduće godine racionirano je meso. Potom je slijedilo ograničenje tržišta ostalim prehrambenim proizvodima.⁵⁶⁰ Iako je vlada već u srpnju 1941. poduzela odlučne mjere za uspostavljanje socijalne pravednosti, određujući minimalne nadnice i propisujući mjere, kojima bi se zaštitio položaj radnika i seljaka,⁵⁶¹ opće su prilike otežavale, često i onemogućivale provedbu tih mjera.

Uz političke teškoće, takva je situacija išla na ruku komunističkoj propagandi.

Već u prethodnoj glavi upozoreno je na to, da raspoloživa građa i sačuvana svjedočenja suvremenika ni na koji način ne podupiru povremeno isticanu tvrdnju, da je Kominternu, a time i SSSR, prihvatila uspostavu neovisne hrvatske države, te da je Staljin 1941. bio voljan priznati NDH,⁵⁶² jer da je u vodstvu KPH prevladala struja koja je bila za hrvatsku državnu neovisnost. Nesumnjivo je, da je među komunistima u Hrvatskoj bilo i onih, koji su bili skloni prihvatiti realnost, tj. uspostavu hrvatske države, te se u tom okviru boriti za svoje stranačke, ideološke ciljeve. Najbolje o tome govori upravo činjenica, da središnja partijska tijela sustavno ističu Jugoslaviju i jugoslavenstvo, nalazeći očito nužnim da se objasni i opravda ostanak KPH u sklopu KPJ. Međutim, takvi pojedinci ostaju na marginama, a ne u središtu komunističkog pokreta na području NDH. Naprotiv, u travnju 1941., u vodstvu KPH nijedno od ključnih mjesta nisu zauzimali Hrvati: sekretar je bio Srbin Rade Končar, a instruktor CK KPJ kod KPH bio je Crnogorac Vladimir Popović. Sekretar Pokrajinskoga komiteta KPJ za BiH u isto je vrijeme bio banatski Srbin Isa Jovanović, a instruktor CK KPJ kod PK BiH bio je Crnogorac Svetozar Vukmanović-Tempo. Ta ja

⁵⁵⁹ Usp. H. Sundhaussen, n. dj., 264-265.

⁵⁶⁰ Isto, 274-275. i d. Racioniranje živežnih namirnica propisano je uvođenjem na snagu *Naredbe Banske Vlasti banovine Hrvatske od 27. siječnja 1941. o raspodjeli (racioniranju) životnih namirnica*, koja je objavljena u Narodnim novinama br. 22 od 28. siječnja 1941. Još 17. svibnja 1940. Banovina je uvela "bezmesne dane utrokom i petkom". Već u travnju donesene su odredbe o obveznoj obradi zemlje, a 26. travnje i *Naredba o privremenoj obustavi poslovanja trgovine s namirnicama za najnužnije potrebe života* (Narodne novine, br. 14/CV., Zagreb, 29. travnja 1941.) Ta je naredba 6. svibnja produljena na daljnjih osam dana, a 9. svibnja dopunjena je *Provedbenom naredbom o raspodjeli i racioniranju namirnica za najnužnije potrebe života*. (Narodne novine, br. 24/CV., Zagreb, 10. svibnja 1941.) Više obavijesti i podataka o racioniranju čitatelj može naći u zborniku: *Gospodarsko zakonodavstvo Nezavisne Države Hrvatske*, II., Uredništvo i naklada Gospodarstvo, Zagreb, 1942., kojega je drugi dio (str. 243.-290.) posvećen tom problemu. Istodobno je Italija, zbog talijanske odluke da se ne vodi "totalni rat" (što je izazivalo njemačko nezadovoljstvo) tijekom prve ratne godine izbjegla racionalizaciju živežnih namirnica. Prve su restriktivne mjere uvedene tek u listopadu 1941. (D. Mack Smith, n. dj., 212-213.)

⁵⁶¹ Isto, 296. i d.

⁵⁶² Čizmić bez rezerve prihvaća tvrdnju o izaslanstvu maršala Tolbuhina, koje da je 1941. kriomice posjetilo Zagreb i sastalo se s Pavelićem. (I. Čizmić, *Američka politika...*, n. dj., 20.) Bit će da se radi o 1944. godini. Nikolićeva je *Hrvatska revija* 1958. odbacila tvrdnju (nepostojećega) generala Vladislava Škaričića, da je Staljin ponudu priznanja NDH izložio Paveliću ujesen 1944. (tj. u vrijeme kad se nalazio pred nekadašnjim istočnim jugoslavenskim granicama!), tražeći zauzvrat pristup na Jadran i slobodan prolaz sovjetskih postrojbi. (*Kao da nije bilo Bleiburga*, *Hrvatska revija*, god. VIII., sv. 3-4 (31-32), Buenos Aires, prosinac 1958., 315.) Da su neki kontakti 1944. ipak postojali, priznao je i sam Pavelić. (Usp. J. Jareb, *Sovjetski dodiri...*, n. dj.)

garnitura ostala na vlasti u komunističkoj stranci sve do početka njemačko-sovjetskoga rata, kad pitanje možebitnoga sovjetskoga priznanja NDH više nije ni teoretski dolazilo u obzir.⁵⁶³ U svakom slučaju, nema ni najmanjeg dokaza za to da je Moskva kanila priznati Hrvatsku,⁵⁶⁴ pa nemaju nikakva uporišta Omrčaninova domišljanja, da je Hebrang u ustaškom zatvoru (dakle, dugo nakon njemačkog napada na SSSR!) pristao na suradnju, te se dogovorio kako će otići u Moskvu i tamo poraditi u korist hrvatske državne neovisnosti.⁵⁶⁵

CK KPH je već u travnju ocjenjivao da je Hrvatska porobljena: uz pomoć frankovačkih izdajica okupatori će je raskomadati. Razularena frankovačka gospoda krvavo teroriziraju i progone Srbe, zatvaraju, muče i potajno ubijaju stotine boraca protiv velikosrpske hegemonije. CK kliče bratstvu i slozi naroda Jugoslavije, te borbi za slobodu i neovisnost. Posebno se kliče Komunističkoj partiji Jugoslavije.⁵⁶⁶ Unatoč tvrdnjama da je hrvatski narod u NDH porobljen, Tito odlazi u Beograd. U pravu je Jelić kad razloge takvoga njegova koraka vidi u Titovoj ocjeni, da će uspostava NDH onemogućiti ili bar otežati djelatnost komunističkog pokreta već samim time što je hrvatska država hrvatskom pučanstvu privlačna. Nasuprot tome, Srbija je okupirana i ponižena, pa se tamo može očekivati nezadovoljstvo koje komunisti mogu iskoristiti za svoje ciljeve.⁵⁶⁷

"Znanstvenost" komunističke historiografije dobro ilustrira tvrdnja, prema kojoj je "broj uhapšenih i ubijenih komunista u toku travnja, svibnja i prve polovice lipnja 1941, iznosio (...) na području NDH nekoliko stotina".⁵⁶⁸ Naizgled zastrašujući podatak točan je samo ako se previdi miješanje i izjednačavanje ubijenih i uhićenih (zapravo interniranih). Do početka srpnja je, međutim, osuđeno na smrt i smaknuto svega nekoliko komunista, i to nakon njihovih demonstrativnih, javnih protudržavnih akcija. Pod "uhićenim" komunistima valja zapravo podrazumijevati internirane pripadnike KPJ i komunističke simpatizere, koje je u najvećoj mjeri internirala vlast Banovine Hrvatske, a koji su u doba travanjskog rata zbog različitih razloga otklonili napuštanje odnosno bijeg iz zatvora. Do druge polovice lipnja ustaške vlasti nisu poduzimale nikakve posebne mjere protiv komunista, iako se na njihovu djelatnost gledalo s oprezom. Zagrebački povjerenik za javni red i sigurnost, Božidar Cerovski, pustio je 10. svibnja na slobodu tridesetak komunista interniranih u zatvoru na

⁵⁶³ U užoj Hrvatskoj su kasnije iz političkih razloga, radi pridobivanja hrvatskog pučanstva, postavljeni pouzdani komunistički kadrovi hrvatskog podrijetla (Hebrang, Bakarić i dr.). U BiH su, pak, i dalje izrazito prevlast imali Srbi. Tako je, primjerice, 23. siječnja 1942. ustrojen Operativni štab za Istočnu Bosnu. Čimili su ga: Slobodan Princip, Cvijetin Mijatović, Pero Kosorić, Stevo Eleta i Obrad Ciemil. (ZNOR, II/2, dok. 153, s. 311b.)

⁵⁶⁴ O posebnom tretiranju Jugoistoka pokazuje i činjenica da je sovjetski veleposlanik u Londonu, I. M. Majski, sredinom srpnja 1941. dobio nalog sklopiti sporazume o uzajamnoj vojnoj pomoći s izbjegličkom vladom Poljske i Čehoslovačke, po uzoru na upravo potpisani anglosovjetski pakt, ali ne i za sklapanje sličnoga sporazuma s Jugoslavijom. S čehoslovačkom je vladom taj sporazum brzo potpisan (nakon čega su je Britanci priznali!), dok su se pregovori s Poljacima (dakako, zbog granica), otegli sve do 30. srpnja 1941. (Usp. I. M. Majski, n. dj., 213. i d.)

⁵⁶⁵ Usp. I. Omrčanin, *Enigma Tito*, 79-80.

⁵⁶⁶ Marijan Rastić, *Izbor iz arhivske građe Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Hrvatske za povijest 1941. godine u Hrvatskoj*, Arhivski vjesnik, god. XIV/1971., sv. 14, Zagreb, 1971., dok. 4., s. 26-30. (Usp. krivo datirani dok. 2, str. 8-15., u: ZNOR, V/1.)

⁵⁶⁷ Usp. Jelićevo izlaganje u raspravi *Hrvatska 1941.*, upriličenoj povodom 50. obljetnice početka antifašističke borbe, ČSP, god. 23, br. 1-3, Zagreb, 1991., s. 61.

⁵⁶⁸ Tako npr. Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 226. S. Goldstein navodi kako je bivši kotarski načelnik u Glini, Milić, inače Srbin po narodnosti, dao već 16. travnja uhititi "neke najistaknutije komuniste" i još oko 150 viđenijih Srba, od kojih se vrlo mali broj vratio iz logora u Koprivnici. (M. Bekić i dr., *Okrug Karlovac 1941*, n. dj., 36-37.)

Savskoj cesti, nazvavši ih hrvatskim sveučilištarcima i pozvavši ih da ne ometaju izgradnju države.⁵⁶⁹

S obzirom na antikomunističku orijentaciju, koja je posredno, ali snažno obilježavala ustaštvo, zahvaljujući tomu što se najveći broj ustaških pristaša novačio iz redova HSS-a i iz redova katolički angažirane sveučilišne i radničke mladeži, odnos prema komunistima u prvom je razdoblju postojanja države bio neuobičajeno tolerantan. U drugoj polovici travnja nekoliko je komunista uhićeno, odnosno internirano, ali ne zbog same pripadnosti komunističkoj stranci, nego zbog podataka o njihovoj protuždržavnoj djelatnosti, pa se u redarstvenim dokumentima oni nazivaju Srbima i Jugoslavenima.⁵⁷⁰ Osobe uhićene tijekom travnja, svibnja i prve polovice lipnja, uhićene su u najvećoj mjeri pod optužbom ili sumnjom da je riječ o četnicima. Onodobne vijesti iz hrvatskoga tiska o tome ne ostavljaju nikakve dvojbe.⁵⁷¹ Bilo je izoliranih slučajeva uhićenja i komunista Hrvata, ali uglavnom zbog potrage za oružjem, koje su komunisti pribavili tijekom rata, te su ga odbili vratiti nakon kapitulacije jugoslavenske vojske.⁵⁷² I u BiH su tijekom travnja i svibnja hrvatske vlasti pozivale, pa i poduzimale niz potraga za oružjem, a restriktivne su mjere primjenjivane samo prema onim osobama, kod kojih je pronađeno ilegalno oružje.⁵⁷³

U državnom pravnom je pogledu komunistička djelatnost bila jugoslavenska, pa se i u komunističkim proglasima iz razdoblja prije njemačkog napada na SSSR dosljedno poziva na obnovu Jugoslavije. Na svibanjskom savjetovanju, CK KPJ je, unatoč krizi sovjetsko-jugoslavenskih odnosa izazvanoj Gavrilovićevim protjerivanjem, ponovio kako nema nikakve zapreke za jedinstveno djelovanje KPJ i zajedničku borbu naroda Jugoslavije za neovisnost i slobodu.⁵⁷⁴ Da se pripreme za to borbu odvijaju već od travnja, bilo je prilično bjelodano. Razumljivo je, da je to u ratno doba moralo izazvati negodovanje, odnosno reakciju hrvatskog redarstva. Tek nakon 22. lipnja prema komunistima započinje oštriji kurs.

Za odnos prema komunistima u prvo vrijeme, više je nego ilustrativan prikaz jednoga komunista, koji je uhićen sredinom svibnja, te nakon nekoliko dana provednih u zatvoru u zagrebačkoj Petrinjskoj ulici, interniran u dvorcu Kerestinec. Prema nekim podacima, početkom svibnja 1941. tamo je bilo internirano oko 300 nepoćudnih osoba, uglavnom komunista i Židova (većinom odvjetnika), te nešto Srba.⁵⁷⁵ Komarica pripovijeda kako su tamo internirci bili smješteni u sobe, koje stražari nisu posebno nadzirali. Nisu morali raditi, a uživali su kvalitetnu hranu, te su tijekom internacije bez posebne diskrecije i bez upletanja uprave održavali političku nastavu, studirali marksizam-lenjinizam, povijest boljševizma, političku ekonomiju, ruski i njemački jezik. Imali su pravo na dvije duge šetnje svaki dan, neograničeno primanje paketa, pošte, novina i knjiga. Uživali su zdravstvenu zaštitu s

⁵⁶⁹ Usp. Ivan Božičević, *Zbornik I., Zagreb 1941-45*, 83.

⁵⁷⁰ Usp. Z. Komarica, *Kerestinečka kronika*. Globus, Zagreb, 1989., Prilog 5., s. 261-262.

⁵⁷¹ Očito smećući s uma što je, pozivajući se na Moraču, pisala nekoliko godina ranije, F. Jelić-Butić navodi 1986. niz primjera, iz kojih se vidi kako su uhićenici isključivo četnici, te spominje izvješće s kraja svibnja, da se u logoru Danica kod Koprivnice nalazi "zatvoreno preko 1000 četnika iz raznih krajeva Hrvatske". (F. Jelić-Butić, *Četnici...*, 29.)

⁵⁷² Tako su makarski komunisti 18. travnja 1941. ukrali oružje iz tamošnje vojarne. Zbog toga su nakratko uhićeni, njih 11, ali su već za par dana pušteni. (Usp. Vice Srzić Gabro, *Djelovanje Okružnog komiteta KPH za Makarsku 1941-1945.*, u: *Biokovo u NOB i socijalističkoj revoluciji*, IHRP Dalmacije, Split, 1983., 42., te Fabijan Trgo: *Komunistička partija na biokovsko-neretvanskom području 1941-1945.*, u istom zborniku, str. 26.)

⁵⁷³ Usp. D. Lukač, n. dj., 74.

⁵⁷⁴ ZNOR, II/2, dok. 1., s. 18.

⁵⁷⁵ Oni se u jugoslavenskoj pamfletistici nazivaju redovito uhićenicima, iako internacija nije isto što i tamnica. (Usp. A. Vojinović, *Ante Pavelić*, 113.)

pravom odlaska u Samobor i Zagreb. Kućni red je zajednički utvrdila logorska uprava s predstavnicima interniranih komunista. Posjetitelji su mogli dolaziti i bez posebnih propusnica, a nedjeljom su posjeti bili neograničeni kako po trajanju, tako i po broju posjetitelja. Posjetitelje su internirci (kako komunisti, tako i židovski odvjetnici) mogli pratiti i izvan logorskoga kruga. Uprava je čak udovoljavala zahtjevima komunista, da se iz njihovih soba isele oni, koji nisu bili komunisti. Prvo prebrojavanje i popisivanje interniraca uslijedilo je tek nakon mjesec i pol, 9. srpnja 1941., što znači skoro dvadeset dana nakon njemačkog napada na SSSR. I inače je kerestinečka uprava bila veoma susretljiva prema zatočenicima, pa im je izlazila ususret, kako u pogledu odlazaka liječniku ili zubaru, tako i u pogledu poljskih radova, čišćenja, športa i posjeta.⁵⁷⁶ Jedan od bliskih Titovih suradnika, V. Velebit, svjedoči o tolerantnu odnosu ne samo banovinskih, nego i ustaških vlasti prema komunistima. Govoreći o komunistima koje je NDH naslijedila od Banovine Hrvatske, te ih internirala u Kerestincu, Velebit kaže:

"Prvih dana travnja, nakon napada na Jugoslaviju, u Zagrebu je vladao pravi kaos, čak i nekoliko dana nakon proglašenja NDH. Tada je bila prilika da se svi mirno išetaju iz Kerestince. Dogadalo se da zatvorenici iziđu iz zatvora, odu kući u Zagreb, a onda se vrate. Neshvatljivo. Znam jednog zatvorenika koji se u zatvor vratio kasno navečer, a čuvari mu nisu htjeli otvoriti vrata. Rekli su mu da dođe ujutro."⁵⁷⁷ Istaknuti komunistički dužnosnik, dr. Pavle Gregorić, također potvrđuje neobično liberalan režim u internaciji. Zahvaljujući takvom ponašanju stražara i zatvorske uprave, dr. Mladen Iveković je "neprimijećen izišao iz sobe i napustio policiju". Sam Gregorić je pušten još prije uspostave NDH, a niz istaknutih komunista (Z. Tkalac, M. Zovko, dr. A. Ramljak, dr. M. Tomičić i dr.) pušten je iz zatvora 13. travnja 1941.⁵⁷⁸ I Hebrang je u jednom izvješću Titu priznao kako se istaknuti komunisti nisu odazivali pozivu CK da se sklone u ilegalnost, a oni koji su bili pritvoreni, na mnogim su mjestima mogli pobjeći, a to nisu učinili.⁵⁷⁹ Iz toga se s priličnom sigurnošću može zaključivati o tolerantnu odnosu ustaških vlasti, jer je nesumnjivo da bi progoni – da su postojali – bili dovoljni da se komunisti "povuku u ilegalnost".

Predratni skojevski aktivist Josip Kotnik, tvrdi kako su do napada na SSSR ustaše prema komunistima i skojevcima pokazivali toleranciju.⁵⁸⁰ Gregorić ne može ne priznati kako su se istaknuti komunisti (pa i politički sekretar, Srbin Rade Končar) u prvo vrijeme ustaške vlasti "dosta slobodno" kretali po Zagrebu, a blag odnos prema komunistima bio je primjetan i "u dobrom dijelu Hrvatske".⁵⁸¹ Kotarski predstojnik u Sisku pozvao je Vladu Janjića Capu i niz drugih poznatih komunista. zaprijetio im je uhićenjem samo ako budu djelovali protiv države, te ih je pustio kući.⁵⁸² U Kusonjama kod Pakraca kotarski je predstojnik Petar Pinčić bez rasprave ostavio na miru Manu Trbojevića, kod kojega je pronađena komunistička literatura. Garešnički komunist Andrija Lustig kretao se također

⁵⁷⁶ Zvonimir Komarica, n. dj., passim. Usp. Isti, *Brisanjem imena Adžije i Cesarca IDS pokazuje svoje pravo lice*, Vjesnik, br. 18272/LIX., Zagreb, 10. rujna 1998., s. 7. Prema nekim podatcima, u Kerestincu je početom srpnja bilo 111 interniranih komunista. Podatci o tome nisu jedinstveni. (Usp. I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, passim.)

⁵⁷⁷ Velebit ističe kako su se uhićenici tako ponašali zbog "glupe partijske odluke da nema pojedinačnog nego samo kolektivnog bijega". (V. Vurušić, *Razgovor s Vladimirom Velebitom*, n. dj., 100.)

⁵⁷⁸ P. Gregorić, *Narodnooslobodilačka borba u Zapadnoj Slavoniji...*, 13., 17.

⁵⁷⁹ Zvonko Ivanković-Vonta, *Hebrang*. Izd. Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, Zagreb, 1988., 134.

⁵⁸⁰ Josip Kotnik, *Svi umiru jednako*, Globus, Zagreb, 1990., 7.

⁵⁸¹ Gregorić to, dakako, jednostrano tumači time što ustaše navodno u najvećem dijelu Hrvatske nisu imale pristaša. (Usp. P. Gregorić, n. dj., 37., 70.)

⁵⁸² Isto, 38.

posve slobodno.⁵⁸³ Opisujući prilike u Mostaru i Hercegovini u ljeto 1941., Velagić napominje da ustaše, iako antikomunisti, nakon uspostave države nisu uopće dirali komuniste ni u Mostaru, a ni drugdje u NDH.⁵⁸⁴ Partizanski obavještajac P. Trutin piše kako su hrvatske vlasti prvih dana na području Imotskoga i Makarske uhitile nekolicinu jugonacionalista, ali su ih pustile već nakon nekoliko dana. Što se tiče komunista i pristaša "ranije priznatih partija", uhićenja na tom području "s izuzetkom 2-3 slučaja (i to samo na par dana)", nije bilo sve do kolovoza 1942.⁵⁸⁵ Nekoliko istaknutih bračkih komunista, uhićenih u kolovozu 1941., pušteno je na slobodu već nakon desetak dana.⁵⁸⁶ Jugonacionalisti i komunisti uhićeni u Metkoviću tijekom lipnja i srpnja 1941. pušteni su zbog nedostatka dokaza.⁵⁸⁷ Ministar Lorković štitio je i čak zaposlio Marinu Komljenović-Gregorić, suprugu poznatoga komunističkog aktivista Pavla Gregorića, koja je često dolazila u njegov stan i njegovu "obitelj veoma zavoljela".⁵⁸⁸

Tek će potanja istraživanja pokazati, do koje su mjere hrvatske obavještajne službe bile upućene u protudržavnu djelatnost komunista u Hrvatskoj, koja datira već od 10. travnja 1941., pa i ranije. Unatoč tomu, činjenica je da sustavnijih progona komunista do napada na SSSR nije bilo. Uhićenja sredinom svibnja uglavnom su obuhvatila dio komunista Srba i Židova, a tek od kraja lipnja odnosno početka srpnja hrvatske se vlasti okomljuju na komuniste. Ne smije se ispustiti iz vida, da su mnoga uhićenja komunista i u kasnijem razdoblju poduzeta na njemačko traženje, nakon diverzija na vojnički važne objekte ili napadaja na njemačke vojnike. Odmah nakon 22. lipnja 1941., na području NDH počinje žestoka protukomunistička promičba. Po svemu sudeći, prve mjere protiv komunista zatražili su Nijemci,⁵⁸⁹ iako bi i bez toga komunistički poziv na pobunu (ustanak) nesumnjivo izazvao oštru reakciju državnih vlasti. Srpanjsko obnavljanje sovjetsko-jugoslavenskih diplomatskih odnosa i izjava Moskve da je spremna zauzeti se za obnovu Jugoslavije,⁵⁹⁰ samo je dolilo ulje na vatru.

Akcija hrvatskih vlasti protiv komunista, bez obzira na to koliko su na nju utjecali Nijemci, nije bila nemotivirana. Povoda za nju u nemaloj su mjeri dali sami komunisti. Oni već u travnju i svibnju organiziraju vojne komitete, zadaća kojih je prikupljati oružje i pripremati se za oružanu borbu. Sukladno osudi razbijanja Jugoslavije i uspostave NDH, tijekom travnja i svibnja 1941. komunisti nastoje onemogućiti ili spriječiti hrvatska upravno-politička tijela u preuzimanju vlasti. U sklopu tog nastojanja sabotiraju političke, gospodarske, kulturne i druge mjere koje novi režim poduzima.⁵⁹¹ To čine ne samo u područjima s narodnosno izmiješanim pučanstvom, nego i u onim krajevima u kojima je nastanjen isključivo hrvatski živalj. Budući da u tim područjima nije bilo represalija, niti

⁵⁸³ Isto, 38.

⁵⁸⁴ *Bošnjak pred ogledalom vremena. Uspomene Teufika Velagića*, (1), Ljiljan, br. 334, Sarajevo, 7-14. lipnja 1999.

⁵⁸⁵ Pero Trutin, *Narodnooslobodilački pokret na području Imotske krajine 1941-1942. godine*, (rkp.), Beograd, 1980., 4. Valja imati na umu da je imotsko područje bilo izrazito sklono Ustaškom pokretu, pa je dalo više od 160 predratnih emigranata!

⁵⁸⁶ Nikica Karmelić, *Razvoj partizanskih jedinica na Braču i Šolti i odlazak partizana na kopno 1941-1943.*, u *Biokovo u NOB...*, 335-336.

⁵⁸⁷ Drago Pipinić, *Zločini okupatora i domaćih izdajnika na području kotara Metković (1941-1944)*, u: *Biokovo u NOB...*, n. dj., 410. Usp. M. Ujdurović, n. dj., 67.

⁵⁸⁸ N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 40., 44.

⁵⁸⁹ Jugoslavenska će optužnica protiv Kaschea to naročito istaknuti. (Usp. N. Kisić-Kolanović, n. dj., 288.)

⁵⁹⁰ Usp. JVD, I., dok. 44, s. 163. i dok. 49, s. 167.

⁵⁹¹ D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, n. dj., 75.

potrebe da novi režim poduzima nasilne mjere, takvo se komunističko ponašanje može objasniti samo njihovom ideološkom izgrađenošću, te sustavnim i smišljenim otporom uspostavi hrvatske države.

Posve zoran primjer za to daje biokovsko-neretvansko područje sa srednjodalmatinskim otocima, dakle, područje kotara Imotski, Makarska, Metković, s otocima Bračom, Hvarom i Korčulom, te polutokom Pelješcom, koji su svi, osim Korčule, i nakon Rimskih ugovora ostali u sastavu NDH. Na tom je području u trenutku uspostave NDH živjelo oko 87.000 žitelja, od kojih su oko 83.500 bili Hrvati.⁵⁹² I na tom su području komunisti već krajem ožujka 1941. pozivali na obranu Jugoslavije i savez sa SSSR-om, te su pozvali svoje pristaše da se, u slučaju osovinskog napada, odazovu pozivima u vojsku. Komunistička je partija pružila punu potporu travanjskoj općoj mobilizaciji.⁵⁹³ Nakon proglašenja NDH postirska komunistička mladež demonstrira protiv općinskog načelnika, koji je izvjesio hrvatsku zastavu, te traži da zastavu skine, što on i čini.⁵⁹⁴ Makarski su komunisti već 18. travnja provalili u mjesnu osnovnu školu, u kojoj su ranije bili smješteni vojni obveznici, te su oteli 75 pušaka, 3 puškomitraljeza, više od 40.000 metaka, jednu radio-postaju, više od deset sanduka ručnih bombi itd. Istodobno skojevci razoružavaju mornaričku izvidnicu, a u okolnim mjestima komunisti uspijevaju prikupiti i sakriti još oružja i streljiva.⁵⁹⁵ Brački komunisti 20. travnja provaljuju u skladišta oružja, opreme i hrane u Supetru, Pražnicama i Pučišću, zbog čega su neki privremeno uhićeni, a ustaški tabor prijeti represalijama, ako se oteto oružje ne vrati.⁵⁹⁶ Komunisti krajem travnja i početkom svibnja otimaju oružje i vojno tvorivo od hrvatskih oružnika i ustaške vojnice u Šestanovcu, Vrgorcu i Humcu kod Ljubuškoga, te ruše više od stotinu telegrafskih stupova u Podbiokovlju.⁵⁹⁷

U svibnju komunisti odlučuju da se njihovi pristaše ne će odazivati pozivima za služenje vojske u (redovitim) hrvatskim oružanim snagama (domobranstvu), te žustro agitiraju protiv jačanja vojnih snaga NDH.⁵⁹⁸ Sredinom lipnja, još prije njemačkog napada na SSSR, CK KPH objavljuje niz proglašenja, u kojima se režim naziva izdajničkim, te se poziva ne samo na naslon na SSSR, nego i na obnovu Jugoslavije.⁵⁹⁹ Zagrebački vojni komitet, utemeljen krajem svibnja 1941., i prije njemačko-sovjetskog rata organizira niz sabotaža i diverzija. Unatoč tomu, hrvatske vlasti reagiraju relativno blago. Zbog otimanja oružja ili streljiva bivaju uhićene skupine komunista, ali su ta uhićenja kratkotrajna. Makarski komunisti uhićeni zbog sabotaža i otimanja oružja pušteni su nakon nekoliko dana.⁶⁰⁰ Uhićeni zbog dijeljenja proturežimskih letaka 13. lipnja 1941. na Humcu kod Ljubuškog

⁵⁹² Riječ je o procjeni koja se temelji na rezultatima popisa pučanstva iz 1931. i podacima *Šematizma Katoličke crkve* iz 1939.

⁵⁹³ Miroslav Ujdurović, n. dj., 42., 64. V. Srzić Gabro, n. dj., 42.)

⁵⁹⁴ Ivan Biočina Ico, *Razvoj komunističke partije i NOB-e na Braču i veze s Biokovom*, u: *Biokovo u NOB*, 184.

⁵⁹⁵ M. Ujdurović, n. dj., 69. Dragan Granić, *Prve partizanske grupe i akcije na Biokovu*, u: *Biokovo u NOB*, 245.

⁵⁹⁶ N. Karmelić, n. dj., 334-335.

⁵⁹⁷ Ivan Tolić, *Partizanske grupe, vodovi, čete i odredi u Vrgoračkom kraju 1941-1942.*, u: *Biokovo u NOB*, 267. Usp. Branko Markotić, *Prvo oslobođenje Vrgorca 15. lipnja 1942. godine*, na istom mjestu, 443.

⁵⁹⁸ Usp. Vito Sumić, *Komunistička partija u Podgori za vrijeme NOB-e*, u: *Biokovo u NOB*, 101. D. Granić, n. dj., 245.

⁵⁹⁹ NOBD, I., dok. 4-6, s. 20-29. Niz komunističkih dokumenata iz lipnja i srpnja objavljuje i I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu*.

⁶⁰⁰ Tonči Šitin, *Revolucionarni omladinski pokret na području općine Makarska u toku NOB-e i revolucije*, u: *Biokovo u NOB*, 364.

izvedeni su pred sud, ali su oslobođeni. Komunistički aktivisti iz Metkovića, koji su uhićeni 4. lipnja, oslobođeni su 17. kolovoza zbog nedostatka dokaza.⁶⁰¹ I brački su se komunisti, pritvoreni u svibnju i lipnju 1941., nakon kratkog vremena našli na slobodi.⁶⁰² Skupinu hercegovačkih komunista zbog nedostatka dokaza u listopadu 1941. na slobodu je pustio prijeki sud u Mostaru.⁶⁰³

Na vijest o njemačkom napadu na SSSR, komunističke skupine počinju pripremati oružanu pobunu, s težnjom da što veći broj osovinskih vojnika privežu uza svoje tlo i tako olakšaju položaj SSSR-a. U Bjelovaru je 22. lipnja ustrojena prva Bjelovarska partizanska grupa, koja je brojala četiri dobro naoružana člana.⁶⁰⁴ Tog je dana formiran i Sisački partizanski odred, a na njegovo je formiranje izravno utjecao Kominternin poziv na otpor i pomoć SSSR-u. Po odluci Oblasnoga komiteta KPH za Dalmaciju, od 23. lipnja počinje izlaziti ilegalno glasilo *Naš izvještaj*.

Prva skupina mladih komunista i skojevaca uhićena je u Zagrebu, 24. lipnja, zbog raspačavanja letka CK KPH. Trojica su osuđena na smrt, a jedan na 20 godina tamnice, što je javnosti priopćeno plakatima. Bio je to prvi slučaj takve vrste.⁶⁰⁵ Istoga je dana jedan mladić u Dubrovniku javno klicao "sovjetskoj Rusiji", zbog čega je 5. srpnja osuđen na smrt.⁶⁰⁶ Kominternin pouzdanik je u naputku komunistima od 29. lipnja isticao kako je "svaki partijac dužan braniti SSSR", naglašavajući "da ako u roku od 24 sata ne počnu akcije, da će biti smijenjen čitavi CK KPH".⁶⁰⁷ CK KPH krajem lipnja poziva na borbu i otpor protiv mobilizacije u hrvatsku vojsku. Treba poduzimati sabotaže i diverzije, te na svaki mogući način slabiti snage NDH i Osovine ("Živio SSSR kao glavna parola").⁶⁰⁸

Ipak, i nakon njemačkog napada na SSSR, komunističke internirce u Kerestincu (a bilo ih je više od stotinu, i to najistaknutijih!) moglo se posjetiti bez propusnice, a i u prvim su danima srpnja oni u logoru živjeli posve udobno, budući da ni nakon početka njemačko-sovjetskog rata nije došlo do zaoštrenja mjera. I dan prije nego što su internirci krenuli u proboj, u logor se moglo doći i s njima razgovarati bez propusnice.⁶⁰⁹ Makarski su komunisti sredinom srpnja uspješno organizirali bijeg nekolicine drugova iz mjesnog zatvora, ne naišavši pritom na oružani otpor posade.

Krajem lipnja jačaju previranja i u komunističkim redovima u Hrvatskoj. Ta su previranja uvjetovana time što Kominternin pouzdanik Josip Kopinić inzistira na bezuvjetnom poduzimanju oružanih akcija, kako bi se podigao ustanak i time olakšala pozicija SSSR-a. Komunističko vodstvo, koje ističe da prilike još nisu sazrele za ustanak, Kopinić optužuje za sabotažu i izdaju. Ta su unutarnja okapanja vjerojatno utjecala na to, da se poduzme ubojstvo redarstvenoga agenta Lj. Tiljka. Nakon tog ubojstva, kao odmazda, 9. srpnja 1941. strijeljano je deset uglednih komunista (B. Adžija, O. Keršovani, O. Prica, Z. Rihtman (Richtmann), Ivo Kuhn i dr.). Oni su proglašeni intelektualnim začetnicima Tiljkova

⁶⁰¹ D. Pipinić, n. dj., 410.

⁶⁰² N. Karmelić, n. dj., 335.

⁶⁰³ Jure Galić, *Suradnja partijske organizacije Zapadne Hercegovine s organizacijama na biokovsko-neretvanskom području u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije*, u: *Biokovo u NOB*, 202.

⁶⁰⁴ Usp. P. Gregorić, n. dj., 157.

⁶⁰⁵ Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945*, ČSP, god. III., br. 2-3, Zagreb, 1971., 61. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 229b.

⁶⁰⁶ Z. Komarica, *Kerestinečka kronika*, 127., 277.

⁶⁰⁷ I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, 63. Usp. Izjavu Rade Končara za komisiju CK KPJ, iz druge polovice srpnja 1941. na istom mjestu, dok. 21, s. 197-201.

⁶⁰⁸ NOBD, I., dok. 7-8, s. 30-36.

⁶⁰⁹ Usp. Z. Komarica, *Kerestinečka kronika*, 106., 108., 118., 150-151.

umorstva.⁶¹⁰ Mnoge pojedinosti o tom događaju još uvijek nisu poznate. Komarica svjedoči kako je Artuković osobno intervenirao za Ivana Krndelja,⁶¹¹ a vrijedi spomenuti i to, da je zagrebački šef redarstva B. Cerovski bio izdao nalog za njihovo puštanje, te nije mogao objasniti kako je došlo do strijeljanja.⁶¹² Nakon što je objavljena vijest o tim strijeljanjima, preostali internirci u Kerestincu, koji su, kao što je spomenuto, bez većih teškoća mogli pobjeći pojedinačno ili u manjim skupinama, potaknuti su na demonstrativan skupni bijeg. Odluku o tome partijska su tijela donijela 10. srpnja. Slijedom toga su se između 75 i 92 internirca (podatci variraju) odlučili na bijeg (proboj) u noći od 13. na 14. srpanj 1941. Većina je uhićena i stavljena pred pokretni prijevremeni sud.⁶¹³ Spasilo ih se svega nekoliko, a najpoznatija žrtva te akcije bio je ugledni književnik, bezuvjetni vojnik boljševičke revolucije i svojedobni radikalni zagovornik unitarističkog jugoslavenstva, August Cesarec.⁶¹⁴

Par tjedana kasnije došlo je do novog zaoštrenja kursa prema komunistima. Prigodom susreta jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Ninčića i sovjetskog veleposlanika Majskog, 7. kolovoza 1941., istaknuto je kako se SSSR zalaže za obnovu Jugoslavije, dok je pitanje unutarnjega njezina sustava stvar volje njezina pučanstva. Majski je pritom istaknuo kako je prije nekoliko dana sav moskovski tisak objavio da jugoslavensko-sovjetski ugovor od 5. travnja i dalje vrijedi.⁶¹⁵ Javna sovjetska demonstracija potpore obnovi Jugoslavije bila je praćena oružanim komunističkim pothvatima u Hrvatskoj. Komunističke su skupine 4. kolovoza napale odred pripadnika 13. jurišne satnije hrvatskih sveučilištaraca pred učeničkim domom u Runjaninovoj ulici u Zagrebu, te ranile 28 sveučilištaraca. Za odmazdu su strijeljana 192 pripadnika KPJ i SKOJ-a.⁶¹⁶ Unatoč tomu, komunisti nisu mirovali. U Zagrebu su 12. rujna napadnuti njemački zrakoplovni časnici. U glavnoj je pošti u zagrebačkoj Jurišičevoj ulici 14. rujna 1941. izvedena diverzija, koja je privremeno paralizirala telefonske i telegrafске komunikacije ne samo u Hrvatskoj, nego je poremetile

⁶¹⁰ *Hrvatski narod*, br. 147/III. i 154/III., Zagreb, 11. odnosno 18. srpnja 1941. O akciji protiv Tiljka, koji nije bio omiljen u ustaškom redarstvenom aparatu, ali je za komuniste bio posebno opasan, jer je mnoge osobno poznao, zanimljiv je zapis ostavio jedan njezin sudionik. Usp. Martin Mojmir, *Hvatanje i likvidacija policijskog agenta Ljudevita Tiljka jednog od najgorih krvnika (pored Kosmajca) beogradske Glavnjače a kasnije instruktora ustaške policije*, u: *Zagreb 1941-1945*, Knjiga I., 109-118.

⁶¹¹ Tomislav Matić, *Razgovor sa Zvonimirom Komaricom: Hrvatski su intelektualci smetali Titu i Partiji*, Hrvatski obzor, br. 217/V., Zagreb, 5. lipnja 1999., 30-31.

⁶¹² Usp. Z. Komarica, *Kerestinečka kronika*, 126, 128.

⁶¹³ *Hrvatski narod*, br. 154/III. i 174/III., Zagreb, 18. srpnja odnosno 7. kolovoza 1941. Usp. ZNOR, V/1, dok. 90-91, s. 260-263. Opš. i s jugoslavenskih komunističkih pozicija, v. I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu*.

⁶¹⁴ To stradanje većeg broja komunista, indoktriniranih do te mjere da su tvrdo vjerovali kako se njemačka vojna sila slama pred naletima Crvene armije (a ne obrnuto) i da je u Zagrebu u tijeku boljševička revolucija, kojoj se oni imaju staviti u prve redove, do danas nije u cijelosti razjašnjeno, te je u kasnijim desetljećima u više navrata izazvalo okapanje među komunistima. S jedne se strane tvrdilo kako je akciju organizirao Kominternin pouzdanik Kopinič, sa svrhom eliminiranja jugoslavenski orijentiranoga partijskog vodstva i ustrojenja samostalne KPH, sve u sklopu sovjetskog priznavanja NDH. Budući da je već došlo do njemačko-sovjetskog rata, ta ja postavka neozbiljna. S druge strane, u posljednje se vrijeme ne isključuje mogućnost da je sâm Tito, pod utjecajem srpskih krugova u KPJ, inscenirao akciju u kojoj je imao stradati vrh one struje, koju su neki krugovi u ideološkom pogledu smatrali revizionističkom, a u nacionalnom pogledu nedovoljno jugoslavenskom. Međutim, da ta tvrdnja nije uvjerljiva, govori činjenica da je glavnina interniraca bila izrazito jugoslavenski orijentirana, te bezuvjetno odana KPJ i Kominterni. Čini se kako je najuvjerljivija pretpostavka da je Kopinič, nezadovoljan nedostatkom borbene aktivnosti u Hrvatskoj, ovim pokušajem htio rasplamsati komunističku pobunu i tako ispuniti svoju zadaću olakšavanja položaja Crvene armije. Istodobno je time kanio polučiti i osobne probitke, odnosno napredovati u komunističkoj hijerarhiji.

⁶¹⁵ JVD, I., dok. 60, s. 178-179.

⁶¹⁶ Opš. Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb, 1980., 246-250.

njemačke veze s Bugarskom, Rumunjskom, Grčkom, Srbijom i jugozapadnim dijelovima SSSR-a.⁶¹⁷ Iako su Nijemci inzistirali ne što oštrijem postupku prema komunistima, odnos hrvatskih vlasti i dalje nije bio posve netolerantan. Na to su utjecale i osobne veze i poznanstva iz predratnih jugoslavenskih robijašnica. Đilas u memoarima svjedoči kako ustaški pukovnik Juraj (Juco) Rukavina, iako je sretao komuniste na zagrebačkim ulicama, nikad ih nije prijavljivao.⁶¹⁸ To potvrđuje i V. Velebit, napominjući kako je Rukavina na taj način štitio i Hebranga, iako je znao da se ovaj nalazi na čelu KPH.⁶¹⁹

Za razliku od ranijih propisa, koji su, doduše, često bili kršeni,⁶²⁰ u jesen 1941. i na zakonodavnoj razini dolazi do pooštrenja režima. Pavelić je početkom listopada 1941. potpisao Zakonsku odredbu o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinitelj ne pronade. U tom slučaju za svakoga poginuloga valja strijeljati deset osoba "iz reda redarstveno ustanovljenih prvaka komunista".⁶²¹ Ta je mjera donesena na njemački zahtjev, i to na traženje generala Glaisea, nakon što su komunisti 30. rujna izveli u Zagrebu napadaj na trojicu njemačkih zrakoplovaca.⁶²² Nakon diverzije u zagrebačkoj pošti, taj je događaj naveo Nijemce da od hrvatskih vlasti zahtijevaju prekid s popustljivim mjerama. Mjesec i pol kasnije, na temelju Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore,⁶²³ Ustaška je nadzorna služba dobila ovlaštenje da u upravnom postupku, mimo bilo kakve sudske odluke, u sabirne i radne logore uputi nepoćudne i pogibeljne osobe u trajanju od tri mjeseca do tri godine. Protiv odluke UNS-a nije predviđen pravni lijek, niti mogućnost pokretanja upravnog spora. U logore su ljudi slani i zbog manjih prijestupa.⁶²⁴ Doduše, uz stalno pravo primanja paketa, u prvo je doba bilo moguće zatočenike i posjećivati. Pajo Gregorić pripovijeda i o slučajevima nesmetanoga ilegalnog ulaska i izlaska iz logora *Danica* kod Koprivnice.⁶²⁵ Također u listopadu, povodom prve poluobljetnice NDH, Pavelić donosi odluku o amnestiji, kojom se veliki broj osuđenika pušta na slobodu.

Nema nikakve dvojbe da je točna Jarebova ocjena kako je vodstvo KPJ preferiralo one hrvatske komuniste, koji su nedvojbeno jugoslavenske orijentacije. Tomu, uostalom, svoj uspjeh ima zahvaliti i Vladimir Bakarić, kojega je V. Popović u listopadu 1941. promakao u političkoga komesara Glavnoga štaba NOO-a za Hrvatsku: bio je podrijetlom Hrvat, a

⁶¹⁷ Prema Moškovljevu svjedočenju, Dido Kvaternik je zbog ove diverzije dao uhititi Vladu Singera, koji je svojedobno spriječio otpuštanje Vilima i Nade Galjer, sudionika u diverziji, poznatih po pripadnosti komunističkom pokretu. (B. Krizman, II., 148b.) Eksploziv je aktivirao Nina Rubčić, a glavni izvođači akcije bili su R. Končar, Voja Kovačević i Slavko Markon. (Slavko Markon, *Diverzija u zagrebačkoj pošti*, u: *Zagreb 1941-1945*, Knjiga I., 141-149. Usp. Oglas Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 17. rujna 1941., u: ZNOR, V/1, dok. 172, s. 420-421.)

⁶¹⁸ Nakon rata je izručen jugoslavenskim vlastima, osuđen na smrt i smaknut. Nije molio za milost, niti se pozivao na to, što je u doba rata faktično štitio komuniste. (Usp. Milovan Djilas, *Memoirs of a Revolutionary*, Haircourt Brace Jovanovich, New York, 1973, 131-135.)

⁶¹⁹ V. Vurušić, *Razgovor s Vladimirom Velebitom*, n. dj., 101.

⁶²⁰ Primjerice, Poglavnikova odredba od 26. travnja 1941. predviđala je da se svakog uhićenika po zakonu mora odmah saslušati, te u roku od 48 sati o njemu donijeti odluka. To vrijedi i za već internirane osobe, a pritvor mogu odrediti sudovi i MUP. (*Narodne novine*, br. 13/CV., Zagreb, 28. travnja 1941.)

⁶²¹ *Narodne novine*, br. 142/CV., Zagreb, 2. listopada 1941. *Hrvatski narod*, br. 231/III., Zagreb, 2. listopada 1941.

⁶²² Usp. V. Kazimirović, n. dj., 133.

⁶²³ *Narodne novine*, br. 188/CV., Zagreb, 26. studenoga 1941.

⁶²⁴ Istovjetan je propis desetljećima nakon rata imala i komunistička Jugoslavija. U razgovoru s piscem, većinom objavljenim u *Političkom zatvoreniku*, br. 60/VI, ožujak 1998., str. 7-10., dr. M. Blažeković spominje slučaj služavke u hrvatskome poslanstvu u Berlinu, koja je zbog manjeg prijestupa otpravljena u Jasenovac. Nakon izdržavanja kazne vratila se na službu u - poslanstvo.

⁶²⁵ P. Gregorić, n. dj., 201-202.

osjećao se Jugoslavenom.⁶²⁶ U političkoj promičbi, komunističko se vodstvo pozivalo na interese Hrvatske i hrvatskoga naroda. Iako je njihova promičba donekle mogla biti uspješna zbog otpora protiv politike fašističke Italije u anektiranome dijelu Dalmacije, komunisti su među Hrvatima ostajali kratkih rukava zbog niza razloga, od kojih valja istaknuti sljedeće: a) u godinama pred rat, posebice od 1935., organizirani su se komunisti jasno odredili kao pobornici opstanka jugoslavenske države; b) komunizam je kao ideologija bio omražen, a antikomunističko raspoloženje među Hrvatima široko rasprostranjeno, zahvaljujući antikomunističkoj orijentaciji Katoličke crke, Hrvatske seljačke stranke, ali i ostalih hrvatskih političkih snaga; c) između četničkih pobunjenika i partizanskih odmetnika tijekom 1941., pa i u prvim mjesecima 1942. na vojnopolitičkoj i organizacijskoj razini nije bilo jasne razlike; d) slijepo slijedeći Kominternine smjernice, komunisti ni iz taktičkih razloga nisu napuštali parolu o potrebi obnove Jugoslavije, pa ni onda, kad bi usporedno s njom plasirali krilaticu o potrebi uspostave "nezavisne i napredne Hrvatske".⁶²⁷

Iako ne postoji pismeni programatski dokument, koji bi potvrđivao da je partizansko komunističko vodstvo ikad pomišljalo na što drugo osim obnove Jugoslavije i provedbe komunističke revolucije, u usmenoj se propagandi iz taktičkih razloga povremeno govorilo o drugim rješenjima, pa i o balkanskoj federaciji, u koju bi Hrvatska ušla s autonomnim pokrajinama (BiH, Sandžak, Bačka i sl.).

Kako je nakon iskustva prve Jugoslavije hrvatskomu narodu, koji je sada dobio makar okrnjenu državu s autoritativnim režimom, jugoslavenska alternativa bila potpuno neprihvatljiva, pozivi na pobunu nailazili su među Hrvatima sve do sredine 1942. na slab odaziv. Pobunjenici su uporišta imali mahom u selima nastanjenim srpskim življem.⁶²⁸ To vrijedi ne samo za četnike, nego i za partizanski pokret, kojega se tijekom čitave 1941. zapravo i ne može jasno razlučiti od četničkoga. Da običan puk slabo ili nikako razlikuje partizane od četnika, bilo je jasno ne samo u Lici ili Sjevernoj Dalmaciji, nego i u područjima, u kojima je srpska manjina jedva postojala.⁶²⁹ Unatoč nekolicini Hrvata u vodstvu pojedinih skupina, popis partizanskih odreda na karlovačko-kordunskom području potvrđuje kako su Hrvati tijekom 1941. i 1942. predstavljali jedva spomena vrijednu manjinu među partizanima.⁶³⁰ CK KPH je u kolovozu 1941. javljao jugoslavenskoj centrali da su se digla samo srpska sela.⁶³¹ I u Zapadnoj Slavoniji Hrvati se 1941. slabo ili nikako ne odazivaju pozivima u šumu, pa je i u tom dijelu Hrvatske pobuna zapravo ograničena na srpsko pučanstvo. Zajednički nastupaju organizirani komunisti i odmetnuti srpski seljaci, od kojih neki otvoreno nose znakovlje, kojim pokazuju svoju privrženost kralju Petru.⁶³² V. Popović će se potkraj 1941. potužiti kako su bez uspjeha ostali svi naponi da se Hrvatsko zagorje podigne u borbu, iako se "išlo do provociranja sukoba između hrvatskog seljaka i ustaša".⁶³³ Ista se situacija ponavlja i u sjeveroistočnim dijelovima Hrvatske,⁶³⁴ kao i u

⁶²⁶ ZNOR, II/2, dok. 42., s. 84. Usp. J. Jareb, n. dj., 120-121.

⁶²⁷ Tako, primjerice, CK KPH početkom kolovoza 1941. poziva hrvatske vojnike da se priključe partizanskom pokretu. Uz krilaticu o uskrsnuću slobodne, nezavisne i napredne Hrvatske javlja se i poklik "bratskoj solidarnosti svih naroda Jugoslavije" i Komunističkoj partiji Jugoslavije. (Usp. NOBD, I., dok. 17, s. 49-51.)

⁶²⁸ J. Kotnik, n. dj., 41.

⁶²⁹ Usp. Izjavu boraca Splitskoga partizanskog odreda od 5. rujna 1941. u: NOBD, I., dok. 38, s. 91.

⁶³⁰ Usp. popis koji je napravio Đuro Zatezalo, u: Milan Bekić i dr., *Okrug Karlovac 1941*, n. dj., 317-336.

⁶³¹ *Dokumenti centralnih organa KPJ - NOR i revolucija (1941-1945)*, I., 184-185.

⁶³² P. Gregorić, *Narodnooslobodilačka borba u Zapadnoj Slavoniji...*, 145., 147., 161-162.

⁶³³ *Hrvatska 1941.*, nav. članak, 67.

⁶³⁴ Pavle Gregorić, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine. Sjećanja i dokumenti*, Stvarnost, Zagreb, bez god., 19., 46., 57. i dr.

Dalmaciji. Sredinom veljače 1942. u Slavonskom NOP odreda od ukupno 292 partizana, bilo je 237 Srba i 49 Hrvata.⁶³⁵ Proglas Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine te Komande vojno-četničkih odreda 1. listopada 1941. zajednički potpisuju J. Dangić, S. Mihailović i P. Đukanović s jedne, te R. Čolaković, S. Princip i S. Vukmanović s druge strane.⁶³⁶ Zapovjednici partizanskih odreda u Dalmaciji prepuštaju četničkim postrojbama oružje, iako veoma dobro znaju za talijansko-četničku suradnju s ciljem "propasti Hrvatske".⁶³⁷

Krajem veljače 1942. u pismu Kardelju i Loli Ribaru, Tito je prisiljen istaknuti "pitanje mobilizacije" u Hrvatskoj kao najvažnije pitanje.⁶³⁸ Ova dvojica javljaju Centralnomu komitetu KPJ 23. veljače kako su raniji Kardeljevi izvještaji bili preoptimistični, jer se ni sada još ne može "tvrditi da je nastupio preokret u pravcu aktivizacije hrvatskih masa, iako se partizanski pokret uspješno razvija u Kordunu, Lici i na Primorju".⁶³⁹ Da su Srbi bili većina u partizanskim postrojbama i krajem 1942., potvrđuje popis socijalnoga i nacionalnog sastava partizanskih snaga u Drugoj operativnoj zoni, koja je obuhvaćala Moslavinu. Od ukupno 1457 partizana na tome velikom području, 29. prosinca 1942. bilo je 768 Srba, 648 Hrvata, 19 Židova i ostalih, 4 Muslimana i 18 Slovenaca. Članova i simpatizera KPJ bilo je 972, članova SKOJ-a 266, a članova ostalih stranaka svega 24.⁶⁴⁰ I krajem veljače 1943. partizani su se tužili kako su Hrvati hladni prema partizanima (zbog nasilja i prisilnih mobilizacija), "dok su Srbi još uvijek puni otvorenih simpatija za našu vojsku".⁶⁴¹ Partijska ćelija na Žumberku sa žaljenjem konstatira 14. travnja 1943. kako je narod "dosta neprijateljski raspoložen, što se je moglo vidjeti po kresovima i svetkovanju na 10 aprila".⁶⁴²

Suočeni sa slabim razvojem njihove pobune, jer je hrvatsko seljaštvo odbijalo odmetnuti se u šumu, a srpsko preferiralo četnike, koji su uživali otvorenu talijansku potporu, tijekom kolovoza i rujna 1941. prvaci komunističkog pokreta u Dalmaciji (Marin Krstulović, Vicko Krstulović, Ivan Lučić-Lavčević) pokušavaju sklopiti sporazuma s istaknutim jugoslavenskim integralistima i vodstvom četnika (Sergije Urukalo, dr. Ante Kovačić-Šebeškin, Dobrosav Jevđević), ali ovi na pristaju na podjelu uloga.⁶⁴³ Izloženi kritikama središnjih partijskih tijela zbog neuspjeha u organiziranju ustanka, dalmatinski komunisti priznaju da nisu uspjeli dobiti potporu hrvatskoga puka, ističući kako na njihovu području "ne živi pravoslavni element", koji je zbog ustaških progona odbjegao u šumu. Taj je element oran za borbu, ali se nalazi u području oko Livna i Knina, a tamo su partijske organizacije slabe ili uopće ne postoje.⁶⁴⁴ Sredinom studenoga 1941. u pismu Glavnom štabu NOP odreda za Hrvatsku, Tito ističe kako je "oslobodilačka borba kod vas još uvijek u uskim okvirima nekoliko partizanskih odreda", s tim da se, za razliku od Srbije, još "ne pokazuje da hrvatske

⁶³⁵ SZH, II., dok. 35, s. 75-76.

⁶³⁶ ZNOR, IV/2, dok. 1, s. 7-9.

⁶³⁷ Usp. NOBD, I., dok. 44, s. 147. Kako PK KPH za Dalmaciju 27. prosinca 1941. izvješćuje CK KPH, zapovjednik partizanskoga odreda u Mokrome Polju kod Knina, iako se smatra komunistom i nalazi se pod nadzorom PK KPH, "Talijane pozdravlja fašistički i nosi talijansku značku". (Isto, dok. 135, s. 351-354.)

⁶³⁸ SZH, II., dok. 37, s. 78-80.

⁶³⁹ SZH, II., dok. 38, s. 80-81.

⁶⁴⁰ SZH, IV., dok. 2, s. 12-13.

⁶⁴¹ Usp. izvješće Marka Belinića od 25. veljače 1943. u: SZH, IV., dok. 113, s. 354-364.

⁶⁴² SZH, IV., dok. 194, s. 618-619.

⁶⁴³ NOBD, I., dok. 56, s. 173b.

⁶⁴⁴ ZNOR, V/2, dok. 77, s. 212-217.; NOBD, I., dok. 130., s. 335-339.

mase prihvaćaju u širem opsegu našu liniju po pitanju oslobodilačke borbe".⁶⁴⁵ Pred Božić 1941. partizanski pokret u čitavoj Dalmaciji, uključujući i livanjski kraj, broji oko 250 naoružanih pripadnika.⁶⁴⁶ Uskoro su pod vojnu kompetenciju Dalmatinskog štaba, osim Livna, došli i okruzi Bugojno, Glamoč i Tomislavgrad. Na sveukupnu području pod zapovjedništvom tog štaba, sredinom ožujka 1942. partizanske su snage brojale tek 610 ljudi, dok u južnoj Dalmaciji "do Dubrovnika i Kotora" partizanskog pokreta do tada uopće nije bilo, niti ga sada ima.⁶⁴⁷ Sredinom prosinca 1941. partizanski odredi u Hrvatskoj nisu brojali više od 6.370 pripadnika, s tim da Glavni štab nije imao nikakve izravne veze sa Slavonijom, Hrvatskim Zagorjem i Dalmacijom,⁶⁴⁸ te uz napomenu, da taj broj treba uzeti sa zrnom soli i držati ga prije pretjeranim, negoli točnim. Zanimljivo je da je u to vrijeme, osim spomenutih 250 partizana u Dalmaciji, prema partizanskim podacima, u Slavoniji bilo još tristotinjak, a u Hrvatskome Zagorju svega tridesetak partizana.

Ne samo o nacionalnom sastavu, nego i o protuhrvatskome naboju, koji je vladao u partizanima krajem 1941. rječito svjedoči izvješće Vladimira Bakarića, političkoga komesara Glavnoga štaba NOP odreda Hrvatske, upravljeno 27. prosinca Centralnom komitetu KPH. Un njemu se priznaju organizacijske slabosti i napominje kako najveće poteškoće postoje "u radu s hrvatskim selima", uslijed čega se "nailazi na ogromno nerazumijevanje kod drugova". Po nekim bi prosudbama, "u slučaju naglog poboljšanja Istočnog fronta (!) vjerojatno došlo do klanja hrvatskih sela i ne bi ostao živ niti jedan Hrvat. Meni se čini da je to malo pretjerano, ali da ima u tome mnogo istine. Usprkos rada polit. komesara (koji su baš dobrim dijelom Hrvati) ide teško s razumijevanjem politike pridobijanja Hrvata. Partizani često iskorištavaju priliku kad nema komesara u četi da napišu po pisamce u kojem poprijete paležom hrvatskog sela u slučaju represalija prema srpskim selima. Kad se komesar vrati, ne javlja se pisac, nego se stvar pokušava prebaciti na civilno pučanstvo. Tamo gdje je rad komesara nešto bolji, tamo se partizani odnose pravilnije prema hrvatskim selima, ali ih nikako ne možeš pridobiti da pristupaju vrbovanju Hrvata u partizane".⁶⁴⁹ Četiri dana kasnije, Bakarić je komesara kordunaškoga partizanskog odreda upozoravao na neprihvatljiv način nabiranja neprijatelja, pri kojemu su ustaše ispred Talijana i Nijemaca, te ga je upozoravao na potrebu "postizavanja bratstva i borbenog jedinstva Srba i Hrvata", pri čemu treba više pozornosti posvetiti "problemu uvlačenja hrvatskih masa u borbu".⁶⁵⁰

Priznajući prešutno da zasad može računati samo na srpski živalj, komunistički se propagandni list *Naš izvještaj* krajem siječnja 1942. pravda zbog sukoba između Mihailovića i partizana, navodeći da su partizani inzistirali na sporazumu, ali je Draža to odbio.⁶⁵¹ Tito se

⁶⁴⁵ ZNOR, V/2, dok. 9, s. 31-23.

⁶⁴⁶ ZNOR, V/2, dok. 78, s. 218-224.; NOBD, I., dok. 131, s. 340-346.

⁶⁴⁷ *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knjiga 2, siječanj-srpanj 1942. godine (dalje: NOBD, II.), Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1982., dok. 35, s. 96-106. Ovaj je podatak zanimljiv za prosudbu kasnije pripovijesti o borbi protiv Talijana kao ključnomu motivu komunističko-partizanskog otpora.

⁶⁴⁸ ZNOR, V/2, dok. 55, s. 147.

⁶⁴⁹ ZNOR, V/2, dok. 103, s. 279-284.

⁶⁵⁰ Usp. ZNOR, V/2, dok. 118, s. 317-319.

⁶⁵¹ NOBD, II., dok. 15, s. 48-51. Glavni štab NOP odreda za BiH u drugoj je polovici studenoga 1941. uputio otvoreno pismo "svim poštenim i rodoljubivim četnicima Bosne i Hercegovine", kojim se izražava žaljenje zbog nesuglasica između Dangićevih četnika (koji NOB žele pretvoriti isključivo u rat Srba protiv muslimana) i partizana. (ZNOR, IV/2, dok. 57, s. 143-144.) U pismu partizanskim jedinicama, GŠ NOP odreda podsjeća na listopadski sporazum između partizana i četnika, koji se izjalovljuje zbog Dangićeve straha od sukoba s Talijanima i Nijemcima,

6. ožujka 1942. tužio na slabu organizaciju u Hrvatskoj, a pogotovo u Zagrebu. "Prava je sramota za naše drugove u Hrvatskoj" da u domobranstvu tako slabo stoje, unatoč povoljnim uvjetima.⁶⁵² Izaslanik Vrhovnog štaba i CK KPJ, Ivo Lola Ribar, javljao je 17. ožujka 1942. Titu o situaciji u Hrvatskoj i Vojvodini, napominjući kako i u Dalmaciji glavninu partizanskog pokreta "sačinjavaju još uvijek Srbi!"⁶⁵³ Obraćajući se Centralnomu komitetu KPH u ime CK KPJ, Tito i Lola Ribar 8. travnja 1942. nalažu da se posebna pozornost posveti "hrvatskim masama", dodajući: "Žalosna je činjenica da u mnogim hrvatskim krajevima nije još prodrla ni istina o razlici između četnika i partizana...".⁶⁵⁴ Na Drugome kongresu KPH, Bakarić je 1948. izjavio kako su "svu težinu ustanka u širinu iznijeli (su) prve godine na svojim leđima Srbi u Hrvatskoj", dok su prve partizanske postrojbe u hrvatskim krajevima doživljavale neuspjeh ("na pr. one u Žumberku, koja je propala uglavnom zahvaljujući tome što ju je narod smatrao četnicima").⁶⁵⁵ U molbi za ponavljanje postupka, koju je pisao Zvonko Ivanković-Vonta, Hebrangova udovica Olga 1984. napominje kako su "Srbi u Hrvatskoj u prve dvije godine snosili glavni teret NOB-e", dok su Hrvati "tek 1943. počeli masovnije dolaziti u naše jedinice".⁶⁵⁶ To mišljenje dijeli i Tomasevich. Dok on ocjenjuje kako su Srbi činili većinu partizanskih postrojbi na teritoriju NDH sve do 1943,⁶⁵⁷ Velebit u pogledu nacionalnog sastava partizanskih snaga tvrdi: "Godine 1941. i u prvoj polovici 1942. većinu partizana u Hrvatskoj - po mojoj procjeni, oko 75 posto partizanskih postrojbi - tvorili su Srbi, koji su bježali od ustaške kame, a komandni kadar bili su hrvatski komunisti. Taj se odnos počeo mijenjati kad su se Hrvati razočarali u NDH, u prvom redu u Dalmaciji".⁶⁵⁸

Postavljanje komunista hrvatskoga podrijetla na zapovjednička mjesta, bilo je motivirano političko-propagandnim razlozima, tj. potrebom da se parira propagandi, koja je ukazivala na srpski značaj pobune, te pokušajem privlačenja hrvatskoga življa u partizane. S takvim je ciljem donesena i zapovijed od 28. listopada 1941., kojom se partizanskim postrojbama u BiH nalaže da u "srpskim krajevima" nose srpsku, a u hrvatskim hrvatsku trobojnicu.⁶⁵⁹ Jedna, pak, Titova, izjava o nacionalnom sastavu partizanskih snaga, još rječitije govori, da su Hrvati tijekom 1941. i početkom 1942. još uvijek čvrsto stajali uz svoju državu. Tito je, naime, u siječnju 1942. izjavio Zulfikarpašiću: "Mi ne možemo voditi protusrpsku politiku, u našoj vojsci nalazi se 95% Srba".⁶⁶⁰ Jedno njemačko izvješće od 3. siječnja 1944. tvrdi kako su Srbi i Crnogorci krajem 1942. činili 90% partizanskih snaga. Hrvata ima svega oko 8%, a glavninu tih čine Hrvati iz Primorja, Dalmacije i Gorskoga

kao i zbog toga što se on "zanosi mišlju da od Nijemaca može iskamčiti da postane nekakav komandant Bosne". (ZNOR, IV/2, dok. 58, s. 147-149.) Brojni su partizansko-četnički sporazumi potpisani tijekom 1941. i 1942.

⁶⁵² ZNOR, II/4, dok. 20, s. 58.

⁶⁵³ ZNOR, II/3, dok. 58, s. 157-168. Usp. NOBD, II., dok. 34, s. 93-95.

⁶⁵⁴ SZH, II., dok. 87, s. 176-179.

⁶⁵⁵ *Politički izvještaj CK KPH*, referent drug Vladimir Bakarić, u: *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske (21.-25.XI.1948.)*, Zagreb, 1949., 69-70.

⁶⁵⁶ Pavle Kalinić, *Andrija Hebrang. Svjedoci govore*, Azur journal, Zagreb, 1991. Prilog 6., s. 196.

⁶⁵⁷ J. Tomasevich, n. dj., 106.

⁶⁵⁸ "Već uoči kapitulacije Italije, u rujnu 1943., pogotovo nakon nje, u partizanima je neprestano rastao broj Hrvata te ih je tada bilo više nego Srba". (V. Vurušić, n. dj., 103.)

⁶⁵⁹ ZNOR, IV/2, dok. 39, s. 109-110. Okružni komitet KPH već 6. listopada 1941. izdao je nalog, prema kojem su "partizanske oznake (...) petokraka zvijezda kao antifašistički znak, okolo koje će naši partizani u Hrvatskoj nositi hrvatsku, u miješanim odredima i hrvatsku i srpsku, dok u čisto srpskim odredima srpsku zastavu". (ZNOR, V/1, dok. 54, s. 170-174.)

⁶⁶⁰ Adil Zulfikarpašić, *Put u Foču 25. 1. 1942. godine*, u: *Bleiburg, uzroci i posljedice*, Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1988., 50.

Kotara. Lola Ribar tek u rujnu 1942. piše kako u žumberačko-pokupskom području borbe počinju uspješno zahvaćati i hrvatski živalj.⁶⁶¹ Ipak, moslavački NOP odred javlja 20. studenoga te godine povjerenstvu CK KPH, kako Srbi i dalje čine više od 70% partizanskih postrojbi.⁶⁶² Krajem 1943. u partizanskim je postrojbama između 75 i 80% Srba. Čak i na području NDH, Hrvati čine manje od petine partizana, dok ih je u odnosu na sveukupni partizanski pokret manje od jedne desetine.⁶⁶³

Kasnijem priljevu i hrvatskog pučanstva u partizane, odlučno su pridonijela tri čimbenika: 1) promjena opće vojnopolitičke situacije, tj. zaustavljanje osovinskog napredovanja na Istočnoj fronti i u Sjevernoj Africi; 2) stalno slabljenje prestiža NDH, te manjak osobne i pravne sigurnosti pučanstva, što je velikim dijelom posljedica talijanske (u manjoj mjeri i njemačke) politike paktiranja s pobunjenicima, pri čemu se ne smiju zanemariti ni propusti hrvatskih vlasti odnosno zločini i krvoprolića počinjena u ime države;⁶⁶⁴ te 3) sustav represalija, koji su uveli Talijani i Nijemci, strijeljajući velik broj talaca za svoga ubijenog ili ranjenog vojnika, odnosno spaljujući sela i uništavajući imovinu civilnoga življa. Iako je bilo slučajeva poduzimanja i s hrvatske strane,⁶⁶⁵ izuzetno stroge represalije su uglavnom - uz hrvatsko negodovanje - provodili Nijemci i posebice Talijani. Internacijama, uništenju imovine, paljenju kuća i čitavih naselja, pa i strijeljanjima, bili su podložene ne samo osobe, koje bi po nekim mjerilima mogle biti povezane s pobunjenicima, nego i, kako stoji u jednoj okružnici talijanske Druge armije od 1. ožujka 1942., "stanovnici iz kuća koje se nalaze u blizini mjesta gdje budu izvršene sabotaze".⁶⁶⁶ Povrh navedenih razloga, ne smije se zanemariti ni prisilno novačenje u partizanske postrojbe, koje je redovito pratilo svako partizansko napredovanje. Dakako, da je partizansko vodstvo tajilo svoje prave nakane u pogledu provedbe komunističke revolucije, ističući u prvi plan tobožnje oslobođenje od okupacije.⁶⁶⁷

⁶⁶¹ SZH, III., dok. 111, s. 243-244.

⁶⁶² SZH, III., dok. 272, s. 587-590.

⁶⁶³ Usp. M. Lorković, *Kroatiens Kampf...*, 63-64.

⁶⁶⁴ Župnik u Jesenicama kod Omiša, don Frane Komić, 19. travnja 1942. ocjenjuje kako dio krivice leži na hrvatskoj strani ("Obći je glas naroda nikada gore, intervencije, nepravde, švercovanje na veliko, u kojemu je uhvaćen i Hrvatski Radiša. Uza sva upozorenja nikome ni vlas s glave. Kotarski predstojnik (...) izjavio je pred Komić don Franom i Zvonom Šare, učiteljem iz Jesenica, da se on neće izložiti za Hrvatsku..."), dok "drugi dio odgovornosti pada na okupatornu vlast, koja je najstrože postupila prema ustašama, a uzela u zaštitu najgore elemente..." (NOBD, II., dok. 486, s. 965-967.)

⁶⁶⁵ I hrvatske su vlasti - iako sa znatno više obzira - donosile odredbe o represalijama, kojima se pogađao i civilni živalj. (Usp. zapovijed Vojskovođe od 22. studenoga 1941. u: ZNOR, V/2, dok. 131, s. 353-354.)

⁶⁶⁶ Usp. NOBD, II., dok. 267, s. 601-602. Lorković 17. srpnja 1942. bilježi kako je povodom partizanskih akcija u Fruškoj Gori njemački poslanik zatražio "da se poduzmu općenite represalije protiv obitelji i sela iz kojih potječu partizani. Predlaže sljedeće mjere: zatočenje obitelji partizana, podržavljenje njihovog imetka te nametanje određene kontribucije pučanstva u selima na čijem području se događaju opetovane sabotaze, napose napadaji na željezničku prugu, na brzozjavne i brzoglasne veze i na javne zgrade. Njemački poslanik ovo pitanje smatra veoma važnim i žurnim, te moli jedno opće rješenje za čitavu državu, a napose za područje Srijema". (Usp. N. Kisić-Kolanović, *Mladen Lorković*, n. dj., 210-211.) Već tri dana kasnije, hrvatska je strana udovoljila traženju njemačkog poslanika, te izradila nacrt zakonske osnove za poduzimanje represalija. (Usp. Izvješće Ministarstva vanjskih poslova Poglavlniku br. 45 od 20. srpnja 1942., na istome mjestu, 213.)

⁶⁶⁷ "Partizanski odredi moraju nositi karakter narodno-oslobodilačke vojske. No, mi moramo voditi računa o sutrašnjici i učiniti sve u okviru oslobodilačke borbe, da što jače učvrstimo svoje baze. Naročito pazite na politkomski sastav i učvršćenje partijskih organizacija; to u prvom redu tamo gdje politkom nije komunista", stoji u naputku Operativnoga partijskog vodstva CK KPH s kraja studenoga 1941. (ZNOR, V/2, dok. 32, s. 80-84.) Ujdurović piše: "U proljeće 1942. partizani su počeli s likvidiranjem protivnika NOP-a na (biokovsko-neretvanskom,

Makar se mora uzeti s rezervom, zanimljiva je izjava o nacionalnom sastavu partizanskih snaga, koju je u proljeće 1944. Tito da novinarima uglednih zapadnih medija: "Po narodnostima, NOV je sastavljena od 44 posto Srba, 30 posto Hrvata, 10 posto Slovenaca, 4 posto Crnogoraca, 2,5 posto muslimana, dok ostale narodnosti, ubrajajući tu i Talijane, sačinjavaju 6 posto."⁶⁶⁸

Pobuna je, razumljivo, otežavala opskrbu pučanstva, bilo zbog pljačke odnosno uništenja usjeva, bilo zbog oštećenja ionako slabih prometnica. Time se povećavalo nezadovoljstvo stanovništva i stvarala podloga za širenje pobunjeničke baze. Ipak, represalije su bile karta, na koju je jugoslavensko partizansko vodstvo igralo od početka. Pavle Papp je 7. srpnja 1941. oštro ukorio CK KPH što ne poduzima sabotaze, diverzije i vojne akcije.⁶⁶⁹ Član Politbiroa CK KPJ, Edvard Kardelj, izvještavao je 2. kolovoza 1941. o situaciju u Hrvatskoj. "Frankovci" su, kaže Kardelj, uspjeli donekle uhvatiti korijen, pa je osloboditeljski pokret još slab, a Hrvatska "danas za nas najteži teren". Dobar dio odgovornosti za to snosi i partijsko vodstvo, koje je zbog različitih razloga propustilo dići na ustanak neke hrvatske pokrajine. "Na kraju", kaže Kardelj, "još jedna činjenica - za koju se ne može reći da su oni potpuno za nju odgovorni. Postoji razlika u borbenoj spremnosti hrv. i srp. sela. Ako bi mi tu išli po liniji najmanjeg otpora, doveli bi u sukob ta dva sela. *Pošto-poto mi moramo dići u borbu i hrv. sela ili će potpuno uništiti srpska naselja.* A to se bezuslovno može. Kod nekih drugova postoji bojazan od represalija (ne u rukovodstvu), od uništavanja sela i ljudi itd. Baš taj strah najviše koči odlučnije pristupanje mobilizaciji hrv. sela. A ja držim da će baš represalije prebaciti hrv. selo na stranu srp. sela. teror će bezuslovno dovesti do oružane akcije. - U tom duhu smo i donijeli sada naše konkretne zaključke... Treba izazvati njihovu akciju. *Teror protiv mačekov. podići će čitavu Hrvatsku.* Da se je to prije učinilo, danas bi stajali dalje."⁶⁷⁰

Tito je prihvatio taj prijedlog, što očito proizlazi iz njegova naputka, upućenoga CK KPH u kolovozu: "Sa vašim akcijama u posljednje vreme mi smo uglavnom zadovoljni, ali vi ipak mnogo zaostajete iza Srbije i Crne Gore, prema tome poduzmite energičnije mere za proširenje partiz. borbe i narodnog ustanka u čitavoj Hrvatskoj. Budite odlučni i ne prezajte ni pred kakvim teškoćama."⁶⁷¹ Izaslanik Vrhovnog štaba NOP odreda, Vladimir Popović, javlja 29. studenoga 1941. o neuspjelim pokušajima da se narod u Hrvatskom Zagorju potakne na borbu protiv ustaša. "U tom nastojanju," kaže on, "koje je išlo do provociranja sukoba između hrvat. seljaka i ustaša (slanjem odreda u skoro sve hrvatske srezove), izgubili smo dosta ljudi, zato što politički nije bio pripremljen teren iako su nas drugovi iz tih krajeva obavještavali (lažno) da će hrvatski seljaci podupirati akcije partizana. No, to ne znači da su zagorski seljaci ustaški raspoloženi ili orijentisani".⁶⁷² Politički komesar Sjevernodalmatinskoga NOP odreda 17. lipnja 1942. zaziranje pojedinaca od represalija naziva "niskim nivoom gledanja".⁶⁷³ Štab turopoljsko-posavskoga partizanskog odreda 8. rujna 1943. upućuje Štabu XIII. proleterske brigade Rade Končara izvješće, u kojem, između

op. T. J.) području. Okrivljenog bi najčešće zaticali noću u vlastitoj kući. Obično su mu oduzeli oružje i ponešto imovine, pa tek onda strijeljali." (Usp. M. Ujdurović, n. dj., 101b.)

⁶⁶⁸ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Naprijed, Zagreb, knj. I., 192. Isti, *Intervjui*, August Cesarec, Zagreb-NIRO Mladost, Beograd, 1980., 6.

⁶⁶⁹ Prema: I. Omrčanin, *Hrvatska 1941.-1945.*, 204-205.

⁶⁷⁰ ZNOR, II/2, dok. 6, s. 28-34. Isticanja u izvorniku.

⁶⁷¹ ZNOR, II/2, dok. 7, s. 34-36.

⁶⁷² ZNOR, II/2, dok. 42, s. 84-86.

⁶⁷³ NOBD, II., dok. 121, s. 301-304.

ostalog, stoji: "Razlog, da narod Posavine u masi ne prelazi u N. O. Borbu je u tomu što ga neprijatelj još uvijek dovoljno ne juri i ne pljačka. Da se ovaj narod povuče u masi u borbu potrebno je otići tamo većim snagama i zadržati se tamo tako dugo dok se ne navuče neprijatelja, pa da se sa njime tamo vodi borba. (...) Posljedica ovih borbi bila bi da bi neprijatelj počeo masovno pljačkati i odvoditi ljude iz ovih sela, a možda bi kojega ubili i koju kuću zapalili".⁶⁷⁴

Partizanske su se postrojbe odlikovale okrutnostima, mučenjem, klanjem i maskariranjem zarobljenika, te paljenjem čitavih sela.⁶⁷⁵ U prvoj su ratnoj godini većinu pokolja počinile zajednički s četničkim snagama. Krajem 1941. i početkom 1942., nakon teških zločina nad istočnobosanskim muslimanima, u partizanskom vodstvu sve se više učvršćuje shvaćanje da zločini nad civilnim življem ne pomažu, nego upravo obrnuto, otežavaju jačanje pobunjeničkog pokreta. Zbog toga se, iz taktičkih razloga, počinju primjenjivati krilatice o zaštiti civilnoga življa. Kasnije, nakon pada Italije i Teheranske konferencije, partizani će se, osokoljeni međunarodnom potporom i izvjesnošću ratne pobjede, ponovno vratiti sustavnim progonima političkih neprijatelja i "sumnjivih" slojeva pučanstva, i to u dotad nepoznatim razmjerima. Ipak, unatoč taktičkome uzroku tijekom 1942., i te će godine partizanske postrojbe počiniti niz teških i okrutnih skupnih zločina. Tako je tijekom partizanske uprave u Prijedoru, od 16. svibnja do 10. lipnja 1942. ubijeno više stotina (po nekim podacima oko 400) Hrvata katoličke i islamske vjeroispovijedi, osumnjičenih za suradnju s NDH.⁶⁷⁶ Zauzevši sredinom lipnja 1942. Vrgorac, partizani su opljačkali gradić, zapalili oružničku postaju i tri zgrade duhanske stanice, te strijeljali 31 osobu: među njima je bilo devet žena, tri oružnika, tabornik ustaške mladeži, te nekoliko službenika i trgovaca.⁶⁷⁷ Početkom listopada 1942. partizanske su snage napale zapadnoslavonsko selo Španovicu. Tom su prigodom partizani bez posebna povoda ubili oko 130 ljudi, uglavnom civila, istodobno srušivši selo sa zemljom.⁶⁷⁸

U kasnijoj fazi, u partizanskoj će se propagandi uvećavati udio Hrvata u partizanskim postrojbama, odnosno - kako je u izvješću Titu 18. svibnja 1942. napomenuo Kardelj - isticat će se borbe u Hrvatskoj i Sloveniji, da bi se pariralo Draži Mihailoviću.⁶⁷⁹ Nastojanja partizanske komunističke jezgre išla su za tim, da se izazovu represalije napose protiv pristaša HSS-a, bilo tako da ih se (uglavnom lažno) denunciralo kao suradnike partizana, bilo tako da se u blizini njihova mjesta poduzimaju vojne akcije.⁶⁸⁰

Hrvatsko je pučanstvo, međutim, još uvijek bilo privrženo vlastitoj državi, makar je iz dana u dan raslo nezadovoljstvo prilikama, koje su u njoj vladale.⁶⁸¹ To je ipak bitno utjecalo na ugled hrvatskih državnih vlasti, a time i na njihove poteze, kako na unutarnjem, tako i na inozemnom planu.

⁶⁷⁴ SZH, VI., rujan-listopad 1943., Zagreb, 1987., dok. 35, s. 123-124.

⁶⁷⁵ Usp. M. Grabarević, n. dj., 30-33.

⁶⁷⁶ "Siva knjiga" donosi brojne dokumente o tim zvjerstvima, pa tako i imena 229 ubijenih. (Usp. Odmetnička zvjerstva..., 51-78.)

⁶⁷⁷ M. Ujdurović, n. dj., 106-107.

⁶⁷⁸ Opš. Tonči Erjavec, *Španovica. Kronika nastajanja i nestanka*, Novi liber, Zagreb, 1992.

⁶⁷⁹ ZNOR, II/4, dok. 60, s. 135.

⁶⁸⁰ Usp. D. Šuljak, n. dj., 127-128., 131.

⁶⁸¹ Partizanski "slobodni teritoriji", kako u Srbiji, tako i u NDH, zapravo su privid. Jednostavno se radilo o tome, da na drugoj strani nije bilo dovoljno vojske, pa su velika područja ostala vojnički nepokrivena. Time što su ih partizani proglašavali slobodnim teritorijem, stvarana je "lažna euforija". (V. Vurušić, n. dj., 103.)